

Separate Structural Subdivision of Higher
Education Institution «Open International
University of Human Development «Ukraine»
Mykolaiv Institute of Human Development
The Academy of Management and Administration
in Opole

**SYSTEMY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE REGIONU
W WARUNKACH ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU:
REALIZACJE I PERSPEKTYWY**

**SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS OF THE REGION
IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT: REALITIES AND PROSPECTS**

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ РЕГІОНУ
В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ:
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Monograph

Opole 2022

ISBN 978-83-66567-42-9

Socio-Economic Systems of the Region in the Conditions of Sustainable Development: Realities and Prospects: Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2022; ISBN 978-83-66567-42-9; pp. 396.

Authors

Andrii Zavhorodnii (Preface, 1.2, 1.3), Ruslan Skupskyi (1.1), Vladyslav Kyrychuk (1.1), Filip Pokusa (1.1), Ruslan Zubkov (1.2, 1.3), Liudmyla Dombrovska (1.2), Józef Kaczmarek jr. (1.2), Iwona Mstowska (1.3), Viktor Lyashenko (1.4), Wojciech Duczmal (1.4), Hnatenko Yevheniia (1.5), Samoilenko Anna(1.5), Marek Janicki (1.5), Oleksandr Melnyk (1.6), Valeriy Pozdeev (1.6), Tadeusz Pokusa (1.6), Valentyna Mazur (2.1), Daniel Palimąka (2.1), Anna Starieva (2.2), Mariola Macała (2.2), Anna Nikora(2.3), Dariusz Rogowicz (2.3), Gennady Vlasov (2.4), Bartosz Mirucki (2.4), Volodymyr Saienko (2.4), Volodymyr Vlasov (2.5), Kazimierz Łukawiecki (2.5), Hanna Tolchieva (2.5), Oleh Oliinyk (2.6), Alla Polovchenia(2.6), Maria Kapinus (2.6), Kacper Pokusa (2.6), Oleksandr Chumachenko (3.1, 3.2, 3.3), Katarzyna Syrytczyk (3.1).

Reviewers

Volodymyr Lagodiienko – Doctor of Sciences in Economics, Professor, Odesa National University of Technology (Odessa, Ukraine)
 Natalia Ivantsova – Doctor of Sciences in Psychology, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
 Marian Duczmal – Doctor habilitation, Professor, Rector of The Academy of Management and Administration (Opole, Poland)

Editorial

Anna Starieva, Tadeusz Pokusa, Andrii Zavhorodnii, Ruslan Skupskyi,
 Oleh Oliinyk, Valentyna Mazur, Oleksandr Melnyk, Mykola Ohienko

Published by:

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu 45-085
 Polska, Opole, ul. Niedziałkowskiego 18 tel. 77 402-19-00/01
 E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

100 copies

Authors are responsible for content of the materials

ISBN 978-83-66567-42-9

© Authors of articles, 2022
 © University «Ukraine», 2022
 © Publishing House WSZiA, 2022

ISBN 978-83-66567-42-9

Соціально-економічні системи регіону в умовах сталого розвитку: реалії та перспективи: Монографія. Ополе: The Academy of Management and Administration in Opole, 2022; ISBN 978-83-66567-42-9; 396 с.

Авторський колектив

Завгородній А.В. (Передмова, 1.2, 1.3), Скупський Р.М. (1.1), Киричук В.Г. (1.1), Pokusa F. (1.1), Зубков Р.С. (1.2, 1.3), Домбровська Л.В. (1.2), Kaczmarek J. (1.2), Mstowska I. (1.3), Ляшенко В.В. (1.4), Duczmal W. (1.4), Гнатенко Є.П. (1.5), Самойленко А.С. (1.5), Janicki M. (1.5), Мельник О.В. (1.6), Поздєєв В.О. (1.6), Pokusa T. (1.6), Мазур В.М. (2.1), Palimąka D. (2.1), Старєва А.М. (2.2), Mасаła M. (2.2), Нікора А.О. (2.3), Rogowicz D. (2.3), Власов Г.В. (2.4), Mirucki B. (2.4), Saienko V. (2.4), Власов В.Г. (2.5), Łukawiecki K. (2.5), Tolchieva H. (2.5), Олійник О.О. (2.6), Половченя А.Б. (2.6), Капінус М.А. (2.6), Pokusa K. (2.6), Чумаченко О.Ю. (3.1, 3.2, 3.3), Syrytczyk K. (3.1)

Рецензенти

Лагодієнко В.В. – доктор економічних наук, професор, Одеський національний технологічний університет (м. Одеса, Україна)
Іванцова Н.Б. – доктор психологічних наук, професор (м. Миколаїв, Україна)
Marian Duczmal – Doctor habilitation, Professor, Rector of The Academy of Management and Administration (Opole, Poland)

Редакційна колегія

Анна Старєва, Tadeusz Pokusa, Андрій Завгородній, Руслан Скупський, Олег Олійник, Валентина Мазур, Олександр Мельник, Микола Огієнко

Видавництво:

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu 45-085
Polska, Opole, ul. Niedziałkowskiego 18 tel. 77 402-19-00/01
E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

100 примірників

Автори несуть відповідальність за зміст матеріалів

ISBN 978-83-66567-42-9

© Автори статей, 2022
© Університет «Україна», 2022
© Видавництво WSZiA, 2022

CONTENTS

PREFACE.....	8
PART 1. DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF THE REGION IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT.....	11
1.1 Strategic concept of sustainable development of the regional tourist sphere.....	11
1.2 Technological innovations as a way to improve the competitiveness of the food industry.....	34
1.3 The impact of non-profit financial institutions on the development of the regional economics.....	50
1.4 Improvement of the innovative policy of a company	78
1.5 Theoretical and methodological aspects of formation of the operating and financial budgets of a company	105
1.6 Mathematical modeling of the microeconomics' production object on the example of private institution of higher education	130
PART 2. REALITIES AND PROSPECTS OF PERSONALITY DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF MODERN SOCIETY.....	154
2.1 Peculiarities of personality development of higher education students with special educational needs	154
2.2 Formation of civic competencies of higher education students in the conditions of sustainable development of Ukraine	176
2.3 Modern dominants of training of special education teachers in the context of establishing of inclusive education in Ukraine	214
2.4 Diagnosis and correction of psychophysiological conditions of persons with special educational needs in higher education institutions.....	245
2.5 Socio-psychological adaptation and coping-strategies of the individual in different conditions of socialization.....	265
2.6 Ensuring the rights, freedoms and responsibilities of Ukrainian citizens in the conditions of democratic reforms.....	293

PART 3. RED SLUDGE: A MODERN THREAT TO NATURE AND SOCIETY	302
3.1 Red sludge as a medical and environmental problem of modern society.....	302
3.2 Peculiarities of toxic action of red sludge and its impact on human's physical development and health and on animals	328
3.3 Structural and functional organization of the adenogypophysis-adrenal system in the normal and under action of red sludge components	354
ANNOTATIONS	381
AUTHORS	390

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	8
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ.....	11
1.1 Стратегічний концепт сталого розвитку туристичної сфери регіону.....	11
1.2 Технологічні інновації як шлях вдосконалення конкурентоспроможності харчової промисловості.....	34
1.3 Вплив неприбуткових фінансових установ на розвиток економіки регіону	50
1.4 Вдосконалення інноваційної політики підприємства.....	78
1.5 Теоретико-методичні аспекти формування операційного та фінансового бюджетів підприємства.....	105
1.6 Математичне моделювання виробничого об'єкту мікроекономіки на прикладі приватного закладу вищої освіти.....	130
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	154
2.1 Особливості розвитку особистості здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами.....	154
2.2 Формування громадянських компетентностей здобувачів вищої освіти в умовах сталого розвитку України.....	176
2.3 Сучасні домінанти підготовки спеціальних педагогів у контексті усталення інклюзивної освіти в Україні.....	214
2.4 Діагностика та корекція психофізіологічних станів осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти	245
2.5 Соціально-психологічна адаптація і копінг-стратегії особистості в різних умовах соціалізації.....	265
2.6 Забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичних реформ.....	293

РОЗДІЛ 3. ЧЕРВОНИЙ ШЛАМ: СУЧАСНА ЗАГРОЗА ПРИРОДИ ТА СУСПІЛЬСТВА.....	302
3.1 Червоний шлам, як медико-екологічна проблема сучасного суспільства.....	302
3.2 Особливості токсичної дії червоного шламу та його вплив на фізичний розвиток і здоров'я людини та тварин.....	328
3.3 Структурно-функціональна організація системи аденогіпофіз- надниркові залози у нормі та при дії складових червоного шламу.....	354
АНОТАЦІЇ.....	381
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	390

PREFACE

The increasing of integration processes in the world structure and their development into a primary form – globalization – currently concerns almost any country, because the sustainable development of the national economy is a property of civilizational processes. Ensuring of sustainable development of the country in general and enterprises of small and medium business needs joint efforts with the other subjects of economics as well as with local authorities, educational and research establishments, non-governmental organizations' representatives. Only a systematic approach will provide an opportunity to ensure stable and effective business activity and sustainable development of higher level social and economic systems.

This collective monograph presents the research works of Ukrainian and Polish scientists devoted to the discussion and generalization of the realities and prospects of the socio-economic systems of the region in the conditions of sustainable development.

Part 1 «Development of productive forces of the region in the conditions of sustainable economic development» considers the strategic concept of sustainable development of the region's tourism sector; technological innovations as a way to improve the competitiveness of the food industry; the impact of non-profit financial institutions on the development of the region's economy; improvement of the innovative policy of the enterprise; theoretical and methodological aspects of the formation of operating and financial budgets of the enterprise; mathematical modeling of the microeconomics' production object on the example of private institution of higher education.

Part 2 «Realities and prospects of personality development in the conditions of modern society» reveals the specifics of the personality development of higher education students with special educational needs; formation of social competences of higher education students in the

conditions of sustainable development of Ukraine; modern dominants of training of the special education teachers in the context of establishment of inclusive education in Ukraine; diagnostics and correction of psychophysiological conditions of persons with special educational needs in institutions of higher education; social and psychological adaptation and coping strategies of the individual in different conditions of socialization; ensuring the rights, freedoms and responsibilities of Ukrainian citizens in the conditions of democratic reforms.

Part 3 «Red sludge: a modern threat to nature and society» studies the red sludge as a medical and ecological problem of a modern society, peculiarities of its toxic effect and influence on human's physical development and health and on animals; structural and functional organization of the adenohipophysis-adrenal gland system in normal conditions and under the influence of red sludge components.

ПЕРЕДМОВА

Збільшення інтеграційних процесів у світобудові і переростання їх у першочергову форму – глобалізаційну – стосується нині практично будь-якої країни, адже сталий розвиток національної економіки є властивістю цивілізаційних процесів. Забезпечення сталого розвитку країни в цілому та підприємств малого та середнього бізнесу, потребує об'єднання зусиль з іншими суб'єктами економіки, а також із місцевими органами влади, закладами освіти та науки, представниками громадських організацій. Тільки системний підхід надасть можливість забезпечити стабільну та ефективну діяльність бізнесу і сталий розвиток соціально-економічних систем вищого рівня.

У даній колективній монографії представлені наукові роботи українських та польських вчених, присвячені обговорюванню і узагальненню реалії і перспектив соціально-економічних систем регіону в умовах сталого розвитку, які були сформовані у розділи:

Розділ 1 «Розвиток продуктивних сил регіону в умовах сталого розвитку економіки» містить матеріали, в яких розглянуто стратегічний концепт сталого розвитку туристичної сфери регіону; технологічні інновації як шлях вдосконалення конкурентоспроможності харчової промисловості; вплив неприбуткових фінансових установ на розвиток економіки регіону; вдосконалення інноваційної політики підприємства; теоретико-методичні аспекти формування операційного та фінансового бюджетів підприємства; математичне моделювання виробничого об'єкту мікроекономіки на прикладі приватного закладу вищої освіти.

У розділі 2 «Реалії та перспективи розвитку особистості в умовах сучасного суспільства» розміщено праці де розкриті питання особливостей розвитку особистості здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами; формування громадських компетентностей здобувачів вищої освіти в умовах сталого розвитку України; сучасних домінантів підготовки спеціальних педагогів у контексті усталення інклюзивної освіти в Україні; діагностики та корекції психофізіологічних станів осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти; соціально-психологічної адаптації і копінг-стратегії особистості в різних умовах соціалізації; забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичних реформ.

Розділ 3 «Червоний шлам: сучасна загроза природи та суспільства» містить матеріали щодо дослідження червоного шламу, як медико-екологічної проблеми сучасного суспільства; особливостей токсичної дії червоного шламу та його вплив на фізичний розвиток і здоров'я людини та тварин; структурно-функціональної організації системи аденогіпофіз-надниркові залози у нормі та при дії складових червоного шламу.

PART 1
DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF THE REGION
IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE ECONOMIC
DEVELOPMENT

РОЗДІЛ 1
РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ В УМОВАХ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

1.1. Strategic concept of sustainable development of the regional tourist sphere

Стратегічний концепт сталого розвитку туристичної сфери регіону

На сучасному етапі розвитку економічних відносин глобалізаційні процеси охопили всі сфери світового господарства, у тому числі й туристичну галузь, яка як «феномен ХХІ ст.» з динамічності розвитку та росту галузевої прибутковості, в Україні законодавчо визнана одним з пріоритетних напрямів розвитку національної економіки та культури. Вигідне географічне розташування країни, наявність природних ресурсів, кліматичних умов, історико-культурний потенціал, населення з високим рівнем освіти є найголовнішими передумовами розвитку туристичної індустрії на вітчизняному та міжнародному рівні. Проте, незважаючи на оптимістичні зрушення, позитивний вплив туризму на стан національної економіки та окремих регіонів є недостатнім, наявний в Україні туристично-рекреаційний потенціал використовується неповною мірою, а якісні характеристики змін і більш глибокий аналіз процесів у галузі свідчать про існування низки проблем, що потребують науково обґрунтованого вирішення. Неконкурентоспроможність туристичної галузі країни зумовлена застарілістю матеріально-технічної бази, відсутністю розвиненої туристичної інфраструктури та кваліфікованих кадрів, орієнтуванням туристичних операторів на виїзний туризм, податковий тиск

та відсутність реальної фінансової підтримки з боку держави щодо підвищення іміджу та активізації просування національного туристичного продукту на міжнародному ринку.

Активізація залучення України до світового туристичного простору потребує нових підходів в організації та управлінні туристичним бізнесом. Інтегруватися до міжнародних туристичних процесів і ефективно конкурувати на світовому туристичному ринку можна тільки на основі використання усіх можливостей країни або регіону, їх ресурсів, окремих підприємств різних видів економічної діяльності, зокрема через ефективне застосування інновацій у галузі туризму та реалізацію основних положень стратегії сталого розвитку.

Наприкінці ХХ ст. у розвитку туризму досить помітно стали виявлятися тенденції, пов'язані з загальним економічним зростанням і негативними наслідками його впливу на довкілля. Необхідність переходу до нової економічної доктрини суспільного життя, заснованої на баченні економіки як базової компоненти глобальної екосистеми та туризму, що інтегрована до системи міжнародних соціально-економічних відносин, обумовили обґрунтування базових положень концепції сталого розвитку туризму [1, с. 41].

Водночас із загальним динамічним розширенням сектору туризму фахівці відмічають подальше розгортання географії подорожей і диверсифікацію туристських маршрутів. Ключовими тенденціями якісних параметрів розвитку стали: поглиблення сегментації ринку; швидкий розвиток нових форм туризму, які пов'язані з ознайомленням з природою, флорою і фауною, сільськими районами та культурним надбанням [2, с. 3]; підвищені вимоги до якості туристичного обслуговування, проблеми охорони навколишнього середовища; збереження традиційної культури та побуту місцевого населення.

У середині ХХ ст. міжнародна громадськість на чолі з керівниками держав світу визначили основні аспекти негативного впливу та нанесення шкоди навколишньому середовищу, що є основою регіонального розвитку, інтенсивного та неконтрольованого розвитку туризму, пов'язані з процесами глобалізації, розвитком мобільності та швидким примноженням доходності туристичних підприємств тощо.

Теорія глобалізації є однією з основоположних проблем економічної науки. При цьому, в економічному контексті зміст глобалізації полягає у зростаючій взаємодії та взаємозалежності між країнами: коли ринки товарів, капіталу, праці стають все тісніше взаємопов'язаними, відбувається значне збільшення масштабів світової торгівлі, валютних потоків, руху капіталу, обміну технологіями, інформацією та ін. Глобалізація – вищий етап інтернаціоналізації, при якому забезпечується поєднання інтересів розвинених країн та країн, що розвиваються, розвинутих і бідних регіонів, досить сталий розвиток усієї глобальної системи та відновлення рівноваги між суспільством і природним середовищем.

В сучасній умовах, проблеми глобалізації мають декілька аспектів: економічні, екологічні, етнічні, політичні, міжнародні та інші, її зміст складають різноманітні за своїм походженням, сферами прояву і наслідками процеси. Це дозволяє розглядати глобалізацію як самостійну та складну, внутрішньо дуже суперечливу систему відносин. Дослідники найчастіше зазначають декілька джерел цих процесів, які у сукупності утворюють явище глобалізації в цілому. До них належать:

- стабільні негативні екологічні й інші наслідки господарювання людини на планеті, які досягає у другій половині ХХ ст. масштабів, близьких до небезпеки остаточного використання невідновлюваних

природних ресурсів, які можуть бути повністю вичерпані, та непрогнозованих за її наслідками трансформацій біосфери Землі;

- поява перших суб'єктів світової економіки та політики (транснаціональні корпорації, держави, міжурядові організації), поєднання інтересів яких дозволяє їм діяти глобально в одній чи декількох сферах суспільної життєдіяльності;

- активність таких суб'єктів, що спрямована на забезпечення їх поточних інтересів і зміцнення домінуючого положення у світовій економіці тощо.

У туризмі вихід підприємств за національні межі (на світовий ринок) обумовлений специфікою туристичної діяльності та її продукції – туристичного продукту та якісних туристичних й пов'язаних з ними послугами. Частина цих товарів і послуг продукується у країнах, які генерують туристські потоки, інша частина – у країнах і регіонах, що знаходяться на шляху їх просування (транзитний регіон), третя – у країнах призначення (країни-дестинації). Тому більша частина туристичних підприємств прямо або опосередковано бере участь у міжнародному розподілі праці, зовнішньоекономічних відносинах з приводу купівлі-продажу туристичних продуктів.

Встановлено, що предмет дослідження сталого розвитку туризму досить широкий, складний і практично необмежений. При цьому варто зауважити, що ідеї, концепції та теорії, які нині активно досліджуються, можуть бути лише передумовою сталого розвитку туризму, дискусії про який частіше базуються на твердженнях про цінності, ніж на емпіричних даних.

У більшості випадків висновки фахівців щодо важелів забезпечення або віднесення певних форм і видів туризму до його сталого розвитку залежать від рівня інтелекту й освіченості стосовно цих питань, особистих уподобань науковців щодо відпочинку

й організації дозвілля, розміру доходів і належності до тієї чи іншої соціальної групи.

Недостатність предметних досліджень не дозволяє зробити висновки про пріоритетність розвитку туризму порівняно з іншими галузями та секторами економіки за критеріями масштабності впливу на навколишнє природне та соціальне середовище кожного з них.

Обґрунтування національних і місцевих програм сталого розвитку туризму повинно базуватися, на наш погляд, на порівняльній комплексній характеристиці усіх важелів впливу.

Масштабні екологічні катастрофи та збільшення нещасних випадків під час туристичних подорожей, з одного боку, та підвищення рівня якості життя населення у розвинених країнах наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., з іншого, стали передумовою зміни свідомості та ставлення людей до екологічного фактора в процесі прийняття рішення про відпочинок. Туристи все частіше звертаються до туристичних агенцій за рекомендаціями тих дестинацій, що найбільш благополучні з екологічної точки зору, а також тих місць, де їх перебування може більшою мірою сприяти соціальному й економічному розвитку місцевих громад. Проте ці тенденції поки, що не достатньо поширені, серед більшості українських туристів та не знайшли належного місця у менеджменті та маркетингу вітчизняного туристичного бізнесу.

Швидкий розвиток туристичної галузі в країнах, що розвиваються, стає причиною серйозних соціальних дисбалансів і збільшення «тиску» на екосистеми та навколишнє природне середовище. Вразливі екосистеми таких держав, а також їх обмежені можливості щодо реалізації альтернативних стратегій розвитку є причиною особливої нагальності розробки регулятивних заходів щодо подолання проблем антропогенного впливу туризму на регіональні екосистеми.

У вирішенні питань сталості розвитку туризму ключовим фактором стає освіта та рівень якості життя населення. Так, у матеріалах Гаазької декларації з туризму (Гаага, 1989 р.) зазначено, що в міру створення туристичної інфраструктури абсолютною необхідністю стає розвиток на національному рівні загальної туристської освіти для населення в цілому, зокрема, в школах, а також спеціальна підготовка для працівників туризму [1].

Отже, у контексті сталого розвитку туризму ключовим є питання постійного (безперервного) узгодження та гармонізації взаємовідносин людини та її оточення за:

- *вектором часу* – досягнення короткотермінових і довгострокових цілей у вирішенні альтернативних проблем отримання швидкого та максимального прибутку туристичним бізнесом, використання туристичних ресурсів у межах відновлюваного процесу або оптимізація цих взаємовідносин;

- *вектором простору* – задоволення потреб міжнародного туристського руху та міжнародного капіталу у вирішенні проблем географічного просування туристських потоків у все нові місцевості, екологічно чисті та заповідні зони, важкодоступні місця без певних обмежень, поліпшення економічних умов розвитку місцевих громад, консервації окремих потенційних дестинацій і туристичних об'єктів, або ж оптимізація цих альтернативних підходів і мінімізація туристського втручання в умови й уклад життя окремих громад.

Конфлікт інтересів у межах кожного вектору є динамічним і багатофакторним. Тому пошук шляхів вирішення його знаходиться у площині дотримання принципів і критеріїв сталого розвитку туризму, розробки механізму партнерства між усіма зацікавленими сторонами туристичного процесу.

З огляду на це, розробка основ концепції сталого розвитку туризму, як складової цілісної парадигми сталого розвитку суспільства в цілому, обумовлює як мінімум, розуміння збалансованої єдності економічних, соціальних (у тому числі демографічних) і екологічних характеристик. Однак, вже зараз можна впевнено стверджувати, що концепція сталого розвитку нині є безальтернативною основою моделювання розвитку світу, окремих країн, регіонів і міжрегіональних утворень, окремих галузей (видів економічної діяльності) і секторів економіки, суб'єктів господарювання тощо.

Серед численних визначень поняття «*sustainable development*» заслуговує на увагу дефініція, надана в доповіді Х. Брундланд, в основі визначення якої – принцип справедливого доступу різних поколінь (генерацій) до природних ресурсів, відповідно до якої *сталий розвиток* – це такий розвиток, який забезпечує задоволення поточних потреб людини і не створює ризик того, що потреби майбутніх поколінь не будуть задоволені [3]. Більш пізні визначення поряд із наведеним пропонують так званий інтрагенераційний підхід, заснований на принципі справедливого доступу до природних ресурсів усіх членів суспільства (соціальних груп і господарюючих суб'єктів, країн, регіонів), а також окремих людей.

В Україні визначення поняття «сталий розвиток» на державному рівні зафіксовано у проекті Закону «Концепція переходу України до сталого розвитку» (1997 р.), де зазначається, що *сталий розвиток* – це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження і поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між її потенціалом і вимогами людей усіх поколінь [4].

Варто, при цьому зауважити, що головною ідеєю забезпечення сталого соціально-економічного розвитку у цілому в теперішній час є управління потоками ресурсів і, насамперед, ресурсів природних [5]. Саме вони є найбільш ваговою і цінною складовою туристичних ресурсів, забезпечуючи передумови як виробничої туристичної діяльності, так і безпосередньо подорожуючих.

Критичний аналіз пояснень та дискусій щодо сутності та змістовності понятійно-категоріального апарату поняття «сталий розвиток» дозволив зробити висновок про те, що: 1) сталий розвиток не припускає прояву революційних, катастрофічних і хаотичних змін; 2) сталому розвитку притаманні еволюційність і екологічна коректність.

Для змістовного розуміння сталого розвитку визначальними є три константи, які формують його як інший тип розвитку [1]:

1) при формуванні економічної політики незмінно враховують екологічні цілі;

2) сталий розвиток неминуче передбачає дотримання ідеї соціальної рівності;

3) обумовлює не просто кількісне зростання, але й якісне покращання задоволення потреб, де пріоритетним є інноваційний розвиток.

З огляду на вище зазначені положення, **сталий розвиток туризму** – це розвиток, який дозволяє в повній мірі задовольнити потреби туристів у теперішньому часі, враховуючи інтереси туристської дестинації щодо розширеного відтворення власного ресурсного потенціалу у майбутньому. При цьому передбачається управління усіма видами ресурсів таким чином, щоб економічні, соціальні й естетичні потреби задовольнялися з підтриманням культурних і екологічних цінностей, без заподіяння шкоди біологічному різноманіттю і системам життєзабезпечення [6].

Основним завданням сталого розвитку туризму проголошено задоволення найбільш важливих для життя потреб і прагнень людини засобами реалізації функцій туризму як специфічного виду діяльності.

Сама по собі концепція сталого розвитку туризму базується на спроможності реалізації двох ключових взаємопов'язаних детермінант:

1) це необхідність задоволення потреб, у тому числі пріоритетних, усіх верств населення, зокрема, малозабезпечених і соціально незахищених, як правило, через соціальні форми туризму. При чому в туризмі практично рівною мірою виявляються економічні, соціальні й естетичні потреби людини;

2) наявність ресурсних обмежень, що обумовлює здатність довкілля задовольняти нинішні та майбутні потреби людства. Основною складовою обмежень у сталому розвитку є природне навколишнє середовище. Однак для туризму вагомими є також такі складові обмежень, як економічні, культурологічні, соціально-побутові, – ті, що обумовлені організацією суспільства, станом технологій, рівнем культури й освіти населення.

Здійснений науковий пошук, щодо обґрунтування загальних принципів сталого розвитку туризму, дозволив виокремити наступні положення:

1) еволюційний характер та довготривалість розвитку;

2) екологічна коректність (ефективність) туристських процесів та туристичної діяльності, сприяння збереженню та поетапному відтворенню цілісності природного середовища та культурної спадщини;

3) гармонійність (збалансованість) складових компонент сталого розвитку туризму як соціо-еколо-економічного комплексу;

4) соціальна рівноправність справедливого доступу різних поколінь (генерацій) до туристичних ресурсів (природних і штучних, економічних, культурологічних і соціально-побутових тощо);

5) динамічний характер розвитку. При цьому, не зменшується цінність традиційних принципів вирішення проблем економічної політики сталого розвитку туризму, таких як достатність, справедливість, ефективність, збалансованість, динамічність, довготривалість і попередження.

Дотримання принципів сталості розвитку передбачає подолання вагомих глобальних економічних проблем, зокрема – розміщення ресурсів, їх розподіл і масштаби використання, кожна з яких є окремою ціллю, і, як слушно зазначає відомий американський вчений Г. Дейлі, вирішення однієї з них не вирішує інших [5, с. 265].

З метою диверсифікації економічної політики сталого розвитку на туристичну сферу загальні її принципи можуть бути конкретизовані як:

- регулювання масштабів туристської діяльності та їх обмеження до оптимальної величини; платність за використання туристичних ресурсів;
- диференціація розміру плати за ресурси залежно від їх цінності;
- ефективне партнерство державних (центральных, регіональних і місцевих), громадських і бізнес-організацій, а також інших зацікавлених сторін у регулюванні сталим розвитком туризму;
- спільна, але диференційована відповідальність за порушення норм використання і умов використання туристичних ресурсів; інтегрований підхід;
- програмний підхід; екологічний підхід; культурологічний підхід до планування й управління туристичною діяльністю тощо.

Аналіз методологічних засад щодо сутності критеріїв сталого розвитку туризму визначив відсутність їхнього остаточного обґрунтування. Однак, для забезпечення сталого розвитку країни модель передбачає взаємопов'язаний, комплексний розвиток усіх її елементів на основі дотримання наступних критеріїв:

- максимізація росту соціальної й економічної ефективності при недопущенні погіршення стану природного середовища;
- раціональне споживання благ і послуг відповідно до науково обґрунтованих нормативів;
- дотримання обмежень на ресурси всіх видів;
- максимальне збереження екосистем у процесі природокористування на основі забезпечення збалансованості кругообігу речовин тощо [7, с. 151].

Принциповим у мовах сьогодення, що критерій сталого розвитку туризму повинен бути узгоджений з критерієм сталого розвитку суспільства в цілому – забезпеченням високого рівня якості життя. Враховуючи загальні методологічні підходи до вироблення критеріїв щодо будь-якого процесу, а також суть цільової функції сталого розвитку туризму, на нашу думку, критерій повинен бути взаємопов'язаним за такими компонентами: доступність – якість – безпека.

Конкретизуючи кожен з компонент визначеного критерію сталого розвитку туристичної сфери регіону / країни, слід зазначити, що:

- доступність передбачає максимізацію задоволення туристських потреб і рівня охоплення різних дестинацій туристським процесом;
- якість – забезпечує відповідність пропозиції туристичного продукту визначеним (у межах загальнолюдських етичних норм моралі) різноманітним запитам споживачів, а також вимогам технічних параметрів з якості до міжнародних стандартів;

- безпека – дотримання науково-обґрунтованих норм антропогенного навантаження на довкілля туристичних територій та технологій обслуговування різних контингентів туристів.

Таким чином концепція сталого розвитку, що визнана світовим співтовариством як стратегічний напрям еволюції суспільства на ХХІ ст. має наскрізний характер і виявляється у кожній сфері людської діяльності. Туризм як інтегрована система, що охоплює всі сторони буття та значну кількість залучених видів економічної діяльності для задоволення потреб туристів, є пріоритетним об'єктом імплементації критеріїв і принципів сталого розвитку, що обумовлюють вимоги гармонійного співіснування усіх суб'єктів туристичного бізнесу з навколишнім середовищем.

Враховуючи вище зазначені положення щодо концептуальних підходів до формування сутності, принципів, критеріїв, основних завдань реалізації теорії сталого розвитку туризму нами удосконалена організаційно-концептуальна платформа сталого розвитку туризму в регіоні (рис. 1).

Доведено, сталий розвиток туризму необхідно розглядати як складову сталого розвитку регіону в цілому. З одного боку, регіон виступає як цільовий комплексний ресурс для розвитку сфери туризму, з іншого боку – туризм, володіючи мультиплікативним ефектом, виявляє прямий і опосередкований вплив на розвиток усієї взаємопов'язаної з ним інфраструктури, і створює передумови для соціально-економічного розвитку регіону [9, с. 113].

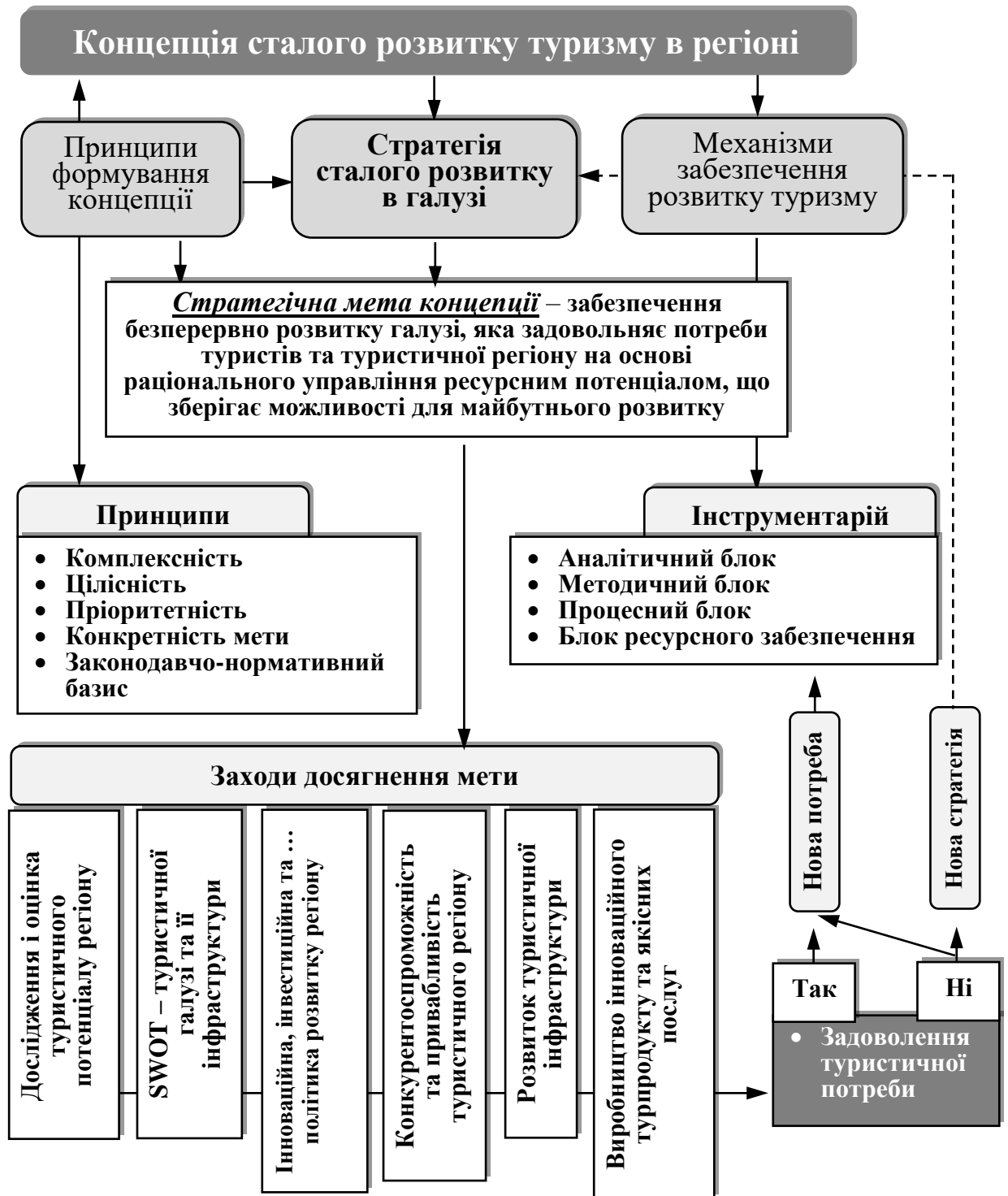

Рис. 1. Організаційно-концептуальна платформа сталого розвитку туризму в регіоні

Джерело: авторська розробка на основі даних [8].

Таблиця 1

Типи сталості розвитку туристичної сфери регіону

Типи сталості	Характеристика
1. Дуже слабка (сценарій туристичного імперативу)	<i>Статус:</i> туризм перебуває на ранньому етапі формування. <i>Критерій:</i> туристична діяльність не приводить до деградації. <i>Переваги:</i> туризм є альтернативною формою розвитку; забезпечує додаткові робочі місця; підвищує захист навколишнього середовища. <i>Видатки:</i> формує певний антропогенний та урбанізаційний вплив на місцевість.
2. Слабка (сценарій турпродукту)	<i>Статус:</i> розвинена галузь туризму. <i>Критерій:</i> підтримка туристичної діяльності й розвиток нових турпродуктів. <i>Переваги:</i> сприяє поліпшенню місцевої економіки й підвищенню зайнятості, збереженню навколишнього середовища, розвитку туристичного планування. <i>Видатки:</i> на збереження існуючої інфраструктури й турпродуктів.
3. Сильна (сценарій екологічного туризму)	<i>Статус:</i> туризм перебуває на ранньому етапі формування. <i>Критерій:</i> застосування екологічного менеджменту. <i>Переваги:</i> висока якість навколишнього середовища; економічний ріст; ріст рівня зайнятості; формування потужної туристської дестинації. <i>Видатки:</i> у випадку недостатнього рівня попиту.
4. Дуже сильна (сценарій інноваційного туризму)	<i>Статус:</i> туризм на стадії активної експлуатації. <i>Критерій:</i> абсолютна консервація природи. <i>Переваги:</i> захист поновлюваних і непоновлюваних ресурсів; довгострокова екологічна привабливість. <i>Видатки:</i> обмеження розвитку туризму з метою мінімізації негативного екологічного впливу; виробництво інноваційного (віртуального і т.д.) турпродукту та пов'язаним з ним послуг; створення інноваційної, високотехнологічної інфраструктури туризму тощо.

Джерело: удосконалено автором за даними [10].

Виходячи з наведених тверджень у таблиці 1, туризм як складова сталого регіонального розвитку, дуже впливає на екологічний розвиток і тісно пов'язаний із соціально-економічним розвитком. Якщо для регіону з недостатньо високим рівнем соціально-економічного розвитку туристична галузь є основним джерелом доходів, найчастіше спостерігається перший і другий тип сталості. Третій тип сталості пов'язаний зі спрямованістю на екологічний розвиток і охорону навколишнього середовища. Четвертий, удосконалений нами, тип сталості може бути характерним для екологічно вразливих

або ж техногенно небезпечних регіонів, через запровадження обмеження розвитку туризму з метою мінімізації негативного екологічного впливу; виробництво інноваційного (віртуального і т.д.) турпродукту та пов'язаним з ним послуг; створення інноваційної, високотехнологічної інфраструктури туризму тощо.

Для забезпечення сталого розвитку туризму необхідно реалізувати низку заходів: • чітко визначити індикатори сталого розвитку; • розробити і запровадити відповідні екологічні та соціальні правила або стандарти, коди поведінки; • запровадити обмеження на число туроператорів і об'єктів задля зведення до мінімуму впливу на навколишнє середовище тощо.

Механізм керування сталим розвитком економіки регіону – це сукупність дій, що поєднує комплексне використання адміністративних, економічних, соціальних, правових, управлінських інструментів, що стимулюють, методів керування, а також сукупність локальних ресурсних коштів з метою збереження стабільності регіональної системи, забезпечення її цілісності, динамічної рівноваги й адаптації до внутрішніх і зовнішніх впливів середовища в процесі реалізації стратегії розвитку регіону та стабільності у довгостроковій перспективі [11, с. 8-9]. Невід'ємною складовою даного механізму є управління сталим розвитком туризму в регіоні.

Формування, трансформація та подальший розвиток сучасних соціально-економічних систем відбувається у відповідності із принципами поєднання процесів глобалізації та локалізації. Збалансування їх сил на регіональному рівні проявляється у так званій розумній («смайт») спеціалізації, яка виключає інерційний безпрограмний розвиток регіонів. При цьому, актуальності набуває необхідність дослідження різного роду нерівномірності розвитку, особливостей «точок зростання», навколо яких регіон зможе ефективно

розвиватися, а також окреслення ключових критеріїв та функцій процесу переходу регіональної системи від традиційної до «смайт»-спеціалізації [12].

Глибокі трансформаційні зміни стосуються базових підходів до розуміння регіональної політики інвестиційно-інноваційного розвитку. Наприклад, державне субсидіювання та «точкова» підтримка окремих підприємницьких структур, галузей та регіонів демонструють свою неефективність через інертність державного сприйняття. Згідно нового розуміння важливим є виявлення нереалізованого потенціалу та перспективних потреб споживачів, які можуть бути задоволені абсолютно інноваційно-новим шляхом.

Інноваційна багатовекторна політика регіонів може бути сформована та реалізована в повній мірі лише при дотриманні жорстких стандартів управління усіх рівнів та наявності відповідних ресурсів, що досить часто неможливо досягнути країнам, що розвиваються. Крім того, така обмеженість не дозволяє максимально повно розкривати інноваційний потенціал у вузькому сегменті та позиціонувати себе як нішу на глобальному ринку через жорсткість конкуренції та відносну відкритість економіки. Тому досить привабливою для застосування є концепція розумної спеціалізації, яка передбачає вертикально орієнтований підхід до вибору пріоритетних галузей або технологій державної підтримки та уваги підприємницьких структур.

В основних положеннях Європейської Комісії щодо політики гуртування на період 2014-2020 рр. широкомасштабне продукування та запровадження інновацій визначено стратегічним пріоритетом розвитку регіонів. З огляду на це, Комісія очікує від національних і регіональних органів влади розробки стратегій активізації наукових досліджень та інноваційних процесів в напрямку максимізації вигоди

від зростання комерціалізації знань з метою удосконалення регіональної інноваційної системи на засадах розумної («сма́рт»-) спеціалізації.

Методологічним базисом задоволення цих стратегічних завдань визнано регіональні інноваційні стратегії чотирьох «С»:

- *choices* (вибори) – перспективні напрями спеціалізації на основі кількісного зазначення інвестиційних пріоритетів та дослідження ресурсного потенціалу;

- *competitive advantage* (конкурентні переваги) – розбудова концепції соціально-економічного поступу на основі існуючої господарської спеціалізації регіону та синергічній мобілізації потреб і можливостей науково-дослідного сектору та розвитку промисловості та бізнесу;

- *critical mass* (критична маса) – спрямування на розвиток інтеграційних процесів та формування середовища різноманітних міжгалузевих зв'язків, що прискорюють процеси диверсифікації міжрегіональних науково-виробничих мереж;

- *collaborative leadership* (колективне керівництво) – формування системи управління інноваційними процесами за участю крім навчальних закладів, підприємств та державних інститутів, також і споживачів інновацій.

Поняття розумної («сма́рт»-)спеціалізації описує можливість туристичної сфери регіону генерувати унікальні характеристики, активи, інноваційні види туристичної, рекреаційної діяльності країни/регіону шляхом виявлення пріоритетів локальної концентрації та агломерації туристично-рекреаційних ресурсів. Поряд з цим, розумна спеціалізація передбачає виважене усвідомлення обмеженості ресурсів та можливостей їх ефективного використання; інноваційну модель організації діяльності суб'єктів господарювання регіону; тісну

взаємодію в межах кластеру «туристична сфера-наука-громадськість»; відкритість та спроможність до адаптивних змін тощо.

Розумна («сма́рт»)-спеціалізація, як концепція вдосконалення наявних засад стимулювання розвитку туристично-рекреаційної сфери та курортів шляхом зростання конкуренції та активізації інноваційного підприємництва, вимагає співробітництва туристичних суб'єктів (підприємств), установ, компаній, науково-дослідницьких центрів, університетів та місцевих органів влади з метою виявлення найбільш перспективних видів (галузей) спеціалізації, а також загроз та проблем впровадження інновацій у регіонах тощо.

З метою забезпечення диференціації при встановленні напрямків регіональної спеціалізації визначення векторів реалізації розумної («сма́рт»-) спеціалізації здійснюється узгодженням експертних оцінок фахівців, що представляють науку, освіту, бізнес, промисловість та громадськість на регіональному рівні. При цьому інструментарій державного регулювання в даному контексті реалізується через:

1) формування нормативно-правового забезпечення процесу узгодження на різних рівнях адміністрування і вибору сфер «розумної спеціалізації»;

2) здійснення моніторингу інтеграційний процесів міжгалузевого розвитку туристичної сфери в контексті визначеної регіонами спеціалізації;

3) визначення нагальних потреб, що виникли в процесі реалізації заходів за обраною спеціалізацією (наприклад, у туристично-рекреаційній сфері) і запровадження відповідних заходів стимулювання та підтримки [13].

При цьому, головним фактором успіху виступає системність та безперервність кроків, спрямованих на стимулювання розвитку науки та активізацію створення інновацій.

В рамках пошуку форм і методів модернізації економіки та прискорення інноваційного розвитку регіонів України в умовах децентралізації управління доцільно вивчити досвід європейських країн щодо розробки регіональних стратегій розумної («смайт»)-спеціалізації, дослідити інституціональні аспекти впровадження цього підходу в стратегічному управлінні інноваційністю туристичної сфери регіону в умовах сталого розвитку, що може стати передумовою довготривалого загальнонаціонального соціально-економічного зростання.

Формування ефективної моделі сталого розвитку в новітніх трансформаційних умовах функціонування національної/регіональної економіки, зокрема у сфері туризму, рекреації та курортів вимагає реалізації стратегії соціально-економічних реформ, спрямованих на зміну соціальних і економічних стратегічних цілей розвитку та інструментарію їх досягнення. Незважаючи на суттєву значущість та активну участь регіонів у цьому трансформаційному процесі загальної системи сталого розвитку країни недостатньо відображеним та регульованим є регіональний аспект цієї моделі.

З огляду на це, модель сталого розвитку регіону в першу чергу обумовлює підвищення його спроможності щодо вирішення чи мінімізації прояву нагальних соціальних, економічних, екологічних та інших проблем, ризиків та негативних тенденцій, відповідно наявного потенціалу забезпечувати збалансований розвиток, саморегулювання, самовдосконалення із максимально ефективною реалізацією природо-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб населення регіону.

Забезпечення інноваційності туристичної сфери в умовах сталого розвитку Причорноморського регіону обумовлюється узгодженням стратегічних пріоритетів соціального-економічного поступу та створенням умов щодо їх реалізації, при цьому економічні цілі

є похідними від соціальних та екологічних, а засобом забезпечення сталого розвитку в цілому виступає ефективна інвестиційно-інноваційна діяльність регіональних суб'єктів, в тому числі й туристичних (рис. 2.).

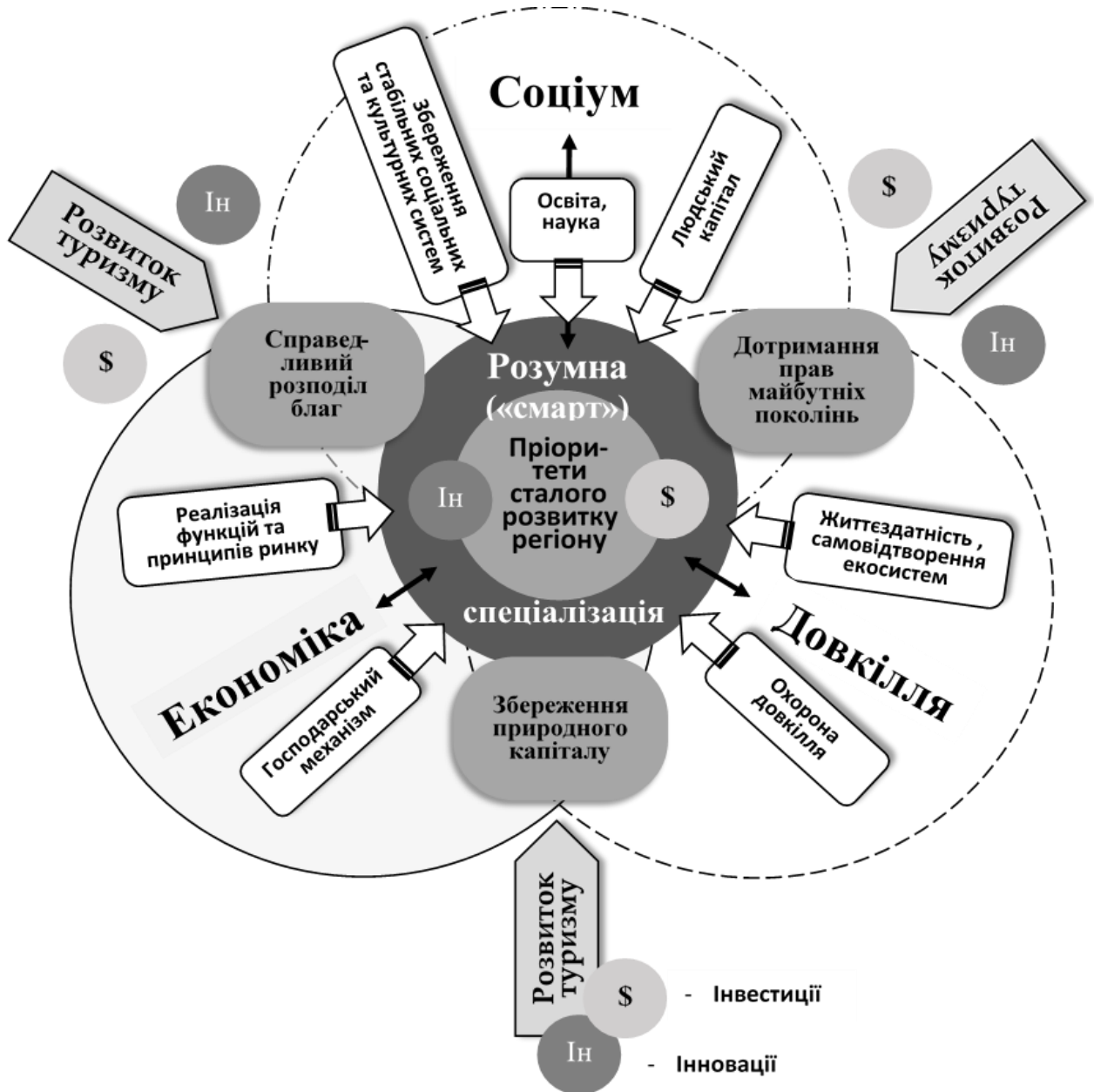

Рис. 2. Концепція Стратегічної моделі інноваційності туристичної сфери

Причорноморського регіону в умовах сталого розвитку

Джерело: авторська розробка

В результаті проведених досліджень нагальних загроз та основних принципів сталого розвитку регіону, в яких визначено пріоритет людини в соціально-економічному розвитку територій та перехід

до ресурсозберігаючого, інноваційного типу розвитку регіональної економіки з метою задоволення людських потреб на основі розбудови високоефективного виробництва та моделі управління господарським комплексом, стимулювання структурних перетворень економіки регіону, в контексті *стимулювання інноваційності розвитку туристичної сфери Причорномор'я* нами визначено:

Регіональні пріоритети сталого розвитку туристичної сфери (дестинації):

- збалансоване інклюзивне економічне зростання на основі інноваційного розвитку туристичної сфери, як важливої компоненти конкурентоспроможної соціально-орієнтованої економіки, через розвиток наукоємних високотехнологічних виробництв, ресурсо- та енергозберігаючих технологій;

- забезпечення сталого галузевого та регіонального розвитку туристичної індустрії на засадах розумної спеціалізації, що обумовлює створення умов для прогресивного розвитку інвестиційного та інноваційного потенціалу регіону, ефективної реалізації виробничого, ресурсного, транзитного та нарощування експортного потенціалу;

Вектори державного регулювання процесів сталого розвитку регіону:

- підвищення соціально-економічного потенціалу регіону, як базису ефективного розвитку розумної («смайт») спеціалізації та пріоритетних галузей і виробництв регіону;

- підтримка споживчого попиту та нарощування конкурентоздатності туристичного продукту та продукції інших галузей розумної («смайт») спеціалізації регіону, як на внутрішньому (інших регіонах), так і на світових ринках;

- активізація структурних регіональних перетворень в економіці, де базисом сучасного регіонального адміністрування виступають

інноваційні підходи до управління з метою послідовного зниження частки товарного виробництва і відповідним зростанням питомої ваги сфери послуг;

Завдання розвитку туристичної сфери регіону в умовах сталого розвитку (перехідний період):

- запровадження ефективних механізмів реалізації політики інноваційного поступу туристичної сфери (дестинації) в умовах сталого розвитку регіону через зростання рівня і якості життя людини, створення системи відповідного моніторингу;

- забезпечення інтеграції (синергії) між туристичною індустрією, наукою та громадськістю у регіоні з метою задоволення потреб національної економіки у інноваційній та високотехнологічній продукції з високою доданою вартістю;

- забезпечення інтенсивного розвитку туризму, як пріоритетної галузі розумної («сма́рт») спеціалізації регіону, в якій виробляють конкурентний інноваційний туристичний продукт та здійснюють надання сервісних послуг з високою доданою вартістю тощо.

Важливою проблемою в сучасний період трансформаційних зрушень інноваційних процесів розвитку туристичної сфери та курортів українського Причорномор'я є ефективна реалізація прийнятої принципово нової стратегії сталого розвитку як держави в цілому, так і регіону зокрема, досягнення стратегічних цілей, що є національними та регіональними пріоритетами розвитку, основою яких виступає узгодженість інтересів і проблем регіонального розвитку; наявність ресурсів та спрямованість на їх відтворення та збереження; регіональні соціально-економічні процеси; пріоритетність реалізації державних та регіональних програм сталого розвитку за сферами економічної діяльності із обґрунтуванням конкретних заходів, з урахуванням базових принципів сталого розвитку *тощо*.

Список використаних джерел:

1. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія / 2-ге вид., випр. та доп. К.: КНТЕУ, 2009. 463 с.
2. Устойчивое развитие рекреационно-экономического комплекса Крыма. / кол-в авторов под ред. А. В. Ефремова. Симферополь: Таврия, 2002. 300 с.
3. Cohen E. Phenomenology of tourist experiences. *The Journal of British Sociological Association*. 1979. Vol. 13. P. 179–201.
4. Про концепцію переходу України до сталого розвитку: проект Закону України, 1997. URL: www.rada.gov.ua.
5. Данильчук В. Ф., Алейникова Г. М., Босуновская А. Я., Голубничая С. Н. Методология оценки рекреационных территорий: монография. Донецк: ДИТБ, 2003. 197 с.
6. Tofler A. *The Third Wave*. N.-Y.: William Morrow and Company, 1980. 248 p.
7. Гречишкіна Е. А. Механізм управління устойчивим розвитком регіонального туризму. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1 (51). С. 150–159.
8. Свірідова Н. Д. Концепція сталого розвитку туризму в сучасних умовах. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. №176. С. 166–168.
9. Богомазова И. В. Сфера туризма как фактор инновационного регионального развития (на примере Белгородской области). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. №1086. С. 112–114.
10. Carlo Aall. Sustainable Tourism in Practice: Promoting or Perverting the Quest for a Sustainable Development? *Sustainability*. 2014. Vol. 6. P. 2562–2583.

11. Масюто И. А. Механизм управления устойчивым развитием экономики региона: автор. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Оренбург, 2014. 24 с.
12. Мельниченко О. А. Теоретико-методологічні основи державного регулювання туризму. *Державне будівництво*. 2010. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2010-2/index.html>.
13. Дунаев І. В. Ціннісні цілі модернізації регіональної економіки крізь призму принципу «розумної спеціалізації» Аналітика і влада: журн. експерт.-аналіт. матеріалів і наук. пр. Ін-ту пробл. держ. упр. та місц. самоврядування / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: НАДУ. 2014. 240 с.
14. Britchenko I., Saienko V. The perception movement economy of Ukraine to business. *Ikonomicheski Izsledvania*. 2017. Vol. 26(4). P. 163–181.
15. Saienko V., Mezentseva I., Tolchieva H., Salkova I. Efficiency of Tourism Operators' and Tourism Agents' Activities in the Market of Tourist Services of Ukraine. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2020 (Volume XI, Winter). Vol. 8(48). P. 1960–1966.

1.2. Technological innovations as a way to improve the competitiveness of the food industry

Технологічні інновації як шлях вдосконалення конкурентоспроможності харчової промисловості

В умовах появи на українському ринку великих європейських виробників харчових продуктів питання переходу на інноваційний тип розвитку для підприємств вітчизняної харчової промисловості вже не має альтернатив. Поглиблення глобалізації та економічної інтеграції призводить до того, що споживчий ринок все більше набуває рис відкритості, більшість бар'єрів для імпорту продовольчої продукції знято, значна ємність внутрішнього ринку приваблює іноземних

виробників продуктів харчування, споживачі стають все вибагливішими до асортименту продукції, що їм пропонується.

Сучасні прибуткові умови діяльності підприємств харчової промисловості зумовлюють ґрунтовну зміну факторів та джерел формування конкурентних переваг. Економічне зростання та механізми підвищення конкурентоспроможності сьогодні забезпечуються головним чином не ресурсними та виробничими факторами, а за рахунок постійного генерування та впровадження інновацій. Певною мірою це зумовлюється посиленням відкритості ринків, що ставить вітчизняні підприємства харчової промисловості в умови «наздоганяючого розвитку», оскільки технологічний рівень виробництва переважної більшості іноземних конкурентів є набагато вищим. Забезпечення належного рівня конкурентоспроможності в таких умовах вимагає перегляду підходів до здійснення інноваційної діяльності суб'єктами господарювання в галузі з урахуванням сучасних тенденцій та можливостей інноваційного розвитку.

Збільшення конкуренції на споживчих ринках із постійним підвищенням ціни енергоносіїв і нестачі кваліфікованої робочої сили, підприємствам харчової промисловості необхідно застосовувати інновації як фактору зростання та зміцнення позицій на ринку шляхом набуття істотних конкурентних переваг.

Різноманітні аспекти активізації інноваційної діяльності, як важливого чинника набуття конкурентних переваг, знайшли відображення у дослідженнях широкого кола науковців. Формуванню та розвитку концептуальних засад інноваційного розвитку присвячено розробки Шумпетера Й., Фрідмена М., Амоші О., Бажала Ю., Гейця В., Гальчинського А., Семиноженка В., Федулової Л.

Реалізація інноваційно-інвестиційної моделі розвитку визначається пріоритетним завданням для харчової промисловості

в дослідженнях Чеботарьова В. [16], Носаченка О. [12], Наумова О. [11]. В науковій праці Круглякової В., Юринця З. обґрунтовано теоретичні та прикладні положення щодо системного вирішення проблем управління інноваційним потенціалом суб'єктів господарювання харчової промисловості України [6]. Роль організаційно-управлінських і технологічних ресурсозберігаючих нововведень у формуванні ефективних механізмів підвищення конкурентоспроможності харчових підприємств розглядається в монографії Губіної В. [2]. Зацікавленість наукових вивчень у харчовій промисловості щодо формування механізму підвищення конкурентоспроможності, особливостей запровадження інновацій, у тому числі і технологічних є основним чинником економічного зростання, що в свою чергу підкреслює актуальність дослідження.

Метою дослідження є обґрунтування шляхів запровадження технологічних інновацій як основоположного фактору підвищення конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості.

Перехід на інноваційну модель розвитку є вирішальною передумовою зростання виробництва та підвищення конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості на внутрішньому та зовнішньому ринках. В сучасних умовах досягнути цієї мети можливо лише за рахунок створення товарів з якісно новими споживчими властивостями, виготовлених на основі біо-й ресурсозберігаючих технологій, використання нових способів пакування, удосконалення технологічних процесів на основі механізації й автоматизації [8].

Зважаючи на роль та місце харчової промисловості у національній економіці, інноваційна спрямованість розвитку стає безсумнівною умовою забезпечення та збереження конкурентоспроможності не лише цієї галузі, а й усієї промисловості. Частка харчової промисловості

в загальному обсязі реалізованої продукції становить більш, ніж 20%, продукція, створена підприємствами галузі, забезпечила майже 5% валової доданої вартості в економіці України, це один з видів економічної діяльності, що виступає помітним наповнювачем Державного бюджету України. Структуроутворюючий характер функціонування галузі та вирішальне значення в гарантуванні продовольчої безпеки країни актуалізує проблему підвищення конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості на засадах активізації інноваційної діяльності [7, с. 204].

Перспективи формування конкурентоспроможного розвитку підприємств харчової галузі визначаються їх інноваційними можливостями, що підтверджується напрацюваннями широкого кола науковців. Зокрема в них висвітлюються концептуальні положення щодо забезпечення інноваційного розвитку підприємств промисловості [4]; обґрунтовуються підходи до формування конкурентної стратегії підприємств на засадах інноваційно-спрямованого інвестування [13]; розглядаються основні напрями інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості в умовах посилення конкуренції [17].

Питання визначення напрямів і методів ефективного управління інноваційним потенціалом визнаються В. В. Кругляковою та З. В. Юринець [6] найважливішим завданням поступу сучасних суб'єктів господарювання харчової промисловості. Науковці висвітлюють теоретичні та прикладні положення щодо системного вирішення проблем управління інноваційним потенціалом суб'єктів господарювання харчової промисловості України. На переконання Губіної В.В. [2], в сучасних умовах саме інновації стають чинником, здатним найбільш суттєво впливати на формування конкурентоспроможності харчових підприємств; для реалізації їхнього

інноваційного потенціалу мають бути створені механізми прискореного технологічного розвитку.

Конкурентоспроможність підприємства та його продукції – одна з визначальних характеристик спроможності досягти успіху на ринку, а інноваційна діяльність – це чинник, який формує таку характеристику. Позитивний вплив інновацій проявляється у збільшенні продуктивності ресурсів, зниженні собівартості та зростанні рівня доданої вартості й рентабельності, підвищенні якості та зростанні попиту на продукцію. Дослідження свідчать, що інноваційні процеси мають вплив на величину прибутку, яку отримує підприємство залежно факторів, що забезпечують його конкурентоспроможність. Виходячи з цього, науковці [19] поділяють конкурентоспроможність на два типи:

- якісна, або технологічна, в основі якої покладено вищу привабливість ринкових пропозицій за інноваційними параметрами продукції; така «сильна конкуренція» існує між якісно-конкурентними підприємствами («strong competition» between «quality-competitive» firms);

- слабка, або цінова – забезпечується за рахунок більшої привабливості ринкових пропозицій підприємства за рахунок цінового фактору («weak competition» between «pricocompetitive» firms).

Зважаючи на наявність часового лагу між розробкою інновацій та отриманням відчутного ефекту від їх провадження, інноваційним процесам як підґрунтя формування майбутньої конкурентоспроможності слід надавати особливої уваги. Для того, щоб отримати відповідні вигоди, ці процеси не мають бути поодинокими та розрізненими, а формуватися як цілеспрямована діяльність, що узгоджується зі стратегією розвитку підприємства. Виходячи з цього, реалізація інновацій має передбачати зміни не лише в окремій технології виробництва або окремому виді продукції,

а охоплювати весь комплекс складових діяльності харчового підприємства: наявність відповідної інфраструктури, кадрове та ресурсне забезпечення, маркетингові підходи, логістичні зв'язки, організаційно-управлінські заходи. За таких умов інноваційна діяльність стає запорукою отримання ним конкурентних переваг, адаптації до ринкового середовища, покращення ринкових позицій, в результаті чого зростає загальний рівень конкурентоспроможності підприємства.

Сучасний стан інноваційної активності в харчовій промисловості перебуває у зародковому стані, що не сприяє формуванню стійкої конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. На думку експертів, ефективний розвиток галузі на сучасному етапі можливий за умови зростання частки підприємств, що впроваджують інновації, до мінімального рівня 40-45% [10, с. 217].

Інноваційний розвиток є визначальним фактором забезпечення конкурентоспроможності через підвищення ефективності виробничих технологій, продуктивності ресурсів, якісних характеристик продукції, адаптацію підприємств до ринкового середовища та посилення ринкових позицій. Активізація інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості потребує комплексного підходу та формування інноваційної політики з урахуванням сучасних тенденцій розвитку в інноваційній сфері, що уможливить подолання технологічного розриву і формування високого рівня конкурентоспроможності.

Харчова промисловість задовольняє потреби людей у продуктах харчування. Від її розвитку залежать рівень життя населення, продовольча безпека держави, розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків продовольчих товарів. Тому виробництво продуктів харчування тією чи іншою мірою розвинене в усіх країнах світу. Воно суттєво впливає на функціонування інших складників національних економік і зовнішньоекономічну діяльність країн. Результатом її діяльності

є виробництво готових до вживання харчових продуктів разом із напівфабрикатами харчових продуктів, напоями, а також тютюновими виробами, м'якими засобами та кормами для тварин.

Властивістю сучасної діяльності харчової промисловості є синхронний розвиток двох взаємозв'язаних глобальних процесів, а саме: перший процес пов'язаний з посиленням залежності економічного розвитку від екологічних обмежень (виснаження ресурсів, досягнення меж в можливостях природного середовища); другий процес виявляє швидке розширення сектору нової економіки (інформаційної економіки), що включає в себе інформацію, стратегічне бачення і організаційну культуру, комунікацію; якість і конкурентоспроможність продукції, соціальну відповідальні організації, що розвивається.

Найважливішою характеристикою нової економіки є інтенсифікація інноваційних процесів, перетворення їх в чинник економічного зростання. Про зростання економічної віддачі від інновацій свідчать результати досліджень, що проводилися. Інвестиції в інноваційний сектор призводять до зростання ВВП в співвідношенні 1 до 3, інвестиції в інформаційно-комунікаційні технології як основу нової економіки – в співвідношенні 1 до 2. У розвинених країнах до 90% зростання ВВП визначається інноваціями і технологічним прогресом [5].

Технологічні інновації – це нові технології та методи виробництва продукції з використанням новітнього обладнання. У харчовій промисловості до технологічних інновацій можна віднести ресурсозберігаючі технології, вдосконалення технологічних процесів з метою скорочення тривалості виробничого циклу та підвищення якісних характеристик продукції, модернізація тари та упаковки з використанням пакувальних матеріалів, що володіють фунгіцидними властивостями. Технологічні інновації на підприємствах харчової

промисловості здатні в довгостроковій перспективі підвищити конкурентоспроможність організації за рахунок постійної модернізації існуючого обладнання та заміни його на більш сучасніше і ефективніше [3].

Також необхідно зазначити, що на технічне переобладнання підприємств харчової промисловості серйозно впливає розвиток інноваційних технологій суміжних галузях, а саме машинобудівної, хімічної, сільськогосподарської. Саме тому інноваційна діяльність підприємств харчової галузі знаходиться у міжгалузевій залежності та має багатоаспектну природу. Основні факторів впливу технологічних інновацій на конкурентоспроможність харчових підприємств зображено на рисунку 1.

Рис. 1. Фактори впливу технологічних інновацій на конкурентоспроможність підприємств харчової промисловості

Відповідно до окреслених шляхів технологічних інновацій у харчовій промисловості, доречно зважити, що вони відрізняються між собою за вартістю та швидкістю впровадження. Це дозволяє констатувати про змістовну характеристику як терміновість впровадження технологічних інновацій, яка поділяється на короткотермінову, середньотермінову та довготермінову.

До короткотермінових технологічних інновацій у харчовій промисловості пов'язані із впровадження нових таропакувальних ліній або технологій з утилізації відходів виробництва. Період впровадження таких інновацій обумовлений монтажем та налагодженням обладнання з подальшим його запуском. Це робить впровадження такої інновації досить привабливим, особливо зважаючи на те, що упаковка грає важливу роль в репрезентації товару перед споживачем, виступаючи «обличчям» компанії і гарантом якості продукції. Займаючи вагоме місце не тільки у процесі виробництва, але й на етапі реалізації, вона перетворилась в важливий засіб, який значною мірою впливає на роботу більшості галузей переробної промисловості, і в першу чергу, харчової, на стан споживчого ринку і якості життя населення.

До середньотермінових технологічних інновацій варто віднести ті, які пов'язані з новими технологіями переробки сировини, бо вони потребують не тільки монтажу та налагодження, але й опрацювання самого технологічного процесу, адже мова йде про продукти харчування, які повинні мати відповідний рівень якості.

Відповідно до терміну впровадження змінюється і вартість технологічних інновацій – чим довший термін впровадження, тим більша вартість самої інновації та процесу впровадження. Внаслідок цього харчові підприємства стикаються з труднощами фінансування системного впровадження технологічних інновацій. Проте, враховуючи

особливості деяких харчових виробництв, можна говорити про доцільність поетапного впровадження, яке може бути варіативним.

Науковим фундаментом для впровадження технологічних інновацій є розробки Інституту продовольчих ресурсів НААН України – провідної установи з наукового забезпечення технічного і технологічного прогресу харчової та переробної промисловості України. Аналіз інформації про чинні об'єкти інтелектуальної власності Інституту дозволяє констатувати, що головними напрямками розвитку інновацій у вітчизняній харчовій промисловості є розроблення й удосконалення технологій та устаткування для виробництва м'ясної і молочної продукції, зокрема для дитячого харчування; технологій дієтичних добавок та бактеріальних препаратів для виробництва харчових продуктів; селекція нових штамів промислово цінних мікроорганізмів для застосування у біотехнологіях виробництва м'ясних і молочних продуктів; розроблення сучасного технологічного обладнання переробних підприємств; дослідження хімічного складу і властивостей рослинницької та тваринницької сировини; інноваційних технологій виробництва високоякісних харчових продуктів; технологій застосування нетрадиційної сировини для створення харчових продуктів оздоровчої та профілактичної дії; нових методів досліджень сільськогосподарської сировини і харчових продуктів; удосконалення контролю якості харчової продукції; розв'язання економічних проблем переробної галузі та продовольчих ресурсів [9; 15].

Значне переважання впровадження продуктових інновацій порівняно з процесними свідчить про орієнтацію компаній на швидку окупність вкладень, отримання прибутку в короткостроковій перспективі, відсутність стратегічного спрямування на докорінну модернізацію виробництва. Дані, оприлюднені компаніями в статистичній звітності, свідчать, що впровадження продукції,

яка є новою для ринку, займає 15-25% від усіх здійснених продуктових інновацій; нових або суттєво поліпшених маловідходних та ресурсозберігаючих технологій – трохи більше третини процесних інновацій. Це означає, що з метою збільшення попиту на продукцію та прибутків підприємства в галузі домінує спрямування на незначне удосконалення якості товарів (послуг), при якому техніко-технологічний рівень виробництва майже не змінюється, або на розширення асортименту продукції за рахунок освоєння виробництва продуктів, які вже відомі на ринку; в деяких випадках як інновація позиціонується переорієнтація чи зміна бренду. Такий тип нововведень німецьким вченим Г. Меншем було віднесено до групи так званих псевдоінновацій [18].

Здійснення вдосконаленої інноваційної політики вимагає врахування специфіки діяльності виробництв й особливостей продукції різних галузей харчової промисловості. Однак, сумісним завданням для всіх без винятку галузей харчової промисловості є вживання інноваційних підходів в енерго- та ресурсозбереженні, а також у забезпеченні екологічності промислових процесів.

Врахування характерних особливостей виробництва та збуту у визначенні пріоритетних напрямів впровадження технологічних інновацій за різними галузями дозволяє здобути і укріпити конкурентні прерогативи як на внутрішніх, так і зовнішніх ринках у довгостроковій перспективі (рис. 2).

Рис. 2. Шляхи впровадження технологічних інновацій за різними галузями харчової промисловості

Джерело: побудовано на основі [8;14].

Сучасність висуває невідкладну потребу у регенерації, розробці і активізації використання прямих та непрямих методів урядового сприяння інноваційній діяльності в харчовій галузі, залучених та позикових джерел для її фінансового забезпечення, створення чіткої системи визначення пріоритетів здійснення інновацій в умовах обмежених фінансових ресурсів, концентрація їх на ключових для кожної галузі напрямах. Лише розвиток на інноваційній основі зможе стати чинником підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання в харчовій промисловості, досягнення ними успіху в умовах зростаючої ринкової конкуренції, перетворення підприємств галузі з експортерів сільськогосподарської сировини на постачальників продукції з високим рівнем доданої вартості [8].

Неухильною умовою підвищення конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості є посилення інноваційної діяльності, адже без принципово нових підходів до особистого функціонування, виробники не зможуть ефективно працювати, з поміж підприємств конкурентів, що мають в своєму арсеналі прогресивні технології як на внутрішньому та і зовнішньому ринках.

Саме тому, особливої вагомості у цих процесах мають технологічні інновації, що цілеспрямовані на розроблення та запровадження технологічно нових та суттєво технологічно удосконалених продуктів (продуктові інновації) і процесів (процесові інновації). Наявний стан у харчовій галузі показує орієнтацію підприємств на удосконалення продукції і технологій виробництва, при якому техніко-технологічний рівень майже не змінюється.

Отже, опрацювання властивостей та питань діяльності сфери харчової промисловості дозволило виділити найактуальніші шляхи впровадження технологічних інновацій для різних галузей досліджуваної галузі. Саме це надає можливість скерувати інноваційний

потенціал на здійснення фундаментальних шляхів інноваційної діяльності, що є основним у забезпеченні результативного зросту та підвищенню конкурентоспроможності підприємств харчової галузі.

Список використаних джерел:

1. Бритченко И. Г., Саенко В. Г. Бизнес в Украине: социально-экономические процессы ориентирования на внешнеэкономические связи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 10. С. 64–70.
2. Губіна В. В. Механізми підвищення конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості: монографія. Харків, 2015. 204 с.
3. Давлетбаєва Н. Б. Теоретичні засади інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. Вип. 10. Ч. 2. С. 77–80.
4. Забезпечення інноваційного розвитку промисловості України: монографія / за заг. наук. ред. В. В. Дергачової. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2018. 234 с.
5. Карасик О. М., Крисанов Д. Ф. Фінансування та результативність інноваційної діяльності у харчовій промисловості України. *Вісник Дніпропетровської державної фінансової академії. Серія: Економічні науки*. 2008. № 2 (20). С. 68–76.
6. Круглякова В., Юринець З. Інноваційний потенціал суб'єктів господарювання харчової промисловості України: монографія. Львів, 2019. 132 с.
7. Лагодієнко В. В., Завгородній А. В., Лагодієнко В. В. Інноваційні аспекти формування конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2021. № 1. С. 203–209.

8. Лагодієнко В. В., Завгородній А. В., Шаповалова І. О. Технологічні інновації в забезпеченні конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2020. № 6 (288). С. 291–297.

9. Лагодієнко В.В., Лагодієнко Н.В. Моделювання оцінки інноваційної спроможності промислових підприємств. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2019. №1 (28). С. 280–289.

10. Мамочка А. Ю. Інноваційний розвиток харчової промисловості в Україні. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2012. № 1. С. 216–220.

11. Наумов О. Б., Стоянова-Коваль С. С. Стратегічні пріоритети інституційного регулювання інноваційного розвитку харчової промисловості. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 131–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2017_1_23

12. Носаченко О. А. Особливості формування сценаріїв розвитку підприємств харчової промисловості в кризових умовах господарювання. *Економічний простір*. 2020. № 163. С. 92–96.

13. Прохорова В. В., Проценко В. М., Чобіток В. І. Формування конкурентної стратегії підприємств на засадах інноваційно-спрямованого інвестування: монографія. Харків: Українська інженерно-педагогічна академія, 2015. 291 с.

14. Радкевич Л. А. Технологічні інновації у харчовій промисловості та проблеми їх впровадження. *Економіка харчової промисловості*. 2009. Вип. 2. С. 5–10.

15. Сичевський М. П., Куць О. І., Савицький Е. Е., Семенівська О. А. Діючі об'єкти інтелектуальної власності Інституту продовольчих ресурсів НААН. Київ: Аграрна наука, 2020. 24 с.

16. Чеботарьов В. А. Доктринальні засади розвитку харчової та переробної промисловості України. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3. С.4–9.

17. Шимановська-Діанич Л. М., Гайденко Є. С. Стратегія інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості України. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2018, № 2. С. 15–24.

18. Mensh G. Stalemate in Technology: Innovation Overcome the Depression. Cambridge, Mass., 1979. 241 p.

19. Prahalad C. K., Hamel G. The core competence of corporation. *Harvard Business Review*. 1990. Vol. 68. № 3. P. 79–91.

20. Saienko V. Relationship processes in business: monograph. Opole: Publishing house of the Academy of management and administration in Opole, 2019. 160 p.

21. Касарор К., Voropayeva T., Blishchuk K., Zavhorodnii A., Galoyan N. Entrepreneurship model for development of international trade in the conditions of economy of knowledge. *Academy of Entrepreneurship Journal*. 2021. Volume 27. Issue 2. P. 1–6. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Entrepreneurship-model-for-development-of-international-trade-in-the-conditions-of-economy-of-knowledge-1528-2686-27-2-490.pdf>

1.3. The impact of non-profit financial institutions on the development of the regional economics

Вплив неприбуткових фінансових установ на розвиток економіки регіону

Для кредитних спілок України характерні високі темпи зростання основної діяльності й збільшення кількості підрозділів. Високі темпи збільшення кількості філій пов'язані, зокрема, з переорієнтацією кредитних спілок зі споживчого кредитування, у якому вони програють банкам, на інші види кредитів і роботу в сільській місцевості. Протягом 2021-2022 рр. пріоритетом діяльності більшості вітчизняних кредитних спілок було співробітництво з торговельними мережами по кредитуванню й придбанню побутової техніки, але в сучасних умовах кредитні спілки переорієнтуються на надання кредитних послуг для населення по таких напрямках, як лікування, навчання, весілля, кредитування малого бізнесу, у тому числі й фермерському напрямку. Ринкова стратегія вітчизняних кредитних спілок стає більше осмисленою й відповідальною. Кредитні спілки пропонують усе більші кредити, переорієнтувавши, таким чином, свою діяльність на більшого клієнта. Кредитні спілки більш структурно просуваються в села, навіть ті з них, пріоритетом діяльності яких донедавна була робота у великих містах [1, с. 97].

У 2023-2024 рр. серед головних викликів на порядку денному перед кредитними спілками постали питання забезпечення підтримки платоспроможності й ліквідності за умови виникнення системних фінансових криз або істотних змін ринкової кон'юнктури, а також забезпечення збалансованої регуляторної політики й впровадження реального саморегулювання.

Кредитні спілки в Україні розвиваються динамічно, однак ситуація на ринку також змінюється не менш динамічно: виникають нові

виклики, пов'язані з конкуренцією є з комерційними банками, в тому числі й іноземних, з їх надсучасними фінансовими та інформаційними технологіями, високим рівнем професійної підготовки та значно ширшими, ніж у кредитних спілок, можливостями доступу до більш дешевих кредитних ресурсів і наявністю системи гарантування вкладів, яка підвищує рівень впевненості вкладників.

Зважаючи на дані обставини для ефективної роботи кредитних спілок необхідне удосконалення діяльності з використанням іноземного досвіду та українських реалій. Зокрема, у ФРН, де виникли перші кооперативні кредитні установи у формі кооперативних банків і де вони колись були у кожному селі, за останні 40 років кількість цих установ скоротилася з 10 тис. до 1300. Тобто навіть на такому розвиненому ринку спостерігається чітка тенденція до консолідації системи. При цьому кооперативним банкам стабільно належить 20% ринку фінансових послуг. Найважливіша відмінність між кооперативними та комерційними банками полягає у тому, що всі клієнти кооперативного банку є одночасно його членами, тобто існує прямий зв'язок між клієнтом і менеджером, який, зокрема, забезпечує кращу поінформованість членів-клієнтів про ринкову позицію банку та інші аспекти і, відповідно, підвищує довіру. Важливу роль у цьому відіграють загальні збори. З погляду ж регулювання і нагляду, відмінність полягає в тому, що аудит річної звітності кооперативних банків здійснює не приватна аудиторська компанія, а регіональна асоціація, до якої зобов'язані належати всі кооперативні банки. Крім аудиту, асоціації надають своїм членам, інформаційну підтримку, здійснюють нагляд за ними і представляють їхні інтереси, особливо у стосунках з державними органами [2, с. 45].

Конкурентна перевага кредитних спілок полягає в тому, що вони видають мікрокредити, мають певний досвід роботи

з фермерами та видачею кредитів на підприємницьку діяльність на селі, володіють інформацією про сільських клієнтів, їхню кредитну історію, можуть застосовувати технології надання кредитів без забезпечення, створювати позикові кола.

Необхідно брати участь у регіональних і загальнодержавних ініціативах, створюючи кооперативні структури другого рівня. Стати конкурентоспроможними спілки можуть, лише будучи частиною повноцінної системи кредитної кооперації. Участь у цій системі дасть можливість: створити гарантійний фонд;

- знизити операційні витрати;
- надавати повний набір банківських послуг на тому ж рівні, що й банки;
- збільшити фінансові ресурси в секторі;
- брати участь у донорських програмах рефінансування, які надають кошти для кредитування економіки села, та забезпечити стабільний і сталий розвиток.

На початку 2022 р. в різних кредитних спілках спостерігався різний відсоток заяв їхніх членів на дострокове розірвання договорів. В умовах панічного настрою населення по відношенню до фінансових установ Дерфінспослуг видав наказ про заборону дострокового розірвання депозитних угод, насамперед для того, щоб забезпечити можливість кредитних спілок розраховуватися по своїм операціям і не збанкрутувати. У деяких спілках відчували зменшення притоку клієнтів, і тому частину співробітників відправляють у відпустку. Відмінність банківського кредитування від кредитування спілок у тому, що перші видають кредити своїм клієнтам під більш жорсткі умови [3, с. 19].

Фінансовий ринок України перебуває на стадії формування. Найбільш потужні фінансові установи України – комерційні банки

надають перевагу обслуговуванню юридичних осіб. Це пояснюється тим, що споживчий кредит вважається найбільш ризикованим видом кредитування. Внаслідок цього на споживчий кредит установлюються високі відсоткові ставки. Задовольнити потреби населення у фінансових послугах на сприятливих умовах можуть кредитні спілки, які є кооперативними формами фінансової взаємодопомоги та економічного самозахисту населення. Згідно із Законом України «Про кредитні спілки» кредитна спілка – це неприбуткова організація, заснована фізичними особами на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднання грошових внесків членів кредитної спілки. Таким чином, кредитна спілка є фінансовою установою, виключним видом діяльності якої є надання фінансових послуг, а основним джерелом доходу – вступні та членські внески, а також надходження від кредитних операцій спілки [4, с. 7].

Оскільки кредитна спілка створюється і діє в першу чергу для забезпечення можливості членів спілки отримати кредит на прийнятних для них умовах, постає проблема узгодження інтересів кредитної спілки як фінансової організації й інтересів її членів як позичальників. Суть проблеми полягає в тому, що зростання доходів кредитної спілки можливе як за умов зростання кількості її членів, так і за умов зростання розміру вступного та членського внесків, а також ставки за користування кредитом. Обидві можливості мають як переваги, так і недоліки. Кількісне зростання членів кредитної спілки хоча й сприяє зростанню її доходів за умов сталих вступних та членських внесків і відсоткових ставок, однак і суттєво підвищує ризик неповернення кредитів. Підвищення розміру вступних та членських внесків і відсоткових ставок хоча й дозволяє збільшити доходи

від наявної кількості членів кредитної спілки, однак не стимулює людей вступати до неї, а членів – брати кредити.

Удосконалення систем кредитних спілок має враховувати розмір вступного внеску, розмір членського внеску, розмір відсоткової ставки як різновид ціни за послуги кредитної спілки. Тому необхідно вирішити проблему узгодження інтересів шляхом формування ефективної цінової політики. В цій політиці вступні й членські внески розглядаються як ціна права бути членом кредитної спілки й отримувати її послуги, а відсоткова ставка – як ціна за користування кредитом, який надається на умові договору та в переважній більшості вимагає наявності поручителів [3].

Необхідне удосконалення цінової політики, оскільки вона суттєво впливає на результати діяльності будь-якої організації, що займається виробництвом продукції або наданням послуг, то вивченню цього питання приділяється багато уваги як у фундаментальних теоретичних дослідженнях, так і в прикладній економічній науці. Однак проблема формування цінової політики кредитних спілок і досі залишається поза увагою вчених. Найважливішою складовою цінової політики є вибір методу ціноутворення. Відповідно до дослідження, всі методи можна розділити на дві групи: витратні й ринкові. Витратні методи, до яких відносять метод «витрати і націнка», метод цільового ціноутворення та метод граничного ціноутворення є найбільш популярними в Україні. Однак недоліком усіх витратних методів ціноутворення є неврахування попиту, що може призвести до встановлення цін на нереальному рівні. Для вдосконалення діяльності необхідно використовувати дані методи ціноутворення. Всі ринкові методи можна поділити на два основні типи: орієнтовані на попит та орієнтовані на конкуренцію. До методів, орієнтованих на попит, відносять ціннісне ціноутворення та ціноутворення на основі

попиту. До методів, орієнтованих на конкуренцію, відносять метод середньоринкових або поточних цін, метод гонки за лідером, тендерний метод і теорію ігор [1].

Найбільш прийнятним методом ціноутворення, що враховує специфіку роботи кредитних спілок і відповідає основній меті їх створення, є метод ціннісного ціноутворення. За цим методом основним фактором ціноутворення вважають не витрати виробника, а сприйняття товару покупцем. Головна ідея такого підходу полягає у порівнянні покупцями переваг покупки та витрат на неї. Реалізація цього методу здійснювалася за допомогою так званої двоповерхової ціни, сутність якої розкривають С. Орен, С. Сміт і Р. Вільсон. За такого підходу ціна складається з двох компонент: фіксована складова – за право зробити купівлю і поодиначна ціна – за кожен одиницю придбаного товару [4].

При розробці фінансової політики кредитна спілка повинна врахувати, що їхня діяльність підвладна різним видам ризиків, які можуть вплинути не лише на подальше функціонування, але і на саме існування кредитних спілок. Ризик для кредитної спілки – це ступінь можливості того, що настануть обставини, за яких кредитна спілка може понести збитки, спричинені кредитами, а також операціями, пов'язаними із залученням коштів. Усі види ризиків взаємопов'язані і здійснюють певний вплив на діяльність кредитних спілок. Важливим завданням діяльності кожної спілки є досягнення оптимального співвідношення між прибутковістю та ризикованістю операцій. В зв'язку з тим що основну частину прибутку спілки отримує від своїх позичкових операцій, то стає очевидним, що важливість мінімізації і запобігання кредитного ризику. З однієї сторони кредитна спілка може втратити частину доходу через неповернення позики і відсотків, в другому – через недодання.

Факторами які здійснюють значний вплив на ступінь неповернення позик, а рівнозначно, приводить до появи кредитних ризиків є: кризовий стан економіки; законодавче забезпечення кредитної діяльності; кредитування клієнтів, які зазнають певних труднощів економічного характеру; проблеми, які пов'язані із забезпеченням кредиту; форс – мажорні обставини [1].

Зважаючи на дані обставини, кредитні ризики можна класифікувати наступним чином:

Таблиця 1

Шляхи зменшення ризиків кредитних спілок

Вид ризику	Характеристика ризику	Шляхи зменшення ризику
Кредитний ризик	Це втрати які може понести спілка в разі неповернення або неповного повернення членами взятих позичок, а також у вигляді не отриманих доходів у разі несплати, або неповної сплати процентів	Кредитна спілка повинна максимально застосовувати використання різних форм забезпечення позички. Повинно бути обмеження загальної суми позичок, які видаються під підпис
Процентний ризик	Це втрати кредитних спілок в результаті зміни рівня ринкової процентної ставки як на кредити так і на вклади	Можливо на основі якісно проведеного прогнозування розвитку подій на фінансовому ринку і максимального наближення структури строкових пасивів до структури строкових активів
Інфляційний ризик	Це втрати КС через високі темпи інфляції, які надійдуть від процентної ставки, може здійснюватися у реальних цінах, в результаті якої знецінюються власні кошти спілки та членів	Шляхом підняття процентної ставки за користування кредитом на основі індексу інфляції, введення еквівалентного рахунку коштів та вкладання коштів у високоприбуткові активи

Для удосконалення діяльності кредитних спілок необхідно:

- впровадити на державному та регіональному рівнях системи стабілізації та фінансового оздоровлення кредитних спілок;
- створити систему страхування та гарантування вкладів від фінансових ризиків;

- ініціювати створення бюро кредитних історій для формування єдиної бази позичальників, що дасть можливість знизити частку прострочених та неповернених позик;

- прискорити процес формування потужних асоціацій (ОАКС), діяльність яких сприятиме розробленню та запровадженню єдиних правил поведінки на ринку кооперативного кредитування, професійних і технологічних стандартів діяльності кредитних спілок, підняття іміджу та довіри до кредитних спілок;

- поставити одним з пріоритетних напрямів розвитку організаційної інтеграції формування єдиної саморегульованої організації кредитних спілок у формі всеукраїнської асоціації спілок;

- запровадити більш жорсткішу систему нагляду та контролю за дотриманням та виконанням основних показників діяльності кредитних спілок, у разі невиконання встановлених нормативів та небажанні усунути недоліки, запроваджувати санкції і відкривати процедуру поглинання більш потужними спілками, що призведе до природного укрупнення спілок та збільшення конкурентоспроможності у майбутньому [4];

- активізувати впровадження новітніх фінансових інструментів, зокрема таких як ощадні сертифікати. Кредитним спілкам необхідно дозволити залучати кошти на депозитні рахунки шляхом продажу ощадних сертифікатів. Такі сертифікати видаються фізичним особам, як на фіксований термін, так і до запитання. Вони можуть бути іменними або на пред'явника. Право на отримання вкладу за сертифікатом може бути передано іншій особі без доручення. Дані фінансові послуги для кредитних спілок є нині недоступними і в практиці застосування не знаходять. Заради вигоди членів кредитних спілок та поліпшення здорової конкуренції між банківськими та небанківськими кредитними установами, правила емісії ощадних

сертифікатів можливо, а насамперед необхідно, модифікувати і виписати так, щоб дані цінні папери стали доступними для кредитних спілок;

- дозволити кредитним спілкам виконувати зобов'язання перед третіми особами не лише в межах наданого кредиту, а й в межах залучених коштів на вкладні рахунки членів, що розширить спектр фінансових послуг для членів спілки;

- відкрити доступ спілкам до операцій з іноземною валютою, що сприятиме нагромадженню додаткових активів [3];

- сприяти входженню спілок через асоціації та об'єднані кредитні спілки в платіжні системи. Таке членство принесе усім учасникам кредитного руху лише позитивні зміни у сфері надання фінансових послуг та зміцнення позицій спілок на ринку;

- сформувати установи сервісної інфраструктури, які повинні надавати послуги кредитним спілкам та об'єднаним кредитним спілкам у сфері навчання, консультаційного супроводження, інформаційних технологій, організації доступу до кредитних історій позичальників, мінімізації фінансових ризиків, аудиту, управління ліквідністю.

Недооцінка органами державного регулювання важливості функціонування кооперативного банку у фінансово-кредитному забезпеченні структурних змін у сільському господарстві та становленні контрольованої його господарськими суб'єктами інфраструктури аграрного ринку пояснюється, зокрема, й тим, що в розвинутих країнах майже не залишилось суто кооперативних банків. А ті, що були створені на кооперативних засадах, під впливом конкуренції частково втратили кооперативну ідентичність, трансформувались у комерційні фінансові структури і майже не відрізняються від інших організаційно-правових форм ведення бізнесу.

Кооперативний фінансово-кредитний сектор багатьох країн – членів ЄС, США та Канади продовжує і в сучасних умовах виконувати функцію забезпечення кредитними ресурсами виробників сільськогосподарської продукції та створених як впливової складової інфраструктури аграрного ринку. В Нідерландах, наприклад, на Rabobank припадає понад 70% загального обсягу кредитного портфеля. У Франції місцеві відділення банку Gredit Agrikole, а також у Бельгії і Люксембурзі банки CERA більше половини своїх операцій здійснюють у сільських районах. У Німеччині DG Bank на 40% від потреби кредитує сільське господарство через свої структури на місцях [3].

Проте загальною тенденцією є поширення діяльності кооперативних фінансових організацій на інші сектори економіки, що дає їм можливість більш гнучко реагувати на зміни ринкової кон'юнктури і таким чином залучати додаткові кредитні ресурси для потреб сільськогосподарського виробництва. Важливо підкреслити, що державні органи країн з розвинутим кооперативним сектором реалізують свої програми регулювання аграрних відносин також через кооперативні банки.

Необхідно вирішити проблему, пов'язану з оподаткуванням відсотків, що нараховуються на пайові вклади членів кредитних спілок і можуть оцінюватися податковими органами як дивіденди з відповідним оподаткуванням. Проте економічна природа зазначених коштів відрізняється від дивідендів, отриманих від підприємницької діяльності. Для чіткішого врегулювання цього питання особливий режим оподаткування нарахувань на пайові вклади членів кредитних спілок необхідно передбачити в проекті Податкового кодексу. За інших умов це може призвести до негативних змін у структурі пасивів кредитних спілок, зниження їх капіталізації та погіршення фінансового стану, що в умовах фактичної відсутності розвинутої і надійної

банківської системи стримуватиме трансформаційні процеси в економіці України. Актуальною проблемою буде, з одного боку, уникнення надмірного регулювання кредитних спілок державними органами на усіх ієрархічних рівнях, а з другого – забезпечення надійного захисту громадян від структур, діяльність яких не відповідає основному правилу побудови кооперативів – самодопомога шляхом взаємодопомоги через неприбуткову організацію, побудовану на демократичних засадах [2].

Потрібно враховувати, що можливості кредитних спілок щодо обслуговування інвестиційних проектів підприємств ринкової інфраструктури, особливо постійно діючих аукціонів живої худоби, оптових ринків рослинницької продукції, є обмеженими, адже на зазначені цілі можуть спрямовуватися порівняно невеликі суми кредитів і на короткий термін. Значний потенціал у цьому контексті може бути задіяний при створенні кооперативних банків.

Необхідне створення рівнів кредитних спілок у розробці кооперативних банків:

Перший рівень – кредитні спілки, які можуть бути засновниками або учасниками місцевого кооперативного банку. За цілеспрямованої державної регуляторної політики вони матимуть значний фінансовий та інтелектуальний потенціал для формування основ майбутньої фінансово-кредитної системи.

Другий рівень – місцеві кооперативні банки мають створити не менш як 50 осіб із статутним капіталом 1 млн. євро (для комерційних банків 3 млн. євро), або в середньому по 20 тис. на одну особу [1].

Третій рівень – національний, представлений центральним кооперативним банком. Його учасниками можуть бути місцеві кооперативні банки, а мінімальний розмір статутного капіталу на момент реєстрації повинен становити 5 млн. євро,

тобто на рівні з комерційними банками. Розбудова кооперативної кредитно-банківської системи можлива, лише за дотримання фундаментального принципу ієрархії, що відображено на рис. 1.

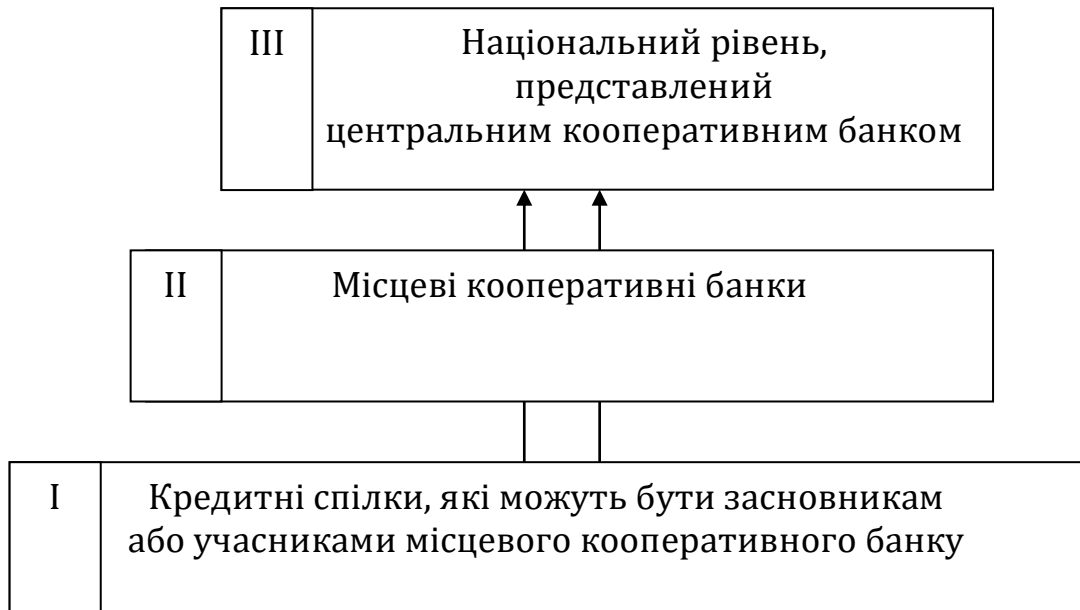

Рис. 1. Рівні кредитних спілок у розробці кооперативних банків

Для створення даної системи необхідно державними засобами сприяти поширенню кредитних спілок, особливо у сільській місцевості, шляхом:

- відшкодування частини відсоткових ставок за надані кредити сільськогосподарським товаровиробникам, тобто прирівняти їх до комерційних банків;
- залучення до виконання державних програм і заходів, пов'язаних із кредитуванням сільського населення, підтриманням малого підприємництва;
- запровадження сучасних стандартів обслуговування населення (створення гарантійного та стабілізаційного фондів, клірингової системи, регіональних об'єднань тощо).

На початковому етапі створення місцевих кооперативних банків бажано одночасно розпочати з п'яти регіонів, де кредитні спілки набули достатнього розвитку. Статутний капітал кожного з них пропонується

сформувати за рахунок різноманітних джерел, а саме: власних майнових внесків їх учасників (не менше 30%); бюджетних позичок та зовнішніх кредитних ліній; взятих під гарантійні зобов'язання держави з відстрочкою погашення не менше, ніж п'ять років.

Державна підтримка цього рівня кооперативних банків може передбачати ті ж заходи, що й для підтримки кредитних спілок, але в обсягах, збільшених пропорційно масштабам регіону, в якому функціонує дана фінансова установа. Держава може надавати певну перевагу центральному кооперативному банку, фінансуючи через нього усі програми розвитку аграрного сектора економіки та соціальної сфери сільської місцевості. Дотримання цією установою принципу неприбутковості операцій унеможлиблює встановлення відсоткових ставок вище очікуваного рівня інфляції з урахуванням витрат на управління адресним призначенням та цільовим використанням бюджетних коштів. За цих умов держава має бути представлена в органах управління зазначеного банку з метою контролю за дотриманням встановленого механізму та ефективністю використання коштів, але не перебираючи на себе їх функції, особливо щодо ринкової відповідальності за прийняті рішення.

Кредитні спілки найближчим часом можуть зштовхнутися із значним зростанням кредитної заборгованості, у зв'язку зі скороченням росту заробітних плат і скороченнями персонал, тому необхідно рекомендували проводити реструктуризацію кредитного портфеля. Держфінпослуг ввела в дію розпорядження, відповідно до якого накладений мораторій на дострокове розірвання депозитних договорів, у випадку якщо кредитна спілка не виконує нормативи ліквідності. Держфінпослуг поставила умову обов'язкового виконання відвітуватися про ситуацію в секторі за жовтень і листопад.

Необхідно удосконалити розпорядження й зробити акцент на рекомендаціях з реструктуризації кредитної заборгованості. Спілки проводять політику стимулювання вкладників, деякі спілки застосовують навіть так звану кредитну амністію – скасування штрафних санкцій по прострочених кредитних договорах, уводять пролонгацію кредитів і навіть іноді знижують ставки по кредитах. Така лояльність кредитних спілках обумовлена тим, що вони оперують винятково грошима населення, і ріст неповернень по кредитах чреватий тим, що спілки не зможуть вчасно виконати зобов'язання по депозитних договорах. Мораторій на дострокове розірвання депозитів поліпшить ситуацію з ліквідністю, але якщо почнеться масовий ріст неплатежів, для для спілок це може закінчитися дефолтами. Першими постраждають системні спілки, оскільки в них обсяги кредитів більші, і неповернення великого кредиту обернеться неможливістю сучасної виплати по депозиті декільком учасникам. Дрібні кредитні спілки вистоять, оскільки їхні клієнти – жителі невеликих міст, і союзи будуть всіляко намагатися пролонгувати кредити, щоб не допустити серйозних проблем.

Незважаючи на те, що багато спілок підвищили ставки по депозитах слідом за підвищенням банківських ставок, темпи росту цієї галузі знизяться. Це означає, що багато спілок, незважаючи на високу зацікавленість із боку населення в одержанні кредитів, у край стиснуті в засобах. Раніше кредитні спілки зверталися за кредитами одна до одної, але в розпорядженні Держфінпослуг міститься у рекомендація припинити кредитування спілки й вжити заходів по скороченню кредитної заборгованості з боку спілок. Залучити гроші в банків або на зовнішніх ринках не представляється можливим. Державний стабілізаційний фонд, що планується створити

для підтримки банків і окремих секторів економіки, не передбачає можливість надання кредитів спілкам.

Необхідна розробка фонду гарантування внесків членів кредитних спілок, оскільки за законом, кредитна спілка не може стати банкрутом, оскільки є неприбутковою організацією. При цьому, згідно процедури, учасник зможе одержати свої гроші тільки після введення ліквідаційної комісії й формування нею реєстру всіх учасників, що мають депозитні рахунки. Кредитні спілки, що не будуть виконувати фінансові нормативи діяльності й критерії якості системи керування або ті, котрим комісія призупинила ліцензію по залученню внесків від населення, переводяться з постійних у тимчасові учасники. При цьому за їх клієнтами зберігається право одержання виплати з фонду гарантування у випадку, якщо депозит був оформлений до призупинення ліцензії. На створення фонду, по державі знадобиться 50 млн. грн. Надалі фонд буде наповнюватися за рахунок первісного внеску (1% суми внесків з відсотками при вступі кредитної спілки до фонду) і регулярних – двічі в рік по 0,25% загальної суми внесків з відсотками. При цьому у випадку недостатності засобів у фонді гарантування – він може звернутися за кредитом до Кабміну, Нацбанку, банкам або іншим кредиторам, а також залучити спеціальні внески від учасників фонду [3].

Відшкодуванню за рахунок фонду мають підлягати внески членів кредитних спілок у тих спілках, де уведено тимчасову адміністрацію або почата ліквідаційна процедура, а також у випадку неможливості одержання внеску протягом трьох місяців після набрання чинності судовим рішенням про повернення засобів. Відшкодуванню мають підлягати внески й відсотки, що не перевищують трикратної дисконтної ставки НБУ (за станом на 8 квітня дисконтна ставка склала 10%). Розрахунок суми буде проводитися виходячи із середньої суми депозиту

членів, а також залежно від того, чи буде держава брати участь у створенні фонду.

Потрібно створити страхову компанію для кредитних спілок після створення фонду гарантування. Вона має отримати статус у вигляді страхування внесків, що перевищують розмір гарантованої з фонду гарантування суми, а також прибігати до страхування під час видачі кредиту. Деякі учасники кредитного ринку реалізують певні схеми страхування відповідальності кредитних спілок, а також схеми страхування кредитів і депозитів, що не передбачають фактично страхової відповідальності, страхові компанії страховими випадками прописують банкрутство кредитних спілок, однак, відповідно до діючого законодавства, кредитні спілки, не будучи суб'єктом підприємницької діяльності, не можуть також бути суб'єктами банкрутства. Забезпечити збереження членських депозитів в кредитних спілках та досягнення мети «Програми захисту вкладів», покликана трирівнева система охорони депозитів, що відображено на рис. 2.

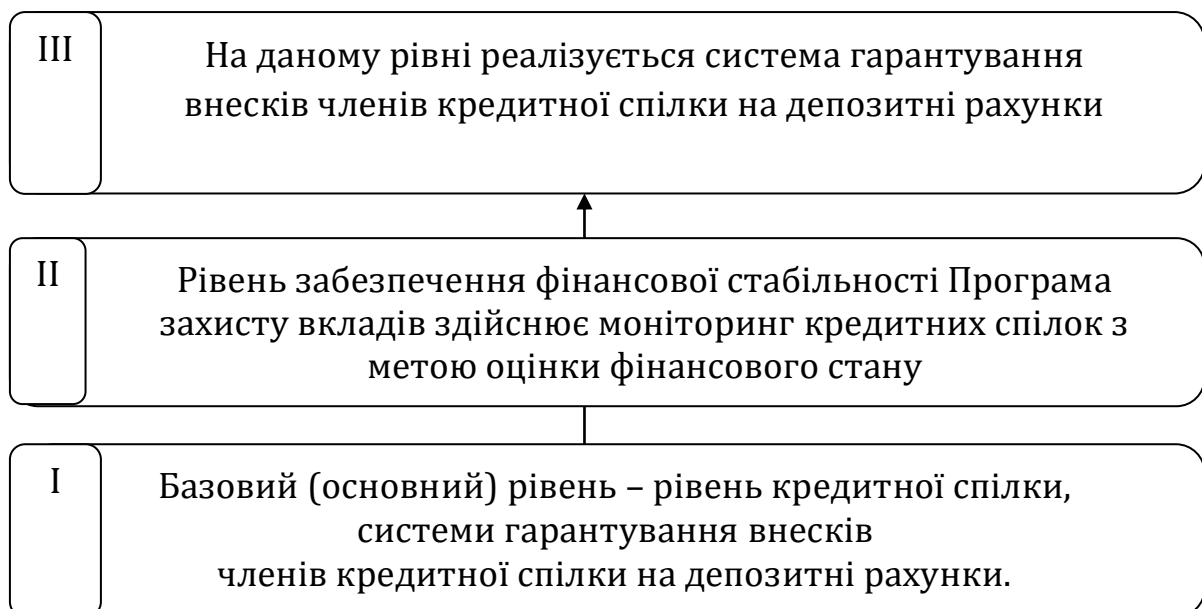

Рис. 2. Трирівнева система охорони депозитів

Базовий (основний) рівень – рівень кредитної спілки, це рівень гарантій – рівень системи гарантування внесків (вкладів) членів

кредитної спілки на депозитні рахунки [4]. На базовому рівні, тобто на рівні кредитної спілки, відбуватиметься:

- проведення ефективної політики з метою мінімізації ризиків та максимальної капіталізації;
- забезпечення діяльності органів управління та найманого персоналу у відповідності до законодавства України та кооперативних принципів;
- орієнтація кредитних спілок на стабільний розвиток;
- впровадження найкращих практик у сфері внутрішнього контролю та розкриття інформації, в тому числі інформації, яка стосується прав членів кредитних спілок при отриманні фінансових послуг.

На другому рівні – рівні забезпечення фінансової стабільності Програма захисту вкладів здійснює моніторинг (нагляд) кредитних спілок з метою оцінки фінансового стану та діяльності органів управління задля забезпечення їхньої фінансової стабільності. Це передбачає такий комплекс заходів: збір, обробка, перевірка звітності кредитних спілок, попередня перевірка звітності, яка подається до Держфінпослуг, з метою недопущення застосування до кредитних спілок – учасників Програми захисту вкладів заходів впливу на помилки в поданих звітних даних; моніторинг дотримання правил надання фінансових послуг шляхом перевірки внутрішніх положень та проведення виїзних перевірок у кредитні спілки. Оцінка кредитного портфеля – оцінка простроченої заборгованості в кредитних спілках, причому не лише за нормативами, визначеними Держфінпослуг, а й за іншими спеціальними методиками, які дозволяють надати рекомендації для покращення якості продуктивних активів кредитних спілок, підвищення ефективності роботи з простроченими кредитами.

Необхідний аналіз фінансового стану кредитної спілки, в тому числі перевірка дотримання нормативів, встановлених Держфінпослуг; розробка рекомендацій для усунення порушень законодавства та покращення фінансового стану; розробка планів відновлення фінансової стабільності. Плани відновлення фінансової стабільності розроблятимуться за результатами попередньо проведених перевірок, аналізу звітності, проведених тестів раннього попередження. На третьому рівні реалізується система гарантування внесків членів кредитної спілки на депозитні рахунки. На відміну від перших двох рівнів системи, які працюють на кредитну спілку, цей рівень спрямований на надання додаткових гарантій членам спілки, щоб захистити їхні внески на депозитні рахунки.

Таким чином, для удосконалення діяльності кредитних спілок, необхідна система захисту вкладів, яка здійснюватиметься шляхом страхування депозитів. Це є інноваційною схемою гарантування вкладів членів кредитних спілок, яка у більш зрілих систем, які мали в своєму розпорядженні довгий час для еволюційного розвитку не є поширеною, але довела свою ефективність у країнах Східної Європи і оптимальні для умов України, оскільки дозволяє за досить короткий проміжок часу за рахунок встановлених законодавчих вимог стосовно капіталу та процедур страхування забезпечити високий рівень гарантій вкладникам кредитних спілок.

У світі створення асоціацій кредитної кооперації за більш ніж вікову історію одержало значного поширення. Причиною даної тенденції є неспроможність кожної спілки окремо конкурувати із банківськими установами та іншими кредитними організаціями. Також сприятливий вплив на об'єднання кредитних спілок відіграє позитивна репутація асоціацій кредитних спілок в більшості країн світу

і членство в них вважається гарантією стабільності окремої кредитної спілки для населення.

Відповідно до світової тенденції розвитку кредитної кооперації, кредитні спілки стали організовуватись в асоціації, оскільки об'єднання ресурсів приносить користь як кожному члену кредитної спілки, так і всім кредитним спілкам разом. За таких умов вони заощаджують на розробі нових кредитних або депозитних продуктів, консультантах, аудиторів і викладачах. До того ж стають більше надійними, свого роду знаком якості і мають можливість обмінюватися своїми ресурсами. В ухваленій Урядом України Концепції розвитку кредитної кооперації в Україні передбачено, що система кредитної кооперації України складатиметься з трьох рівнів. Кредитні спілки об'єднуються у місцеві асоціації, а місцеві асоціації можуть створити асоціацію третього – всеукраїнського рівня. Світовий досвід довів, що така система є ефективною, оскільки місцеві асоціації ближчі до своїх членів і краще розуміють їхні потреби, а центральна асоціація може підтримувати і представляти їх інтереси на національному рівні, у відносинах з органами влади та іншими структурами, координувати роботу всієї системи, забезпечувати її послугами фахівців, які на обласному рівні надавати нерентабельно.

Інтеграція кредитних спілок є важливою засадою майбутніх інновацій, для того, щоб кредитні спілки працювали стабільно, тому необхідно створити відповідні інститути системної інфраструктури кредитних спілок – систему стабілізації та фінансового оздоровлення кредитних спілок та систему гарантування вкладів членів кредитних спілок. Важливим є створення концепції розвитку системи кредитної кооперації та з метою захисту кредитних спілок від ризиків недостатньої ліквідності, низької платоспроможності або неналежного фінансового стану слід створити єдину загальнонаціональну систему

стабілізації і фінансового оздоровлення кредитних спілок, а також систему гарантування вкладів членів кредитних спілок. Новітньою є розробка методики лобювання та представництва інтересів кредитних спілок.

За другого варіанта стабілізація та фінансове оздоровлення кредитних спілок могли б реалізовуватись асоціаціями, а функція гарантування вкладів членів кредитних спілок – спеціально створеною асоціаціями для цього установою. Виконання функції стабілізації асоціаціями беззаперечно сприятиме якісному розвитку асоціацій, зростанню їх політичного авторитету та більш тісному зв'язку з кредитними спілками. Разом з тим, за цього варіанта постає ціла низка питань, які потрібно буде вирішувати спільно, а не автономно в кожній асоціації:

- вироблення спільних стандартів та вимог до кредитних спілок;
- погодження процедур та способів проведення моніторингу кредитних спілок;
- шляхи забезпечення участі кредитних спілок – не членів асоціацій у програмі стабілізації та фінансового оздоровлення кредитних спілок;
- суперечність між загальнонаціональним характером програми стабілізації та фінансового оздоровлення кредитних спілок та наявністю кількох центрів, відповідальних за виконання цих завдань [1].

У випадку недосягнення згоди між асоціаціями або ж значного затягування переговорного процесу можна передбачити і такий варіант, за якого самі кредитні спілки, на зразок Угорщини, самостійно, а не через асоціації створять стабілізаційну установу та систему гарантування вкладів членів кредитних спілок. В часи загального піднесення споживчого кредитування в Україні протягом 2005-2008 рр. активно розвиваються кредитні спілки. В даному секторі

спостерігається стабільне зростання основних показників як нарощення активів, так і збільшення загальної кількості членів кредитних спілок. Популярність кредитних спілок обумовлюється більш спрощеною процедурою отримання кредиту, зокрема іпотечного, у порівнянні з банківськими установами та ставками, вищими ніж депозитні ставки у банках. В той же час розвитку кредитних спілок перешкоджають такі фактори як недостатність загальної інформації про механізми і принципи діяльності кредитних спілок, низький рівень довіри населення до фінансових установ подібного роду, нижчий рівень прозорості діяльності кредитних спілок у порівнянні з банківськими установами [2].

Розвиток та зміцнення кредитних спілок сприятиме підвищенню довіри до них, а розвиток стійкої фінансової системи кредитних спілок сприятиме їх фінансової стабільності. Такі фінансові установи, як кооперативні банки та кредитні кооперативи, успішно функціонують у багатьох розвинутих країнах світу, і їх досвід корисний для України.

Інноваційним є діяльність міжнародних проєктів, яку важливо координувати, тому Держфінпослуг підтримує підписання Меморандуму про співпрацю між проєктами технічної допомоги, що сприятиме консолідації підтримки розвитку системи кредитної кооперації в Україні. Згідно з розробленим Міністерством аграрної політики України спільно з Інститутом аграрної економіки та експертами Проєкту ТАСІС «Надання підтримки малим та середнім підприємствам на селі» проєктом концепції розвитку системи кредитної кооперації, який зараз активно обговорюється на урядовому рівні, в Україні будується трирівнева система кредитної кооперації європейського зразка [3].

Одним з головних рушіїв розвитку малого бізнесу є фінансово-кредитна підтримка. Саме наявність ефективних механізмів

кредитування бізнесу є однією з передумов його розвитку. Але практика підприємництва все ще нашоується на серйозні труднощі під час пошуку необхідних фінансових ресурсів, тому необхідне здійснення аналізу кредитних спілок України, що відображено на рис. 3.

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Окреме законодавче регулювання і чітко визначений статус кредитних спілок, закріплений в законі «Про кредитні спілки». 2. Лояльний Державний регулятор (Держфінпослуг). 3. Розпочались інтеграційні процеси і консолідація руху. 4. Напрацьовано певний досвід та технології фінансової діяльності кредитних спілок.	1. Кредитні спілки є досить різними як за розміром, так і за цільовою орієнтацією і не прагнуть до тісної співпраці між собою. 2. Значна частина кредитних спілок є фінансово слабкими і має недостатній рівень кваліфікації працівників. 3. Лідери окремих спілок мають некооперативні (бізнесові) прагнення. 4. Відсутність ефективної системи гарантування вкладів та взаємокредитування спілок.
Можливості	Загрози
1. Ідея кредитних спілок сприйнята українським суспільством і набуває все більшого поширення серед населення. 2. У законодавстві закладена можливість створення кооперативних банків. 3. Зарубіжні проекти технічної допомоги можуть допомогти розвитку руху кредитних спілок в Україні.	1. Безконтрольна діяльність псевдо-спілок може дискредитувати ідею кредитної кооперації. 2. Закон «Про кредитні спілки» містить окремі положення, які можуть стати стримуючим фактором розвитку. 3. Безконтрольна діяльність зарубіжних проектів технічної допомоги без врахування інтересів національного кредитно-кооперативного руху.

Рис. 3. SWOT-аналіз руху кредитних спілок в Україні

Інноваційним є комплексне вирішення питань, що постали перед кредитними спілками, шляхом:

- створення системи страхування та гарантування вкладів від фінансових ризиків;
- ініціювання створення бюро кредитних історій для формування єдиної бази позичальників;
- впровадження системи фінансового оздоровлення кредитних спілок;
- запровадження жорсткішої системи нагляду та контролю за дотриманням та виконанням основних показників діяльності кредитних спілок;

- прискорення процесу формування асоціацій, діяльність яких сприятиме розробленню та запровадженню єдиних правил поведінки на ринку кооперативного кредитування, професійних і технологічних стандартів діяльності кредитних спілок, підняття іміджу та довіри до кредитних спілок серед населення;

- впровадження новітніх фінансових інструментів, зокрема ощадних сертифікатів. Кредитним спілкам необхідно дозволити залучати кошти на депозитні рахунки шляхом продажу ощадних сертифікатів;

- забезпечення розвитку сервісної інфраструктури, зокрема створення установ, які повинні надавати послуги кредитним спілкам та об'єднаним кредитним спілкам у сфері навчання, консультаційного супроводження, інформаційних технологій, організації доступу до кредитних історій позичальників, мінімізації фінансових ризиків, аудиту, управління ліквідністю.

Необхідно вирішити комплекс взаємопов'язаних питань, які включають:

- створення сприятливого податкового середовища для некомерційних фінансових установ;

- чітке визначення статусу неприбутковості на законодавчому рівні;

- підтримка та розвиток супутніх видів бізнесу, що зменшують ризики кредитування;

- прискорення процесу прийняття та виконання судових рішень, створення у ході судової реформи механізмів, що сприяють спрощенню цього процесу для невеликих позовних сум;

- створення ліберальної та заохочувальної системи моніторингу дрібних підприємницьких структур, що сприяла б їх зростанню та оздоровленню.

Інноваційними є шляхи вирішення проблем кредитних спілок, зважаючи на фінансову кризу в державі:

- забезпечення здатності підтримання платоспроможності та ліквідності кредитних спілок за умови виникнення системних фінансових криз або суттєвих змін ринкової кон'юнктури;

- забезпечення збалансованої регуляторної політики та запровадження реального саморегулювання з боку системи кредитних спілок;

- створення достатніх інституційних, технологічних та ресурсних можливостей для освоєння нових та утримання традиційних ринкових ніш в умовах агресивного конкурентного середовища;

- завершення якісної консолідації системи кредитних спілок і запровадження єдиної загальнонаціональної програми підтримання їх фінансової стабільності та гарантування вкладів їх членів;

- впровадження єдиного національного бренду кредитних спілок на основі поєднання принципів ринкової ефективності, соціальної відповідальності та кооперативних засад в управлінні;

забезпечення діяльності кредитних спілок з дотриманням міжнародних кооперативних принципів та запровадження ефективних механізмів захисту прав їх членів.

Для багатьох кредитних спілок Канади іпотека є основою основ, на ній тримається більше половини кредитного портфеля. В іпотекою всерйоз займаються лише кілька спілок, вони працюють із кожним позичальником індивідуально й можуть при необхідності запропонувати більше гнучкі умови, чим банк. Закон України «Про іпотеку» визначає її як вид забезпечення виконання зобов'язань нерухомим майном. Однак, позика видається на нетривалий строк, до трьох років і під 21-36% річних у гривні. Для порівняння: у банках гривневі кредити видаються під 12-15% річних, а те й менше,

якщо, приміром, оформити позика в національній валюті по спільній програмі з Державною іпотечною організацією. Строки кредитування в банках давно вже досягли 20-30 р. Тому, відповідно до затверджень фахівців, метою створення національної системи іпотечного кредитування повинне стати формування ефективних ринкових механізмів залучення довгострокових фінансових ресурсів у фінансово-кредитній сфері й забезпечення функціонування на цій основі ринку довгострокового іпотечного кредитування з використанням сучасної ринкової інфраструктури й фінансових інструментів, які дозволяють поступово знижувати вартість іпотечних кредитів для населення й суб'єктів господарювання й збільшувати строки кредитування [3].

Таким чином, інтеграція є важливою умовою розробки та впровадження інновацій для підвищення ефективності кредитних спілок і полягає в можливості забезпечення здатності підтримання платоспроможності та ліквідності кредитних спілок за умови виникнення системних фінансових криз або суттєвих змін ринкової кон'юнктури, збалансованої регуляторної політики та запровадження реального саморегулювання з боку системи кредитних спілок, створення достатніх інституційних, технологічних та ресурсних можливостей для освоєння нових та утримання традиційних ринкових ніш в умовах агресивного конкурентного середовища та завершення якісної консолідації системи кредитних спілок і запровадження єдиної загальнонаціональної програми підтримання їх фінансової стабільності та гарантування вкладів їх членів.

Для удосконалення діяльності кредитних спілок необхідна розробка належних механізмів стабілізації та контролю. Для стабілізації сектора кредитних спілок України необхідно задіяти такі механізми саморегулювання; система захисту депозитів; система внутрішнього контролю в самих спілках; підвищення ефективності зовнішнього

контролю. Удосконалення саморегулювання в кредитній спілці зумовлене тим, що завдяки делегуванню частини повноважень, наприклад, оперативного контролю, організації можна буде підвищити ефективність нагляду з боку державного регулятивного органу, який зможе завдяки цьому зосередити основну увагу на стратегічних питаннях стабілізації сектора, займаючись розробкою правових норм, питаннями ліцензування та застосовуючи санкції, а виїзний контроль здійснюватиме в разі необхідності, що є шляхом уникнення негативного іміджу кредитних спілок.

Для підвищення конкурентоспроможності кредитним спілкам потрібно змінити свою організаційну структуру і управління ризиками відповідно до умов економіки сільських територій; брати участь у регіональних і національних ініціативах, що можуть перерости в кооперативні організації. Для удосконалення діяльності кредитних спілок необхідно впровадити на державному та регіональному рівнях системи стабілізації та фінансового оздоровлення кредитних спілок; створити систему страхування та гарантування вкладів від фінансових ризиків; ініціювати створення бюро кредитних історій для формування єдиної бази позичальників, що дасть можливість знизити частку прострочених та неповернених позик; прискорити процес формування потужних асоціацій, діяльність яких сприятиме розробленню та запровадженню єдиних правил поведінки на ринку кооперативного кредитування, професійних і технологічних стандартів діяльності кредитних спілок, підняття іміджу та довіри до кредитних спілок.

Список використаних джерел:

1. Басай В. О. Запобігання порушенням порядку надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні: дис. ... д-р. філос.: 081 «Право». Київ, 2021. 295 с.

2. Бублик Є. О. Небанківський сектор кредитного ринку України: вектори піднесення. *Український соціум*. 2017. № 1 (60). С. 97–107.
3. Волкова О.Г. Кредитна діяльність кредитних спілок України. *Економіст*. 2012. № 9. С. 45–46.
4. Волкова О. Г. Система кредитної кооперації України: сучасний стан та напрямки розвитку. *Збірник наукових праць «Фінансова система держави: проблеми та перспективи розвитку»*. Київ: ТОВ «ДКС Центр». 2012. С.18–21.
5. Гавриленко О. Кредитні спілки в Україні: проблеми розвитку та умови підвищення ефективності управління діяльністю. *Вісник економічної науки України*. 2007. №1. С.7–9.
6. Концепція пруденційного нагляду за фінансовими інструментами. Цінні папери України. 2010. № 36 (630). URL: http://www.securities.org.ua/securities_paper/-review.php?id=630&pub=4748
7. Нагляд за ринком небанківських фінансових послуг. Публічний звіт про діяльність Національного банку України за 2020 рік. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/supervision/split>
8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: закон України від 15 січня 2015 р. № 123-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/123-19>
9. Про затвердження Концепції запровадження пруденційного нагляду за небанківськими фінансовими установами та Програми розвитку системи пруденційного нагляду за небанківськими фінансовими установами: розпорядження Держкомфінпослуг України від 15 липня 2010 р. № 585. URL: http://www.uaib.com.ua/files/articles/1301/85_4.pdf

10. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>

11. Путівник для небанківських фінансових установ. Національний банк України. URL: [https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Guide-book for non-bank financial institutions.pdf?v=4](https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Guide-book%20for%20non-bank%20financial%20institutions.pdf?v=4)

12. Терещенко Г. М., Мусатова Т. А. Посилення пруденційного нагляду за небанківськими фінансовими установами. *Наукові праці НДФІ*. 2016. Вип. 1. С. 95–106.

13. Саенко В. Г. Менеджмент субъектно-объектных построений человеческой деятельности. *Причорноморські економічні студії*. 2016. № 9. С. 83–88.

14. Saienko V., Saienko G., Tolchieva H. Sources of basic transformations in the fields of strategic management of entrepreneurial action. Modern management: theories, concepts, implementation: Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2021. P. 75–86.

15. Zavorodnii A., Zubkov R., Lyashenko V. Formation of investment attraction of the principal mores region: new trends and improving directions. *The actual problems of the world today. SCIEEMCEE*. Publishing London. 2019. Volume 1. P. 245–259.

1.4. Improvement of the innovative policy of a company

Вдосконалення інноваційної політики підприємства

В умовах сталого розвитку економіки України відображаються щорічні зміни в управлінні та плануванні інновацій на підприємстві. Трансформаційні процеси, що відбуваються на сучасному етапі в економіці країни, пов'язані з формуванням інноваційної моделі розвитку, яка безпосередньо ґрунтується на отриманні нових результатів та їх комерційному впровадженні у виробництво, забезпечуючи конкурентоспроможність підприємства. Інноваційна політика підприємства займає центральне місце в створенні інноваційних товарів, адаптуванні засобів інноваційного маркетингу в створенні конкурентоспроможних інновацій. Кінцевим результатом інноваційної політики являється пропозиція стосовно інноваційної стратегії, яка допоможе вирішити маркетингові проблеми та досягти поставлених цілей.

Розробка і впровадження інноваційних пропозицій банком є важливою перевагою перед конкурентами, що, в свою чергу, привертає увагу нових і утримує постійних клієнтів у сфері обслуговування підприємства. Від стабільного функціонування банківських структур залежить рівень заощаджень населення, здатність організацій безперебійно здійснювати свою господарську діяльність. Банки є прямими учасниками інноваційних процесів, і провідниками фінансово-кредитної політики держави.

В якості теоретичної основи для дослідження інноваційної політики підприємства послужили результати досліджень в галузі інновацій великої кількості як зарубіжних: П. Друкер, Й. Шумпетер, Ф. Котлер, Б. Санто, Б. Твісс, Є. Менсфілд, А. Казанцев, Р. Фатхутдінов, Д. Сахал, так й вітчизняних вчених, серед них: І. Балабанов, О. Лаврушин,

Н. Кубишина, Ю. Морозов, Ю. Бажал, В. Стадник, Н. Чухрай, І. Федулова, О. Хринюк, С. Ілляшенко, В. Дергачова, М. Йохна та ін. [2-5; 8; 18; 20]. Відсутність однозначного чіткого тлумачення «інновації», «інноваційної політики», у зв'язку з тим, що кожен з авторів обирає власний підхід для дослідження даних питань, вимагає більш детального аналізу інноваційної політики підприємства.

Метою статті є визначення теоретико-методологічних основ та розроблення практичних рекомендацій формування інноваційної політики банківської установи.

Термін «інновація» – надзвичайно різноманітний та вживається в різних значеннях. Частина авторів, намагаючись розширити його охоплення, втрачають саму суть визначення. Інші, навпаки, під даним терміном вбачають вузьке трактування, яке описує, характеризує лише один із його аспектів. До першої групи таких дослідників варто віднести Й. Шумпетера, який під інновацію розуміє покращення будь-якого роду. Вчений першим ввів термін «інновація» в економічну науку у своїй роботі «Теорія економічного розвитку», з цієї роботи бере свій початок класична теорія інновацій. Він впровадив теорію економічного розвитку, центром якої постав технологічний розвиток (інновацію) [20]. Даний термін набув масштабного поширення як у теоретичній, так і у практичній діяльності підприємств, тому що актуальність дослідження та розуміння всіх аспектів інноваційних напрямів останнім часом значно збільшується через потребу підвищення конкурентоспроможності товарів та послуг, посилення позицій компаній.

До іншої групи можна віднести Ю. Бажала та Ю. Яковця, які під даним визначенням розуміють взагалі зміну технологій чи виробничих функцій. Один із найбільш впливових теоретиків менеджменту 20 століття П. Друкер під даним поняттям розумів

«особливий засіб підприємців, використовуючи який, вони досліджують зміни, що відбуваються в суспільстві й економіці, з метою застосування їх в підприємницькій діяльності або в інших сферах надання послуг та обслуговування» [5].

Відносно конкуренції інновація, за М. Портером, розуміється як результат унікальних зусиль, який надає можливість компанії досягти такого рівня переваг, коли вона зможе його підтримати лише у випадку впровадження безперервних вдосконалень [13, с. 504]. Відсутня однозначність тлумачення даного визначення й серед українських економістів. Так, Р. Патора та Н. Чухрай приводять наступне тлумачення: «Інновація – це застосування унікальних для підприємства ідей шляхом втілення їх у товарах чи послугах або в системі управління, якою оперує дане підприємство».

Серед іноземних авторів варто виділити Ф. Ніксона, Б. Санто, котрі розглядають поняття «інновація» відповідно від об'єкта та предмета власного дослідження. Так, Ф. Ніксон вважає інновацію в якості сукупності технічних, виробничих та комерційних заходів, які впроваджують до виникнення нових і покращених промислових процесів й устаткування. Й. Шумпетер, Є. Менсфілд, Л. Мінделі, Ф. Ніксон, Б. Санто, Д. Сондерс, П. Друкер досліджували поняття «інновації» з поглядів на об'єкт і предмет свого аналізу [5; 20].

Вітчизняні вчені досліджують більше питання інноваційної діяльності підприємства в контексті переходу на ринкові умови. Наприклад, Н. Чухрай і В. Кардаш дотримуються позиції, що інновація – це кінцевий результат, що який знайшов втілення у вигляді нової чи вдосконаленої продукції. Н. С. Кубишина зробила більший акцент на дослідженні взаємозв'язку інновацій і маркетингу. Вона вважає, що під час реалізації інноваційної політики варто здійснити повне

маркетингове дослідження, проаналізувавши споживчу мотивацію, визначивши потреби ринку, характеристику конкурентів [12, с. 94].

В управлінні інноваційною діяльністю з'являється необхідність у розробленні інноваційної політики. Характерною рисою сучасної ринкової економіки є загострення конкурентного протистояння між суб'єктами господарської діяльності. До того одним з ключових факторів у протистоянні за ринкові позиції становиться інноваційна діяльність підприємства. Приклади провідних корпорацій світу демонструють, що досягають успіху в основному не ті компанії, які постійно збільшують об'єми виробництва, а ті що представляють ринку новий, як мінімум модифікований продукт чи послугу.

Інноваційна політика є невід'ємною складовою державної економічної політики, при цьому зберігає в собі самостійних характер, будучи для підприємства та державного господарювання динамічним інструментом. Критерії інноваційної політики розглядається та досліджується науковцями на різних рівнях, а саме: державному, регіональному та на рівні окремого підприємства. Інноваційна діяльність підприємства має в основі державну інноваційну політику, оскільки остання є ключовою під час інноваційної політики на регіональному рівні та рівні окремої компанії, вона визначає основні цілі інноваційної стратегії, а також механізми підтримки найбільш важливих інноваційно-економічних програм та проектів. Інноваційна політика є визначною при інноваційній діяльності компанії, що допомагає розкрити інноваційний потенціал, являє собою певну систему заходів, що направлені на досягнення стратегічно вигідних цілей фірми. Така політика компанії тісно взаємопов'язана з маркетинговою, корпоративною та фінансовою стратегією, будучи важливим «фундаментом» для постановки вище перерахованих стратегій.

Під інноваційною політикою варто розуміти співвідношення принципів і взаємодоповнюючих економічних, правових, соціальних й організаційних засобів планування, стимулу, контролю й регулювання процесів інноваційної діяльності у науково-технічних і виробничих напрямках. Ключова ціль державних органів – це аналіз мети інноваційної політики, головних принципів її проведення, впровадження механізму реалізації конкретних заходів. Отже, інноваційну політику підприємства різні автори розглядають з різних позицій. Думки вчених щодо даного визначення розійшлись: одні пов'язують інноваційну політику з вдосконаленням виробничих процесів на підприємстві (В. Кардаш, Ю. Бажал, А. Павленко, П. Друкер, Б. Санто), інші – трактують інноваційну політику підприємства в якості форми стратегічного управління, яка визначає умови проведення інноваційної діяльності організації згідно з вимогами ринку, такі заходи спрямовані на забезпечення конкурентоздатності даної компанії (Н. Кубишина, В. Дорофеев, В. Стадник, Н. Гончарова). Можливо запропонувати таке визначення інноваційної політики підприємства на основі розглянутих підходів до формулювання: під інноваційною політикою підприємства слід розуміти форму стратегічного управління, що визначає задачі та умови проведення інноваційної діяльності організації. Така інноваційна діяльність підприємства направлена на забезпечення його конкурентоздатності на ринку, з оптимальним використанням власного виробничого потенціалу. Інноваційна політика має стати складовою загальної політики організації, і тісно взаємодіяти з науковою, маркетинговою, технічною, економічною й іншими видами діяльності підприємства.

Таким чином, можна виділити наступні складові інноваційної політики підприємства (рис.1).

Рис.1. Складові інноваційної політики підприємства
Джерело: [10]

Складові інноваційної політики підприємства знаходяться в постійній безперервній взаємодії один з одним. Кожен з них має можливість ініціювати певні інновації, що спрямовані на подолання проблем у певній функціональній галузі. Так, виражена маркетингова політика дає змогу оперативно реагувати на зміну вимог споживачів, науково-технічна – на технологічні зрушення, що потребують радикальної зміни техніко-технологічної бази, технічна – дає змогу виявити можливості наявної техніки щодо диверсифікації виробництва чи збільшення виробничої потужності тощо. Висока культура підприємництва розвиває творчий потенціал персоналу, активізує його дії щодо нововведень на робочих місцях, мотивує до участі у розробленні масштабних інноваційних проектів. Отже, створення і упровадження інновацій є процесом, до якого залучають усі внутрішні елементи підприємства, усі структурні одиниці. Їх постійна взаємодія дає змогу реалізувати інноваційні рішення у заплановані терміни і в межах виділених ресурсів, вносити своєчасні корективи у перебіг інноваційної

діяльності з метою виявлення оптимального способу реалізації інновацій з врахуванням змін, що сталися у зовнішньому середовищі.

Потреба у взаємодії функціональних служб підприємства, відповідальних за реалізацію складових інноваційної політики, змінюється залежно від стадії життєвого циклу інновації. Інноваційна політика – це симбіоз цілей розвитку і маркетингової діяльності, досліджень і досягнень у науковій та виробничій сферах, управлінських рішень щодо їх впровадження з урахуванням ресурсних обмежень і можливостей підприємства. Завдяки їх оптимальній взаємодії створюються умови для обґрунтованого прийняття та оперативної реалізації ефективних інноваційних рішень на тих сегментах ринку, де працює підприємство. Усі складові інноваційної політики підпорядковуються стратегічним цілям і завданням підприємства. Вона формує його інноваційний потенціал, закладаючи основи для вибору інноваційної стратегії.

Для формування оптимальної інноваційної політики підприємствам потрібно використовувати певний порядок формування інноваційної політики. Цей порядок покликаний забезпечити формування інноваційних цілей підприємства, реалізацію стратегічного й оперативного підходів щодо формування інноваційної політики. Інноваційна політика підприємства реалізується за рахунок впровадження та реалізації, в першу чергу, проектів та програм, створюючи ефективний механізм їх керування. Для впровадження інноваційної політики стосовно введення нових рішень, керівництво підприємства перш за все визначає необхідність: чи ринок потребує принципово новий товар або послугу, якісну заміну старого чи, взагалі, абсолютно нову технологію виробництва. Цикл, що проходить інноваційна політика фірми, поєднує в собі дослідження (фундаментальні, прикладні, маркетингові), підготовку, запровадження

проекту, введення у виробництво, оцінку дохідності та введення корегування в початкову стратегію за необхідності. Інноваційна політика підприємства демонструє головний напрямок стратегічного планування, котрий здійснюється на рівні вищих керівних органів компанії та її науково-технічних структур.

Основою в інноваційній політиці підприємства є формування його ключових цілей розроблення та реалізації нововведень, визначення з термінами та проведення оцінки результатів.

Формування інноваційної політики та її реалізація ґрунтуються на створенні такої структури, що з високою ефективністю допоможе у виробництві науково-технічного та інтелектуального потенціалу підприємства у найближчий термін. Інноваційну політику можуть застосовувати як крупні, так і малі організації не залежно від форми власності.

Існують два підходи до формування інноваційної політики підприємства (ІПП): маркетинговий і технічний (інженерний) підхід.

Маркетинговий підхід до формування ІПП можна знайти в працях Коробова С. А., Кулучаєнка Є. В., Кортунова В. С. та інших вчених. Даний підхід дозволяє створити попереднє формування, а також робоче проектування нового продукту на базі результатів маркетингових досліджень, що, в свою чергу, є необхідним при реалізації концепції маркетингового підходу при виробництві товарів, що потребує споживач (рис. 2).

Маркетингові дослідження є актуальними на кожному з етапів інноваційної політики організації, починаючи з формування інноваційних ідей, закінчуючи етапом впровадження та розповсюдження інновацій. Попри все це не є фінальним напрямом маркетингової діяльності: варто проводити маркетингові дослідження на основі результатів впровадження та розповсюдження інновацій,

щоб визначити нові перспективи для здійснення розробки наступних інноваційних ідей.

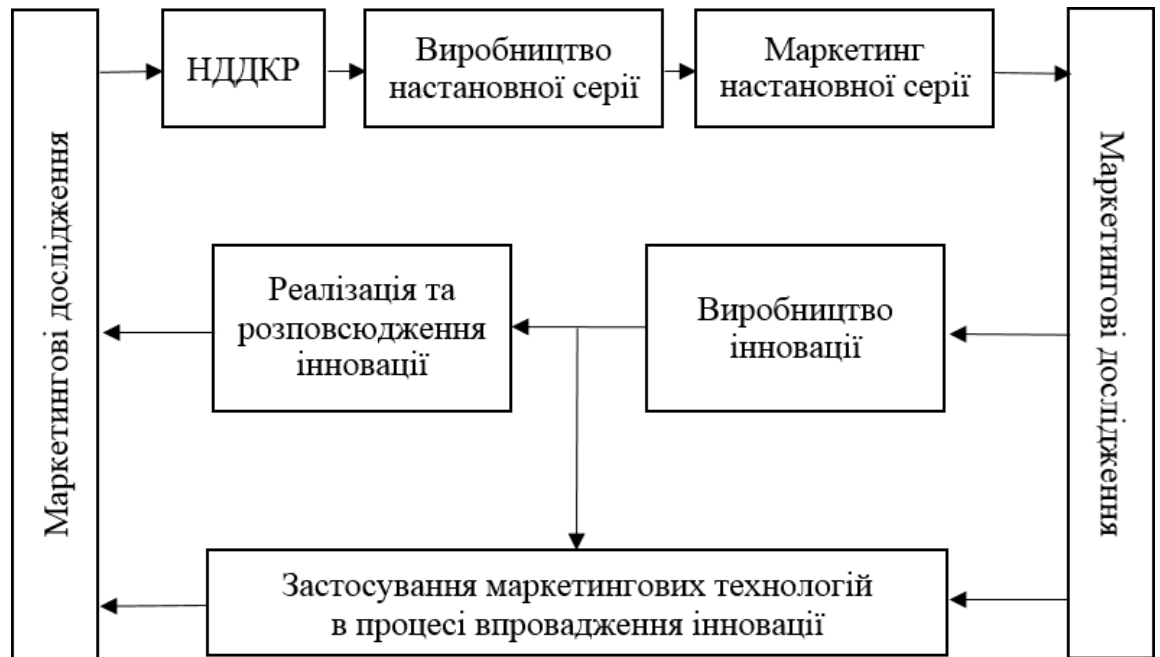

Рис. 2. Застосування маркетингового підходу в інноваційних процесах

Джерело: [7]

Технічний (або інженерний) підхід до формування інноваційної політики організації розглядають у своїх працях Коротєєва О. С., Лук'янов О. В., які притримувались думки, що організацію виробництва інноваційного проекту слід на базі технічних розрахунків і проектування та передбачає проведення заходів щодо пошуку можливих споживачів інноваційного продукту (рис. 3).

Рис. 3. Застосування технічного (інженерного) підходу

в процесі формування ІП

Джерело: [7]

На рисунку 3 зображено підхід, у якому використання маркетингового інструментарію здійснюється після закінчення розробки інноваційного продукту. В сучасних умовах та ситуації

на ринку відбувається поступовий перехід від технічного до маркетингового підходу, адже споживачі все частіше потребують інноваційні продукти.

В умовах мінливих зовнішніх і внутрішніх обставин на ринку, одним із ключових факторів конкурентоспроможності організацій є їх інноваційна активність, що визначається як безперервна підтримка продуктивності праці на більш високому рівні, аніж у конкурентів, запроваджуючи безперервний процес знаходження і впровадження інновацій, досягаючи необхідного рівня інноваційного розвитку підприємства.

Аналізуючи практику роботи банків України, визначаємо, що їх інноваційна діяльність полягає, зазвичай, у вдосконаленні видів і механізмів обслуговування поточних і депозитних рахунків, масової кредитної продукції банку тощо. Радикальна інноваційна політика впроваджувалась, в основному, для обслуговування корпоративних клієнтів: кеш-менеджмент (ПУМБ, ОТП-банк, Райффайзен Банк-Аваль, УКРСИББАНК), факторинг і міжнародний факторинг (Укргазбанк, Альфа-банк), торгове фінансування (А-банк, Укргазбанк, Приватбанк), проектне фінансування (ПУМБ, Ощадбанк, Приватбанк, УКРСИББАНК), надання мікро-кредитів для малого й середнього бізнесу (Кредо-Банк, ОТП) тощо.

Також, характерною рисою для банківського сектору є орієнтація на впровадження інновацій, які є новими виключно для національного сектору.

Така інноваційна стратегія формується на основі іноземного капіталу.

В українському банківському секторі найбільш популярними стали наступні види інноваційних змін:

- структурні зміни банку;

- видозміна внутрішнього контролю і аудиту;
- комплексне застосування нових ІТ в процесі маркетингової діяльності компанії;
- зміна спеціалізації робітників банку (з'явився спеціаліст зі здійснення транзакцій, product-manager, спеціаліст з надання розстрочок «на дивані» тощо);
- продукція банку, створена на основі нових технологій (багато-, монофункціональні автомати тощо).

Особливістю інноваційної продукції вітчизняних банків є недостатньо широкий ринковий попит на них. Більший відсоток споживачів на українському ринку не сприймають банківські установи в якості фінансового радника чи консультанта, отже банки, в основному концентруються на інноваціях, спрямованих на створення нових потреб, запозичуючи зарубіжний досвід банків.

Інноваційна діяльність досліджуваного банку в умовах сучасного банківського середовища є необхідною складовою формування прихильності клієнтури. Орієнтування на інноваційні продукти банку відкривають можливості залучити капітал, підвищують імідж АТ «УКРСИББАНК» та забезпечують максимальну задоволеність клієнтів-споживачів банківської продукції.

Так комерційний банк АТ «УКРСИББАНК» закінчив реконструкцію власної бухгалтерської системи, створивши автоматизовану систему, прагнучі розширити свій контроль за операціями, які проходять через банк та встановити повний контроль за інвестиційними надходженнями, які отримує банк.

У процесі реалізації даного проекту всі відділення банку, що до цього мали власний баланс, в процесі відкриття регіональних відділень, було переведено на баланс між філіальних оборотів Головного офісу акціонерного товариства.

Сьогодні проводиться оптимізація регіональної мережі разом з оптимізацією банківської структури управління. Наприклад, щоб підвищити роботу підрозділів банку, організація запровадила удосконалену модель системи, яка має більшу орієнтацію на результат, забезпечуючи ефективніший взаємозв'язок між центральним відділенням банку й регіональними представниками; стимулює збільшення обсягів продукції банку, диверсифікуючи їх асортимент; стимулює зростання кількості послуг акціонерного товариства «УКРСИББАНК», покращуючи взаємодії структурних підрозділів компанії; проводить конкретний розподіл функцій продажу продукції та надання послуг банку і служб підтримки фінансово-кредитний процесів.

На фоні стрімкого технічного прогресу зміна поведінки існуючих і потенційних клієнтів стало актуальним питанням для АТ «УКРСИББАНК». У зв'язку з тим, що вартість ПК й іншої обчислювальної техніки стрімко падає, клієнтура все частіше взаємодіє з банком, використовуючи сучасні інформаційні системи.

Як наслідок, банк зобов'язаний приділяти відповідну увагу інноваціям і застосувати їх у своїй сфері, щоб ефективно конкурувати по всіх каналах, з більш інформаційно та технічно оснащеними на ринку банківських послуг конкурентами.

Акціонерне товариство «УКРСИББАНК» за період останніх місяців впровадив нові банківські продукти – Депозитну програму «Зимовий запас», інноваційну картку АТ «УКРСИББАНК» – «Зелена», яка надає можливість безконтактно сплачувати за допомогою системи GooglePay (зручний сервіс від Google, призначений для швидких розрахунків онлайн, співпрацюючи з операційною системою Андроїд), депозитну акційну пропозицію «Зимовий запас»; ця пропозиція передбачає додавання до відсоткової ставки 1% у разі оформлення вкладу на суму від 10000 грн., до того ж АТ «УКРСИББАНК» пропонує страхові

пропозиції по відношенню до заставного майна, а також можливість страхувати життя і здоров'я співробітників банку, його партнерів та клієнтів.

В процесі здійснення спостереження про впроваджені нові банківські продукти в діяльність досліджуваного підприємства, треба відзначити їх позитивний внесок на доходи АТ «УКРСИББАНК» та загальний фінансовий результат банку.

В період впровадження даних продуктів (від січня 2019 року) об'єм комісійних доходів від інноваційної банківської продукції становив 4874.09 тис. грн. і відсотковим доходом у розмірі 5174.2 тис. грн. Загалом, впровадження інноваційної продукції надало можливість акціонерному товариству «УКРСИББАНК» отримати доходи в розмірі 10048.29 тис. грн. (близько 6%) від загального обсягу отриманого доходу банком протягом 2019 року.

Загалом, впровадження нової банківської продукції у фінансово-кредитну діяльність АТ «УКРСИББАНК» посприяло нарощенню дохідної бази, мало вагомий вплив на узагальнюючі показники фінансової діяльності банку, допомогло сформувати міцну клієнтську базу і в цілому відобразилось на фінансовому стані банку [23].

АТ «УКРСИББАНК» володіє особливим ноу-хау в галузі надання послуг як для малого так і середнього бізнесу, в обслуговуванні агропромислового сектору, в кредитуванні фізичних осіб та іпотечному кредитуванні, «зеленому» банкінгу, на ринках капіталу та в інвестиційній діяльності, а також лізингу та факторингу. Асоціюючи себе із наданням найвищих стандартів обслуговування клієнтів, АТ «УКРСИББАНК» впроваджує найсучасніші міжнародні інновації і технологічні рішення. Банк ставить за мету активно підтримувати економічну діяльність і зосереджуватись на зовнішньому світі шляхом

надання спеціалізованих універсальних рішень і послуг найвищого рівня своїм клієнтам.

АТ «УКРСИББАНК» вважає своїм зобов'язанням інтегрувати соціальні, екологічні та культурні напрямлення у власну ділову практику, беручи на себе ініціативи, які виходять за межі юридичних зобов'язань, задля підвищення соціального добробуту й сталого розвитку. Головними пріоритетами банку були і залишаються використання нових технологій, повага до прав людини, забезпечення можливості працевлаштування, охорона навколишнього середовища, розвиток культури, а також ряд питань, пов'язаних з корпоративним управлінням, фінансовою ефективністю та керуванням ризиками. Кредитний рейтинг АТ «УКРСИББАНК» в Україні за державною національною шкалою – uaA (стабільний) з липня 2019 року.

В сучасних швидко прогресуючих цифрових умовах, ключову роль та значення відіграє швидкість проведення розрахунків. У даному аспекті, банківські організації, в тому числі й досліджуване АТ «УКРСИББАНК» допомагає реалізувати розрахунки, використовуючи технологію безконтактного розрахунку й системи PayPass. Як раніше зазначалось, підприємство на початку 2019 року представило українському ринку інноваційний продукт – банківську картку «Зелена», дозволяючи повністю реалізувати принципи безконтактні транзакції цією картою чи за допомогою використання технології телефону NFC. Здійснити зазначену транзакцію можна, використовуючи платіжні картки міжнародної систем Master Card із технологією Pay Pass і Visa з принципом PayWave. Під час використання даної картки відсутня необхідність підтверджувати пінкод і ставити підпис на одержаному чеку. Дана технологія надає користувачу банку ряд переваг, таких як:

- 1) Суттєве заощадження часу клієнта банку на здійснення покупки.

2) Простота використання. Достатньо лише піднести картку до касового терміналу – і покупка миттєво буде здійснена.

3) Універсальність – можливість користування платіжною карткою із системою відповідних технологій у будь-якому платіжному терміналі по всьому світу.

4) Різноманітність. Можливість відкриття карток із різними технологіями оплати PayPass/ PayWave.

5) Кешбек. Картки дають широкі можливості повернення частини коштів на картку при оплаті, фактично тим самим стимулюючи споживача до купівлі значної кількості товарів [22].

Загалом, впровадження нової банківської продукції в діяльність організації дало можливість накопичити дохідну базу, створити клієнтську базу, маючи чималий вплив на узагальнюючі показники комерційної діяльності і його фінансове положення.

Впровадження інновацій у своїй діяльності дозволяє банку підвищити продуктивність праці, ефективніше використовувати ресурси, зменшити витрати та підвищити прибутки і – все це сприяє підвищенню конкурентоспроможності АТ «УКРСИББАНК» і його системи, забезпечуючи підприємству безперервний розвиток у глобальному економічному середовищі.

АТ «УКРСИББАНК» – це один з найбільш інноваційних банків Європи. Наприклад, більше ніж 10 років тому банк почав одним із перших у світі застосовувати одноразові SMS-паролі. Якщо оцінювати останні інновації, що отримали світове визнання, то до таких продуктів можна віднести платіжний міні-термінал, вхід в Інтернет-додаток банку, використовуючи QR-код, онлайн-інкасація, а також різноманітні мобільні додатки.

Застосування Інтернету надало можливість банку розвивати абсолютно нові види інноваційного банківського обслуговування,

наприклад, розрахунок угод в режимі реального часу; надання клірингових послуг; доступність інформації щодо випуску, фінансового стану емітента, зміну вартості облігаціїтощо.

Інноваційна політика «УКРСИББАНКу» повинна визначати напрями його змін відповідно до вимог зовнішнього середовища, окреслювати коло можливих інноваційних рішень, формувати інноваційні завдання залежно від типу обраної стратегії, створювати умови для оперативної реалізації інновацій та забезпечення належного рівня інноваційної безпеки даної фінансово-кредитної установи.

У процесі дослідження інноваційної діяльності АТ «УКРСИББАНК» було визначені наступні проблеми що потребують проведення заходів щодо впровадження інноваційної політики, а саме [23]:

- низький рівень швидкості розрахунково-касового обслуговування;
- довгі строки проведення банком переказу грошових коштів клієнта;
- високий рівень відсоткових ставок по кредитах та депозитам;
- складність оформлення договорів на банківські продукти.

За умов економічних проблем в державі, українські фінансово-кредитні установи працюють із різною швидкістю та ефективністю, в цілому. Тому, за сучасних обставин розвитку фінансово-кредитної системи, лідирують ті банки, що обслуговують клієнтів найбільш якісно і найбільш швидко.

Тому, основною проблемою, яку необхідно вирішити є розрахунково-касове обслуговування.

Під час постійної конкуренції, ринок банківських послуг потребує альтернатив для проведення розрахунково-касових обслуговувань. Саме такою альтернативою може стати повний перехід на електронний

банкінг, завдяки якому зникне необхідність шукати поруч відділення необхідного банку й стояти в черзі на касі відділення.

Дослідивши АТ «УКРСИББАНК» бачимо, що в якості інноваційної політики банку доцільно буде направити акценти на розрахунково-касове обслуговування – одну з основних послуг банку для фізичних і юридичних осіб.

Перспектива додаткового дослідження даної теми полягає в тому, щоб, розробити подальший практичний план рекомендацій для підвищення рівня обслуговування клієнтів банку, надаючи привабливі пропозиції споживачам банківських послуг.

Інноваційна політика банку полягає у розробці шляхів і механізмів упровадження і використання інновацій у розробку та реалізацію сучасних продуктів і послуг з метою забезпечення прибутковості і підвищення ефективності банківської діяльності.

На рис. 4 можна побачити орієнтовні етапи розробки інноваційної політики саме для банківської установи.

Інноваційна діяльність досліджуваного банку в умовах сучасного банківського середовища є необхідною складовою формування прихильності клієнтури. Орієнтування на інноваційні продукти банку відкривають можливості залучити капітал, підвищують імідж АТ «УКРСИББАНК» та забезпечують максимальну задоволеність клієнтів-споживачів банківської продукції. Отже задоволеність клієнтів можна взяти за мету впровадження інноваційної політики компанії.

На фоні стрімкого технічного прогресу зміна поведінки існуючих і потенційних клієнтів стало актуальним питанням для АТ «УКРСИББАНК». У зв'язку з тим, що вартість ПК й іншої обчислювальної техніки стрімко падає, клієнтура все частіше взаємодіє з банком, використовуючи сучасні інформаційні системи. Як наслідок, банк зобов'язаний приділяти відповідну увагу інноваціям і застосувати їх

у своїй сфері, щоб ефективно конкурувати по всіх каналах, з більш інформаційно та технічно оснащеними на ринку конкурентами.

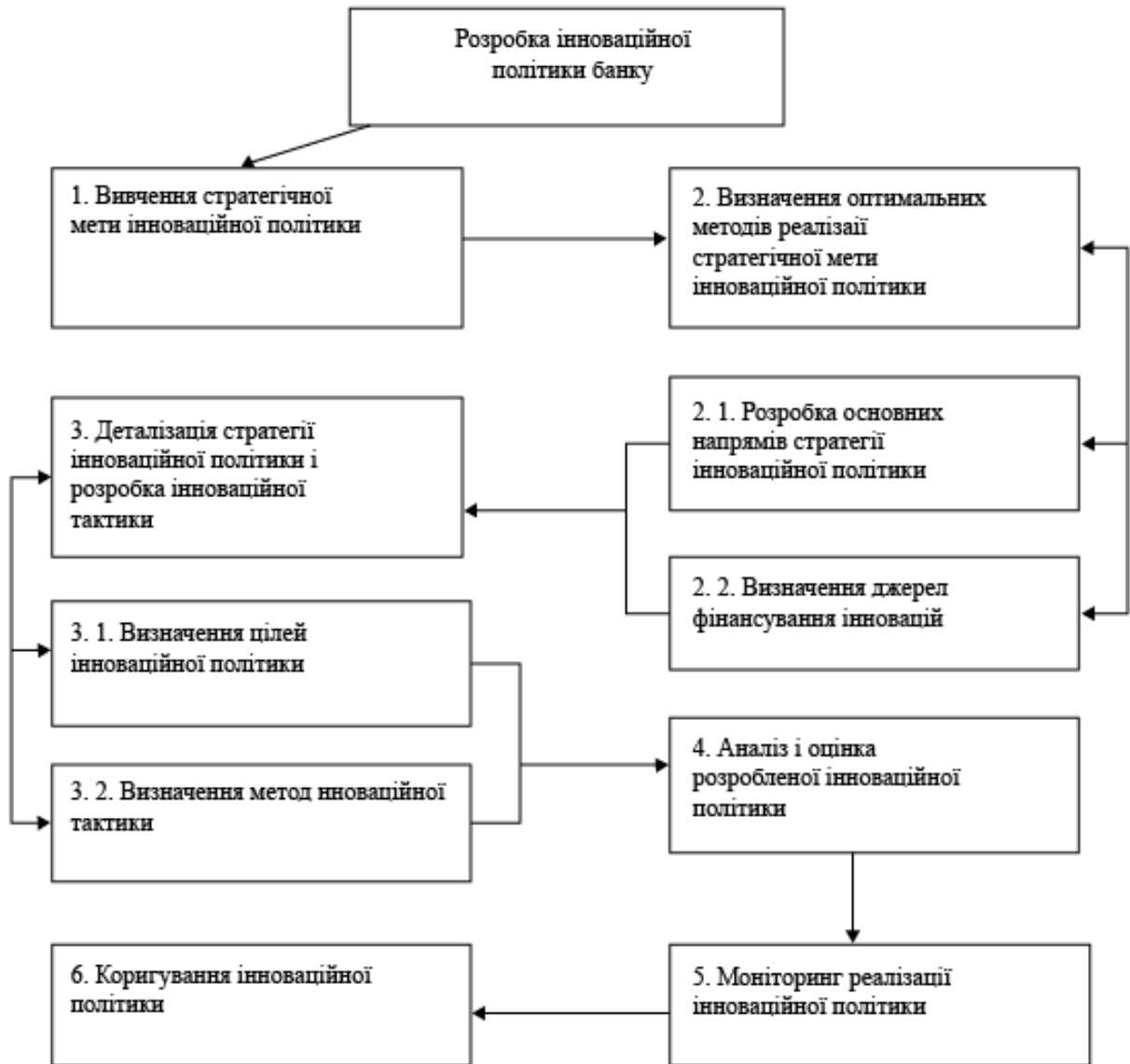

Рис. 4. Етапи розробки інноваційної політики банку

В сучасних умовах витримати конкуренцію в фінансово-кредитній сфері може лише той банк, який безперервно розширює власний перелік наданих послуг, понижуючи їх собівартість, підвищує якість розрахунково-касового обслуговування, депозитних і кредитних послуг. Розширення переліку послуг банку й підвищення якості обслуговування клієнтури надає можливість покращити їх конкурентоспроможні позиції в залученні нових клієнтів.

На основі розглянутих етапів формування інноваційної політики, було виконано дослідження АТ «УКРСИББАНК».

1) На етапі визначення стратегічної мети інноваційної політики було сформовано ідеї, які повинні задовольнити потенційні проблеми клієнтів, було проведено відбір та ранжування цих ідей. Під час збору ідей щодо впровадження потенційної інновації на підприємстві було визначено кілька напрямів для подальшого розвитку інноваційної діяльності організації.

Серед нових видів послуг на фінансово-кредитному ринку України варто виділити консалтингові послуги та інформаційно-аналітичні пропозиції й такі види послуг, що використовуються в недостатніх масштабах: дистанційне банківське обслуговування, факторинг, лізинг, впровадження власних цінних паперів тощо (рис. 5).

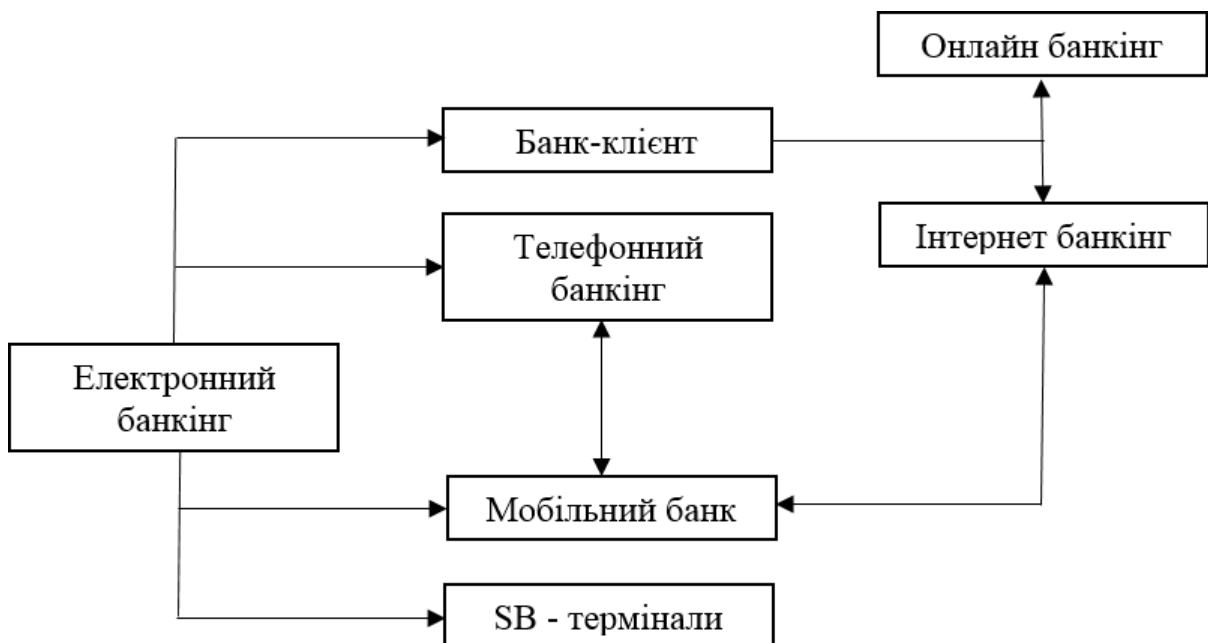

Рис. 5. Напрямки удосконалення банківських інновацій

Джерело: [15]

Пропозиції й структура послуг, що надаються банком повинні визначатися приростом валового продукту регіону, темпами росту обсягів товарного виробництва, інвестиційної активності суб'єктів господарювання, динамікою основних доходів населення регіону

й іншими соціально-економічними показниками регіонального розвитку, які прямо чи опосередковано пов'язані з банківською сферою.

2) Під час визначення основних напрямів стратегії інноваційної політики, було встановлено, що одним із варіантів удосконалення інноваційної політики саме банку є його дистанційне обслуговування. Наразі дистанційне банківське обслуговування – це найбільш прогресуючий сервіс в даній області. Протягом останніх років ця сфера послуг зазнала значного розвитку. Дистанційне банківське обслуговування – це технологія надання банківських послуг, яка надається клієнтам для їх дистанційного збору розпоряджень і задач (тобто без відвідуваннями останніми банківського офісу), найчастіше використовуючи комп'ютерну мережу. E-banking включає в себе надання роздрібною банківської продукції й послуг, використовуючи банківські канали, й чималий обсяг банківських платежів застосовуючи електронну мережу. Обираючи банк, все більше користувачів вивчають не лише обсяги відсоткових ставок чи особливі умови кредитування, а й розглядають питання безпеки й зручності використання банку. Майже кожен із зареєстрованих банків України, в тому чи іншому виді, має систему дистанційного банківського обслуговування: одні застосовують систему лише для співпраці з юридичними особами, інші – надають послуги й фізичним особам.

Оскільки, АТ «УКРСИББАНК» зацікавлене в залученні більшого числа клієнтів та отриманні все більших прибутків, підприємство повинно обслуговувати клієнтів в будь-який час з будь-якого куточка світу. Таку стратегію всебічної присутності й доступності повністю може забезпечити система дистанційного банківського обслуговування (ДБО).

Необхідність впровадження системи дистанційного обслуговування в моделі банківського обслуговування викликана рядом

особливостей соціально-економічного середовища, яке склалось за останнє десятиліття, в яких існують банківські установи.

Такі особливості викликані рядом факторів впливу:

- 1) зміни в суспільстві;
- 2) автоматизація будь-яких операцій, в тому числі банківських;
- 3) зростання конкуренції на фінансово-кредитному ринку;
- 4) проникнення на банківський ринок ІТ, що докорінно змінює ведення бізнесу фінансово-кредитним установам, способи їх взаємодії та комунікації з клієнтами та канали поширення банківських продуктів та послуг.

Система дистанційного банківського обслуговування – це вигідна й зручна форма взаємодії банку з клієнтами.

Завдяки своїм основним перевагам дана система допоможе утримувати лідерські позиції АТ «УКРСИББАНК» на фінансово-економічному ринку й постійно розвиватися.

Отже, наступним етапом підвищення інноваційної політики для банку стане формування заходів, за допомогою яких будуть досягнуті необхідні результати (рис. 6).

Впровадження нової інноваційної політики на підприємстві неможливе без підготовки співробітників банку, яких необхідно ознайомити з інструкціями, навчити працювати в нових програмних продуктах, налаштувати нові прийоми роботи з клієнтурою. Продумана інноваційна політика та досконалі бізнес-процеси можуть не забезпечити компанію потрібними результатами, якщо ця політика реалізується некваліфікованими співробітниками, адже ефективність реалізації банківських продуктів та послуг здійснюється саме під час обслуговування клієнтів.

Щоб запобігти можливим помилкам, перевірити ефективність впровадженої системи, необхідно протестувати новий банківський

продукт. В цьому тестуванні повинні взяти участь кожен з підрозділів банку, що здійснює операції з формування продукту чи послуги.

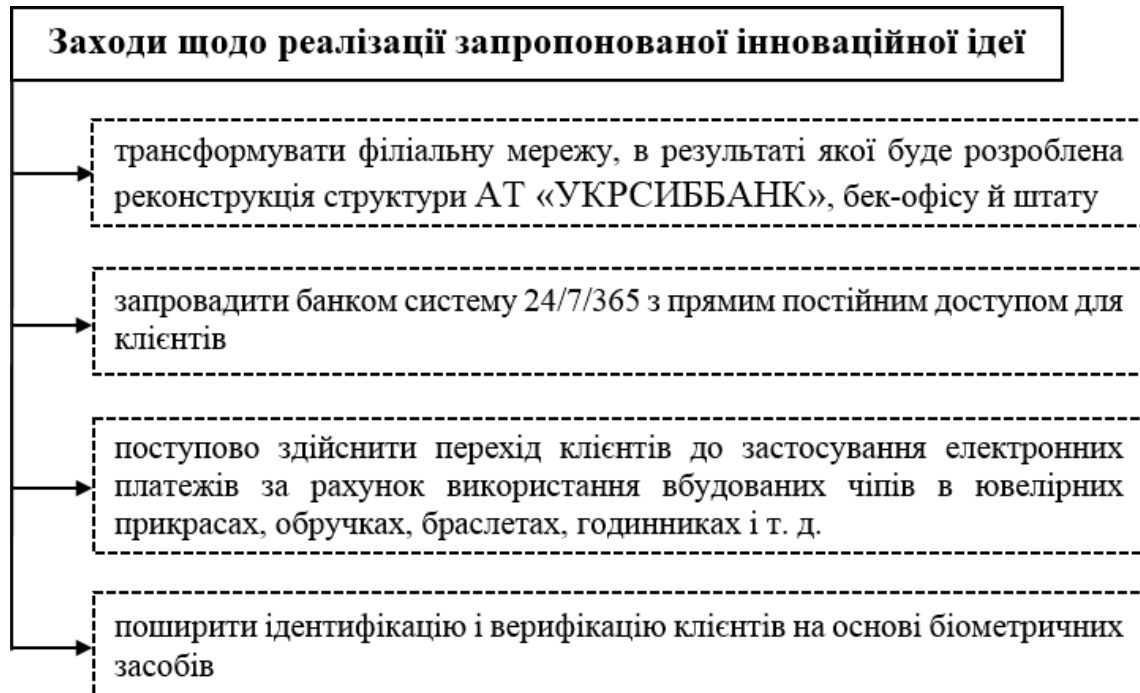

Рис. 6. Основні кроки для реалізації запропонованої системи ДБО

Джерело: [16]

Щодо системи дистанційного банківського обслуговування клієнтів доцільно буде виділити три головні зони потенційних ризиків:

Першим ризиком є можливі порушення в програмних процесах, процесах передачі та обробки даних. До цих ризиків доцільно віднести перехоплення приватних даних, шахрайство зі сторони клієнтів та співробітників банку. Також, можуть траплятись програмні збої, зумовлені слабким апаратно-програмним комплексом чи цілеспрямованими атаками на сайт банку.

Другим операційним ризиком може стати залучення сторонніх організацій, які допомагають банку впровадити систему ДБО, розробляючи банку прикладне програмне забезпечення. АТ «УКРСИББАНК» може стати залежним від своїх партнерів, а сукупний рівень надання послуг може почати визначатися діяльністю не лише самого банку, а діяльністю його партнерів, що обслуговують програмне

забезпечення банку. Тому, треба обирати таких партнерів, які мають необхідний кваліфікаційний рівень в фінансово-кредитних справах.

Третій ризик для банку під час впровадження ДБО пов'язаний з тим що, у процесі використання даної системи зростають вимоги до здібностей і кваліфікації персоналу банку [19].

При цьому з'являються труднощі під час переходу до складніших інноваційних впроваджень. Тому використання хоч і ефективної, але більш складної технології надання банківських послуг, може привести до значних складнощів і співробітникам банку і його клієнтам.

Отже, впровадження автоматизованої системи ДБО дозволить АТ «УКРСИББАНК» не тільки ефективно обслуговувати постійних клієнтів, але й збільшувати їх число, залучаючи нових користувачів до банку завдяки швидкості, доступності та високій якості надання послуг.

У результаті впровадження даної системи, банк отримає можливість оперативно управляти самою різною інформацією – це дозволить проводити не лише облік, а здійснювати прогнози; відбудеться зменшення навантаження на співробітників банку.

Щоб не втрачати, а, навпаки, накопичувати власну клієнтську базу, банку необхідно змістити власні акценти на онлайн дистанційне обслуговування; в період обставин 2020-2021 років, коли фінансовий сектор зазнав і продовжує зазнавати масштабних збитків під час COVID-19, дистанційне обслуговування клієнтів стане необхідним маневром для поновлення зацікавленості споживачів в банківських послугах.

Важливим етапом процесу розробки інноваційної банківської політики стане підготовка маркетингового забезпечення, хоча треба зазначити, що маркетингові дослідження необхідно здійснювати і на етапі аналізу цілей та ідей. На цьому ж етапі АТ «УКРСИББАНК»

має провести ефективну рекламну кампанію нововведення, в процесі якої потенційний клієнт повинен ознайомитися з головними конкурентними перевагами даної пропозиції, викликати в споживачів банківських послуг бажання використовувати ДБО.

На основі запропонованої ідеї системи дистанційного банківського обслуговування та переліку основних кроків її реалізації, далі доцільно буде розробити систему маркетингових заходів щодо впровадження даної інноваційної політики. На етапі визначення розробки маркетингових заходів щодо впровадження системи ДБО будуть сплановані пропозиції щодо доведення інформації про нову послугу АТ «УКРСИББАНК» для постійних і потенційних клієнтів; каналів поширення інформації про інноваційний продукт банку.

Визначені теоретико-методологічні основи формування інноваційної політики підприємства. На основі дослідження наукових робіт як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, було проведено систематизацію підходів до визначення «інновації» та «інноваційної політики підприємства». Розглянуто та визначено етапи формування інноваційної політики підприємства, виділивши два підходи: маркетинговий і технічний. Забезпечення системного підходу до планування та проведення інноваційної політики підприємству необхідним є формування та дотримання певних етапів впровадження інноваційної політики, а саме: виявлення необхідності формування інноваційної політики для організації; оцінки інноваційного потенціалу; розроблення системи інноваційного розвитку; визначення програми підвищення інноваційної політики; проведення оцінки результатів даної інноваційної програми. Досліджено інноваційну діяльність АТ «УКРСИББАНК», переваги його останніх новинок. Сформовано потенційні напрямки інноваційного розвитку банку і встановлено, що акціонери компанії готові залучати додаткові кошти в сферу

інноваційного розвитку. Сформовано можливі напрямки удосконалення інновацій на підприємстві АТ «УКРСИББАНК» й обрано один з них для подальшого розгляду та оцінки. Одним із варіантів удосконалення інноваційної політики саме банку є його система дистанційного обслуговування, яка направлена на часткову заміну «стандартного» офісного обслуговування клієнтів банку.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук В. Г. Інноваційна модернізація вітчизняної економіки: стратегічні орієнтири та механізм їх реалізації. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 1. С. 4–8.
2. Балабанов И. Т. Инновационный менеджмент: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 304 с.
3. Банківський маркетинг: навч. посіб. / Л. А. Янковська, Ж. В. Семчук, О. Ю. Бочко та ін. Львів: Галицька видавнича спілка, 2018. 224 с.
4. Василенко О. В., Шматько В. Г. Інноваційний менеджмент: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, Фенікс, 2009. 440 с.
5. Друкер Питер Ф. Бизнес и инновации / Питер Ф. Друкер; пер. с англ. Москва: ООО Издательский дом «Вильямс», 2013. 432 с.
6. Захарченко В. І., Корсікова Н. М., Меркулов М. М. Інноваційний менеджмент: теорія і практика в умовах трансформації економіки: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2018. 448 с.
7. Ілляшенко С. М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи. Суми: ВТД «Університетська книга», 2016. 504 с.
8. Йохна М. А., Стадник В. В. Економіка і організація інноваційної діяльності: навч. посіб. Київ: Видавничий центр «Академія», 2011. 400 с.

9. Козьменко С. М., Васильєва Т. А., Леонов С. В. Маркетинг банківських інновацій. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2017. № 1. С. 26–39.
10. Максимова Т. С. Формування інноваційної політики підприємства: *Економічний вісник Донбасу*. 2010. № 2(20). С. 180–183.
11. Космидайло І. В. Інноваційна спрямованість як засіб інноваційного росту. *АПЕ*. 2012. № 6 (60). С. 113–115.
12. Кубышина Н. С. Инновации как фактор укрепления конкурентоспособности предприятия. *Креативная экономика*. Київ: 2008. №1. С. 93–96.
13. Розвиток інновацій у сучасній банківській сфері України / Н. М. Матвійчук, Н. Ю. Бурлачук, Ж. В. Гарбар. *Молодий вчений*. 2015. № 5 (20). Ч. 2. С. 28–30.
14. Смовженко Т. С. Антикризове управління стратегічним розвитком банку: монографія. Київ: УБС НБУ, 2014. 473 с.
15. Степаненко О. П. Тенденції інноваційного розвитку банківської системи України. *Актуальні проблеми економіки*. 2018. № 6 (132). С. 5–13.
16. Тисячна Ю. С. Сучасний стан та розвиток банківської системи в контексті забезпечення безперервності відтворювальних процесів. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики*. 2018. № 4 (20). С. 25–32.
17. Федулова Л. І. Концептуальна модель інноваційної стратегії України. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 1. С. 87–100.
18. Федулова Л. І. Інноваційна політика: підручник. Київ, КНТЕУ. 2017. 603 с.
19. Шалига Т. С. Дистанційне банківське обслуговування роздрібних клієнтів: монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2019. 412 с.
20. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла

кон'юнктури). Москва: Прогресс, 1982. 455 с.

21. Щукін Л. Створення позитивного іміджу банківської системи в умовах кризи. *Вісник НБУ*. 2017. № 2. С. 14–15.

22. Офіційний сайт НБУ. URL: <https://www.bank.gov.ua> (дата звернення: 20.04.2022).

23. Офіційний сайт АТ «УКРСИББАНК». URL: <https://www.my.ukrsibbank.com/ua/personal/> (дата звернення: 20.04.2022).

24. Саенко В. Г., Панасейко С. И. Кадровая политика на предприятии и значение кадров. *Економіка та держава*. 2016. № 7. С. 47–51.

25. Hrosul V., Kovalenko S., Saienko V., Skomorovskyi A., Kalienik K., Balatska N. Research of logical contradictions in the conditions of cluster management of the enterprise. *Journal of Management Information and Decision Sciences*. 2021. Vol. 24(1). P. 1–4.

26. Saienko G. V., Saienko V. G. The digital economy occupies the dominant heights in managing processes in a post-industrial economy. Mechanisms of stimulation of socio-economic development of regions in conditions of transformation: monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. P. 213–223.

27. Saienko V. Managing change in a post-industrial production and exchange environment. Organizational problems of life quality management in the conditions of globalization. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. P. 368–384.

28. Yanenkova I., Nehoda Y., Drobyazko S., Zavhorodnii A., Berezovska L. Modeling of Bank Credit Risk Management Using the Cost Risk Model. *Journal of Risk and Financial Management*. 2021. 14. 211. P. 1–15. URL: <https://www.mdpi.com/1911-8074/14/5/211/htm>

1.5. Theoretical and methodological aspects of formation of the operating and financial budgets of a company

Теоретико-методичні аспекти формування операційного та фінансового бюджетів підприємства

Забезпечення успішної діяльності підприємства неможливе без розвиненої та сучасної системи управління підприємством, основним елементом якої є бюджетування. Підтвердження цьому є процес бюджетування, що здійснюється на підприємствах країн з розвинутою ринковою економікою.

Питанням бюджетування діяльності приділяли увагу науковці: И.А.Бланк., С.Ф. Голов, С.О. Децюра, І.Є. Давидович, С.О. Джерелейко, О.М. Калініна, С. Ковтун, О.Є. Кузьмін, С. Онищенко, М.Ф. Огійчук, Г.О.Партин, Ю.М. Пойда, М.В. Тарасюк, А.М. Ткаченко, Дж.К. Шим, Дж. Г. Сигел тощо. В своїх працях вони висвітили погляди щодо сутності бюджетування, етапів його здійснення, формування бюджетів за видами діяльності, визначили його позитивні і негативні сторони. Аналізуючи їх погляди щодо обґрунтування процесу бюджетування визначаємо, що не існує єдиної думки стосовно досліджуваної тематики. Ця економічна категорія потребує подальшого дослідження.

Метою праці є дослідження методики формування основних складових операційного та фінансового бюджетів підприємства та її апробації на прикладі конкретного виробничого підприємства.

Бюджетування – це спосіб управління підприємством через бюджети, який уможливорює досягнення поставлених цілей шляхом найбільш ефективного використання ресурсів. Процес управління циклічний і, крім планування та складання бюджету, передбачає етап контролю його виконання. Бюджетування допомагає підприємству ухвалювати ефективніші рішення, виконувати ці рішення та, звісно, контролювати їх виконання. Плановий і фактичний бюджет

підприємства – це система управління, яка уможливорює контроль не тільки непередбачених ситуацій на ринку, а й критичних ситуацій на підприємстві [6]. Бюджетування набуває великого значення й в аналізі взаємозв'язку потоків матеріальних, фінансових і трудових ресурсів зайнятих у виробничих процесах. Бюджетний процес дозволяє вирішувати наступні завдання:

- сформулювати сучасну фінансову організаційно-управлінську систему підприємства;
- забезпечити підприємство «фінансовою-прозорістю», що сприяє підвищенню його інвестиційній привабливості;
- оптимізувати доходи й витрати як окремих структурних підрозділів та і підприємства в цілому;
- розраховувати й оцінювати показники фінансових результатів діяльності підприємства;
- прогнозувати фінансову звітність підприємства;
- підвищити ефективність управління підприємством в цілому.

Як показує дослідження - основою для розрахунків та формування операційного та фінансового бюджетів підприємства є виробничий план господарської особи. За допомогою виробничого плану визначається потреба підприємства у виробництві додаткових одиниць готової продукції. Основним моментом є визначення обсягу запасів готової продукції на початок та кінець періоду. Недовиробництво продукції спричинить порушення умов реалізації, а отже призведе до погіршення стосунків з клієнтами. Перевиробництво стане причиною збільшення витрат на утримання запасів.

Операційний бюджет підприємства включає етапи планування, а саме: збуту та виробництва; складання кошторисів прямих та непрямих витрат; собівартості продукції; графіку грошових надходжень та виплат. Щодо плану збуту, то методика його виконання

полягає у визначенні обсягів чистого доходу поквартально за допомогою сезонності, якщо ж така відсутня, то даний показник розподіляється між кварталами рівномірно. Сезонність залежить головним чином від виду діяльності підприємства. Величина річного продажу обчислюється за формулою (1):

$$\text{ВПр} = \sum Kp_i \cdot Цр \quad (1)$$

де Kp_i – кількість одиниць реалізованої продукції підприємства за i -тий квартал,

$Цр$ – ціна продажу одиниці продукції, тис грн.

Виробничий план передбачає виявлення кількості одиниць продукції, якої необхідно виготовити та, в сумі з запасами готової продукції, маємо запланований обсяг продажу. Виробництво та продаж продукції потребує витрат. Для кошторису собівартості продукції першочергово розраховується собівартість реалізованої продукції, яка, з корегуванням на обсяг запасів готової продукції на початок та кінець планового періоду, утворює саму виробничу собівартість.

На нашу думку, одним з основних джерел необхідної інформації для формування операційного кошторису є ретроспективний аналіз структури собівартості продукції. З допомогою визначеної структури собівартості, плануються усі витрати, які не було виявлено у кошторисах матеріальних та прямих витрат на оплату праці. На основі отриманих результатів виявляються найбільш витратні компоненти на виготовлення продукції. В зв'язку з цим кошторис прямих матеріальних витрат складається з урахуванням потреби в матеріальних ресурсів на одиницю продукції та їх ціни. Виробництво та продаж продукції потребує витрат. Кошторис прямих матеріальних витрат складається з урахуванням потреби в матеріалах на одиницю продукції та їх ціни. Якщо перший показник залежить від технології виробництва та є відносно сталою величиною, то ціна піддається впливу інфляції.

Обсяг закупівлі матеріалу залежить від матеріальних запасів, які необхідно враховувати, аби не нести зайві витрати на придбання та утримання запасів. Запас матеріалів на кінець кварталу визначається відсотком від потреби в матеріалах для виробництва необхідної готової продукції в наступному кварталі. Величина загальної вартості матеріалів визначається за допомогою формули (2):

$$\text{ВПР} = \sum K_{mi} \cdot C_m \quad (2)$$

де K_{mi} – обсяг закупівлі необхідних матеріалів в i -тому кварталі, кг (м, л, г, т);

C_m – ціна одиниці матеріалу, тис грн.

Кошторис прямих витрат на оплату праці складається для визначення обсягу витрат на заробітну плату працівникам, які безпосередньо приймають участь у виробничому процесі. Для цього обчислюється добуток середньорічної кількості працівників та середньої зарплати за рік. Важливою умовою є урахування витрат на соціальні заходи – єдиний соціальний внесок (ЄСВ). Роботодавець має право здійснювати внески до недержавного корпоративного пенсійного фонду на користь робітників та відображати їх суму у витратах, але вони не будуть розцінюватися як оподаткований дохід, якщо не перевищуватимуть 15% нарахованої роботодавцем суми заробітної плати платнику податку протягом кожного звітного податкового місяця [5, ст. 164. 2.16.]. Таке явище являється корпоративним пенсійним страхуванням.

Матеріаломісткість є найбільш розповсюдженим явищем, яка має місце на промисловому підприємстві. Вона характеризує величину матеріальних витрат на одиницю продукції. Трудомісткість є ще однією важливою величиною, що показує участь витрачання на зарплату працівникам виробничого підрозділу у собівартості виробів.

Кошторис адміністративних витрат та витрат на збут складається за допомогою розрахунку середньої вагомості таких витрат у обсязі чистого доходу протягом п'яти минулих років. Поквартальний розподіл цих витрат відбувається із застосуванням виявленої вагомості. Кошторис витрат являє собою зведений план усіх витрат підприємства виробничо-фінансової діяльності на плановий період, дає можливість визначити собівартість одиниці продукції, яка визначається за формулою (3):

$$BC_{од} = \frac{BC}{OB_{гп}} \quad (3)$$

де BC – річна виробнича собівартість, тис грн,

OB_{гп} – обсяг виробництва готової продукції, од.

Важливим показником для підприємства є надходження грошових коштів від продажу продукції. Графік очікуваних надходжень грошових коштів від продажу продукції характеризує процес погашення дебіторської заборгованості. Щодо графіка очікуваних виплат грошових коштів за матеріали, то він стосується погашення кредиторської заборгованості. Умови оплати за матеріали: певний відсоток оплачується в кварталі покупки, решта – в наступному кварталі.

Апробація методики формування операційного та фінансового бюджетів здійснено на прикладі ПрАТ «Санта Україна». Дане підприємство займається виробництвом одягу на давальницькій сировині на замовлення іноземних брендів одягу. Крім того, близько 10% діяльності спрямовано на забезпечення вітчизняного ринку верхнім та спіднім одягом, що виготовляється саме цим суб'єктом господарювання. Виробничий план ПрАТ «Санта Україна» на 2021 рік представлено в табл. 1.

Виробничий план ПрАТ «Санта Україна» на 2021 рік*

Показник	Квартали				На рік
	I	II	III	IV	
1. Продаж готової продукції, шт.	9012	8046	6759	8368	32185
2. Запас готової продукції на кінець періоду, шт.	644	541	669	757	-
3. Загальна потреба у готових виробках, шт. (р.1+р.2)	9655	8587	7428	9125	34795
4. Запас готової продукції на початок періоду, шт.	1875	644	541	669	-
5. Обсяг виробництва готової продукції, шт. (р.3 – р.4)	7780	7943	6888	8116	29728

*Розрахунки здійснено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Згідно з виробничим планом у 2021 році підприємству необхідно буде виготовити 29728 штук суконь, аби виконати план збуту. Конкретизація потреби в продукції забезпечується за допомогою попиту споживачів і господарських договорів за асортиментом виробів. Даний план сприяє складанню кошторису прямих витрат на основний вид матеріалу.

Прямі матеріальні витрати – це витрати на матеріали, необхідні для виробництва, що можуть бути віднесені на конкретний виріб і розподілені на підставі техніко-економічних розрахунків. Так як ПрАТ «Санта Україна» є підприємством з виробництва головним чином верхнього одягу, основним видом матеріалу є тканина. На одиницю продукції в середньому потрібно 3 метри тканини, ціна якої складатиме 50 грн за 1 метр [1]. На 2021 рік заплановано придбання матеріалів вартістю 4062 тис грн в обсязі 77375 м. Прогнозується підвищення ціни на 2022 рік на 5%. Кошторис прямих витрат на основний вид матеріалу відображено в табл. 2.

Таблиця 2

Кошторис прямих витрат на основний вид матеріалу (тканина)

ПрАТ «Санта Україна» на 2021р.

Показник	Квартали				На рік
	I	II	III	IV	
1. Необхідний обсяг виробництва готової продукції, шт.	7780	7943	6888	8630	31241
2. Потреба в тканині на 1 шт. сукні, м	3	3	3	3	-
3. Потреба в тканині для виробництва готової продукції, м (р.1х р.2)	23341	23830	20663	25889	93723
4. Запаси тканини на кінець періоду, м	1906	1653	2071	6751	-
5. Загальна потреба в тканині на виробництво, м (р.3+р.4)	25248	25483	22734	32641	106105
6. Запаси тканини на початок періоду, м	6375	7626	6612	8117	-
7. Обсяг закупівлі необхідної тканини в періоді, м(р.5-р.6)	18873	17857	16122	24523	77375
8. Ціна одиниці (1 м) тканини, тис грн.	0,05	0,05	0,05	0,05	-
9. Вартість тканини для закупівлі, тис грн. (р.7·р.8)	991	938	846	1287	4062

Джерело: розрахунки здійснено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Наступним етапом є формування кошторису прямих витрат на оплату праці. Даний кошторис передбачає розрахунок обсягу витрат на оплату праці працівників, безпосередньо задіяних у виробництві продукції. На ПрАТ «Санта Україна» планується кількість робітників у чисельності 274 особи. Середня місячна зарплата швачки в Україні становить 14 тис грн [7]. Крім цього, роботодавець зобов'язаний сплачувати Єдиний соціальний внесок за кожного працівника у сумі 22% від заробітної плати. Кошторис прямих витрат на оплату праці виробничого підприємства представлено в табл. 3.

**Кошторис прямих витрат на оплату праці ПрАТ «Санта Україна»
на 2021р.**

Показник	Квартали				На рік
	I	II	III	IV	
1. Середня кількість робітників, осіб	274	274	274	274	-
2. Зарплата на місяць, тис. грн	14	14	14	14	-
3. Фонд оплати праці на квартал (р.1·р.2 х 3місяці), тис. грн	11714	11714	11714	11714	46854
4. Нарахування на соціальні заходи з прямих витрат на оплату праці (22%·Зр.), тис. грн	2577	2577	2577	2577	10308
5. Загалом прямих витрат на оплату праці (р.3+р.4), тис. грн	14290	14290	14290	14290	57162

Джерело: складено авторами на основі даних ПрАТ «Санта Україна»

На 2021 рік заплановано фонд оплати праці у розмірі 46854 тис грн, відповідно нарахування на соціальні заходи складуть 10308 тис грн, тому в сумі прямі витрати на оплату праці дорівнюватимуть 57162 тис грн.

Якщо припустити, що будуть нараховуватись внески до недержавного пенсійного фонду підприємства у розмірі не більше 15% від фонду заробітної плати, то кошторис відрахувань до корпоративного пенсійного фонду підприємства виглядатиме наступним чином (табл. 4).

Таблиця 4

Кошторис відрахувань до корпоративного пенсійного фонду

ПрАТ «Санта Україна» 2021р.

Показник	Квартали				На рік
	I	II	III	IV	
1. Середня кількість робітників, осіб	274	274	274	274	-
2. Зарплата на місяць, тис. грн	14	14	14	14	-
3. Фонд оплати праці на квартал, тис. грн (р.1·р.2·3місяці)	11508	11508	11508	11508	46032
4. Внески до корпоративного пенсійного фонду з прямих витрат на оплату праці (15%·р.3), тис. грн	1726	1726	1726	1726	6905

Джерело: складено авторами на основі статистичних даних ПрАТ «Санта Україна»

За 2021 рік ПрАТ «Санта Україна» зробить внесок у корпоративний пенсійний фонд з прямих витрат на оплату праці у розмірі 6905 тис грн. У кожного працівника підприємства відбувається накопичення пенсійних коштів. Отже виникає потреба визначення майбутньої вартості пенсійних накопичень (табл. 5). Для цього використовується формула (4) постнумерандо (платіж за кожний проміжок здійснюється в кінці цього проміжку).

$$FV = C \cdot \frac{(1+i)^n - 1}{i} \quad (4)$$

де FV – майбутня вартість накопичень,

C – річний ануїтет,

i – відсоткова ставка,

n – кількість років пенсійного стажу.

Таблиця 5

Майбутня вартість пенсійних накопичень 1 працівника
ПрАТ «Санта Україна» 2021р.

Ануїтет, тис грн	25
Пенсійний стаж, років	20
Відсоткова ставка, %	8
Майбутня вартість пенсійних накопичень, тис грн	1153

Джерело: складено авторами

Розрахунки показують що, на 2021 рік заплановано фонд оплати праці у розмірі 46032 тис грн, а, з нарахуванням на соціальні заходи, прямих виплат на оплату праці – 57162 тис грн. За участі працівників у корпоративному пенсійному фонді ПрАТ «Санта Україна», внески у відповідний фонд складуть 6905 тис грн. Майбутня вартість пенсійних накопичень працівника, який матиме 20 років пенсійного стажу та виплачуватиме річний ануїтет в обсязі 25 тис грн, складатиме 1153 тис грн.

Наступним важливим етапом є розробка кошторису собівартості продукції. Даний кошторис включає усі витрати на виготовлення

продукції, що в свою чергу утворюють її собівартість. Цими витратами є матеріальні витрати (прямі та додаткові), прямі витрати на оплату праці, інші втрати (амортизація виробничих фондів), загальновиробничі витрати. В сукупності це становить виробничу собівартість продукції.

Проаналізувавши діяльність ПрАТ «Санта Україна» за 2016-2020 рр., визначено середню величину співвідношення собівартості реалізованої продукції до чистого доходу – 83%. Також була виявлена орієнтовна структура собівартості, яку представлено в табл. 6.

Виробнича діяльність аналізованого підприємства є насамперед трудомісткою (пряма оплата праці – найбільш витратна). Приблизно 1/7 займають прямі матеріальні витрати – матеріаломісткість є значно меншою за трудомісткість. Питома вага загальновиробничих та інших прямих витрат практично однакова – до 5%.

Таблиця 6

Структура собівартості продукції ПрАТ «Санта Україна»
за 2016-2020 рр.

Елементи операційних витрат згідно розділу III Звіту про фінансові результати	Елементи собівартості продукції відповідно до П(С)БО 16 «Витрати»	Структура (середня величина кожної складової за п'ять попередніх років), %
Матеріальні затрати	Прямі матеріальні витрати	14,44
Витрати на оплату праці	Прямі витрати на оплату праці	76,72
Відрахування на соціальні заходи		
Амортизація	Інші прямі витрати	4,38
Інші операційні витрати	Загальновиробничі витрати	4,47
Загалом	Загалом	100

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Результати розрахунків планової виробничої собівартості продукції представлені у вигляді табл. 7.

Виробнича собівартість продукції ПрАТ «Санта Україна», тис. грн

Показник	Квартали				За рік
	I	II	III	IV	
1. Матеріальні витрати:	1225	1251	1085	1476	5016
1.1 . Прямі матеріальні витрати (основний вид матеріалу)	1189	1125	1016	1359	4920
1.2. Інші витрати на додаткові матеріали	36	126	69	117	96
2. Прямі витрати на оплату праці	4935	4669	4215	5641	20422
3. Інші прямі витрати (амортизація)	295	279	252	337	1222
4. Загальновиробничі витрати	301	285	257	344	1246
5. Виробнича собівартість продукції (р.1+р.2+р.3+р.4)	6756	6484	5809	7799	27906

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Запланована виробнича собівартість у розмірі 27906 тис грн. Даний показник на одиницю продукції складе 767 грн, що на 30% менше за її ціну. Його зниження є джерелом збільшення прибутковості діяльності підприємства. Оскільки вище було визначено значну трудомісткість виробництва, потрібно знайти джерела стосовно її зменшення. ПрАТ «Санта Україна» слід здійснити перегляд штатного розкладу працівників з метою нормування їх кількості. З досягненням інновацій можливим є автоматизація деяких виробничих процесів, де потрібна буде мінімальна участь людини. Придбання передового устаткування здатне підвищити продуктивність праці, знизити загальновиробничі витрати (на електроенергію), звести до мінімуму кількість браку тощо. Також можна удосконалити організацію виробництва і праці, розвиваючи спеціалізацію виробництва та поліпшуючи організацію праці. Знизити матеріаломісткість можливо за рахунок пошуку більш вигідних постачальників сировини.

Адміністративні та збутові витрати не входять до собівартості продукції, але без них неможливо організувати операційну діяльність

підприємства. Вони погашаються за рахунок валового прибутку. Адміністративні витрати пов'язані з витрачанням на службові відрядження й утримання апарату управління підприємством, винагороди за консультаційні, інформаційні, аудиторські та інші послуги, на оплату послуг зв'язку, амортизацію нематеріальних активів загальногосподарського використання тощо. Витрати на збут спрямовуються на маркетингові цілі, ремонт тари, оплату праці працівникам відповідного підрозділу. Кошторис даних видів витрат зображено у вигляді табл. 8.

Таблиця 8

Кошторис адміністративних витрат та витрат на збут
ПрАТ «Санта Україна» на 2021р., тис грн

Показник	Квартали				За рік
	I	II	III	IV	
1. Витрати на збут	1	0	0	1	2
2. Адміністративні витрати	1374	1165	1011	1241	4790
3. Загалом (р.1+р.2)	1375	1165	1011	1242	4792

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Витрати на збут є мізерними, що пов'язано з тим, що ПрАТ «Санта Україна» головним чином виготовляє продукцію на замовлення брендів, тому для нього вихід на вітчизняний ринок не є пріоритетним напрямом. Адміністративні витрати є вагомими, адже тип аналізованого підприємства – акціонерне товариство. За законодавчими нормами апарат управління таким підприємством має жорсткіші вимоги до функціонування. Більш того, через міжнародну співпрацю, витрати на представництво, відрядження і т. ін. збільшуються.

Графік очікуваних надходжень грошових коштів від продажу продукції є важливою складовою планування на підприємстві, адже грошові кошти від продажу продукції утворюють основний вид доходу – чистий дохід від реалізації продукції. Ключовим показником

в графіку є дебіторська заборгованість покупців за відвантажену продукцію, адже вона виникає до моменту оплати за реалізацію виробів.

Графік очікуваних надходжень грошових коштів від продажу продукції ПрАТ «Санта Україна» відображено в табл. 9.

Таблиця 9

Графік очікуваних надходжень грошових коштів від продажу продукції
ПрАТ «Санта Україна» 2021р., тис. грн.

Показник	Квартали				За рік
	I	II	III	IV	
1. Погашення товарної дебіторської заборгованості за минулий звітний рік	336	-	-	-	-
2. Поквартальна оплата продукції підприємства в плановому році:					
I квартал	5276	3577	-	-	8853
II квартал	-	4710	3194	-	7904
III квартал	-	-	3957	2683	6639
IV квартал	-	-	-	4899	3869
3. Загальна сума надходжень грошових коштів (р.1+р.2)	5612	8287	7150	7582	31904
4. Дебіторської заборгованості на кінець планового року	-	-	-	3321	-

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Найбільше надходжень планується отримати у II-му кварталі, а найменше у I-му. За допомогою даного графіка ПрАТ «Санта Україна» здатне проаналізувати динаміку грошових надходжень, аби виявити джерела підвищення ефективності управління грошовими коштами.

Негативним явищем, пов'язаним з товарною дебіторською заборгованістю, є так звані сумнівні борги. Вони є тою сумою дебіторської заборгованості, на рахунок якої існує невпевненість щодо її погашення боржником. Якщо зробити припущення, що сумнівні борги складатимуть 1% від чистого доходу відповідного кварталу ПрАТ «Санта Україна», то їх планування матиме такий вигляд (табл.10):

Таблиця 10

Прогноз сумнівних боргів ПрАТ «Санта Україна» на 2021р., тис грн

Показник	Квартали				За рік
	I	II	III	IV	
Сумнівні борги	89	80	67	83	319

Джерело: складено авторами

За рік прогнозується обсяг сумнівних боргів у сумі 319 тис грн. Вважаємо, що для запобігання сумнівній дебіторській заборгованості ПрАТ «Санта Україна» слід покращувати політику товарного кредитування клієнтури та налагоджувати базу співпраці з надійними клієнтами. Основними витратами виробничих підприємств є матеріальні, отже виникає потреба у розрахунках очікуваних виплат грошових коштів за матеріали. Планування витрат на матеріали здатне їх оптимізувати та ефективно використовувати. Графік очікуваних виплат грошових коштів за матеріали ПрАТ «Санта Україна» висвітлено в табл.11.

Таблиця 11

Графік очікуваних виплат грошових коштів за матеріали

ПрАТ «Санта Україна», тис грн

Показник	Квартали				За рік
	I	II	III	IV	
1. Погашення товарної кредиторської заборгованості за минулий звітний рік	487	-	-	-	-
2. Поквартальна виплата грошових коштів за матеріали в 2021 році :					
І квартал	594	446	-	-	1040
II квартал	-	563	422	-	984
III квартал	-	-	508	381	889
IV квартал	-	-	-	843	843
3. Разом виплат (р.1+р.2)	1081	1008	930	1224	3757
4. Кредиторська заборгованість на кінець планового року	-	-	-	843	-

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

ПрАТ «Санта Україна» застосовує консервативну політику кредитування (короткий термін кредитування, мінімальна відстрочка платежу). Така політика характеризується низьким рівнем кредитного ризику. Дебіторська заборгованість є менш оборотною та має триваліший термін погашення. Це є негативною рисою, адже швидкість надходження грошових коштів менша, ніж швидкість їх вибуття, тому, дана ситуація не сприяє підтриманню розрахункової дисципліни. Утворення дебіторської заборгованості призводить до зниження коефіцієнту абсолютної ліквідності, який є одним з показників економічної стійкості.

Для усунення ризику неплатоспроможності необхідно прискорити процес погашення дебіторської заборгованості, її трансформацію в реальні грошові кошти підприємства. Тому, при укладанні договорів реалізації продукції, потрібно встановлювати більш вигідні для себе строки надходження грошових коштів, проводити звірки з покупцями, застосовувати штрафні санкції, адже у більшості випадків така ситуація означає наявність деяких труднощів у реалізації продукції, коли підприємство змушене надавати комерційний кредит своїм споживачам через відсутність інших каналів збуту продукції, а отже, не здатне повністю ліквідувати таку заборгованість чи істотно її зменшити.

Важливим фінансовим документом для підприємства є Касовий план – планування обігу грошових коштів підприємства, за допомогою якого контролюється процеси надходження та витрачання грошей. Він дає змогу провести узагальнення грошових операцій, виявити надлишковий/дефіцитний результат діяльності, визначити можливості інвестування вільних коштів, а також передбачити особливості фінансування (кредитування) суб'єкта господарювання. В кінцевому підсумку план відображає суму касового залишку грошових коштів

на кінець планового року, яка буде використана для складання прогнозного звіту про фінансовий стан.

Касовий план ПрАТ «Санта Україна» відображено в табл.12.

Таблиця 12

Касовий план на 2021 рік ПрАТ «Санта Україна», тис. грн.

Показник	Квартали				За рік
	I	II	III	IV	
1	2	3	4	5	6
1. Касовий залишок на початок періоду	1562	1698	1645	1046	-
2. Грошові надходження:	-	-	-	-	-
2.1. Оплата готової продукції	8942	7984	6706	8303	31936
2.2. Погашення товарної дебіторської заборгованості	336	-	-	-	-
2.3. Погашення іншої дебіторської заборгованості	36	-	-	-	-
2.4. Відсотки від розміщення коштів пенсійного фонду	150	152	158	165	625
2.5. Відсотки від розміщення надлишку грошових коштів	715	696	694	720	2825
3. Разом грошових коштів в наявності (р.1+р.2)	11741	10530	9204	10234	-
4. Грошові виплати:	-	-	-	-	-
4.1. Виплата за матеріали	991	938	846	1051	3826
4.2. Погашення товарної кредиторської заборгованості	487	-	-	-	-
4.3. Погашення іншої кредиторської заборгованості	120	-	-	-	-
4.4. Оплата прямих витрат праці	4935	4669	4215	5611	20422
4.5. Виплата грошових коштів по загальнопромислових витратах	301	285	257	336	1246
4.6. Виплата грошових коштів по адміністративних витратах та витратах на збут	1375	1165	1011	1242	4792
4.7. Платежі по фінансовому лізингу щодо обладнання	109	102	102	102	-
4.8. Інвестування коштів пенсійного фонду	1726	1726	1726	1726	6905
4.9. Інвестування надлишку грошових коштів	983	1006	510	302	-
5. Разом виплат (Σ р.4.1 – 4.8)	10043	8885	8158	9268	-
6. Надлишки (дефіцит) грошових коштів (р.3-р.5)	1698	1645	1046	966	-
7. Фінансування:	-	-	-	-	-
7.1. Кредитування	-	-	-	-	-
7.2. Погашення боргів	-	-	-	-	-
7.3. Погашення відсотків за кредитом	-	-	-	-	-
8. Касовий залишок на кінець періоду (р.6 + р.7.1 – р.7.2 – р.7.3)	1698	1645	1046	966	
9. Мінімальний касовий залишок грошових коштів	715	639	537	664	

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

У плановому році передбачається, що мінімальний касовий залишок на кінець періоду буде у IV кварталі, а максимальний – у I кварталі. Заплановано закупити нове обладнання на суму 255 тис грн (2 промислові швейні машини та 1 прасувальний апарат). Така сума є не занадто великою, тому ПрАТ «Санта Україна» придбає обладнання в кредит на 12 місяців за ставкою 5% і першим внеском 10% від вартості [4]. Загалом буде отримано надлишок грошових коштів, який буде інвестовано в середньострокові ОВДП зі ставкою 8,5%, як найменш ризиковий вид цінних паперів на відповідному вітчизняному ринку. Амортизаційні відрахування за основними фондами та нематеріальними активами у складі витрат не вимагають грошових виплат. Відповідні об'єкти були придбані раніше за рахунок довгострокових капітальних інвестицій, кошти на їх придбання вже витрачено. Проте, визнання даних відрахувань витратою дозволяє, з одного боку, відобразити в обліку фізичний і моральний знос, а з іншого – формувати грошовий фонд для оновлення об'єктів у майбутньому.

Шляхи оптимізації надлишкового грошового потоку пов'язані зі зростанням інвестиційної активності підприємства. До цих шляхів відносять наступне:

- збільшення обсягу капітальних інвестицій, які спрямовуються на оновлення основного капіталу;
- пришвидшення процесів проектування та будівництва виробничих об'єктів;
- проведення диверсифікації продукції та ринків її збуту;
- розширення обсягів портфельного інвестування.

Альтернативні внутрішні джерела грошових надходжень можуть бути отримані від зменшення суми змінних витрат при підвищенні

автоматизації виробничого процесу, підвищення ефективності податкової політики для скорочення податкового тиску, продажу не використовуваних основних засобів і нематеріальних активів тощо.

Сформовані операційні та фінансові бюджети являються основою для визначення ефективності підприємницької діяльності суб'єкта господарювання та головним чином залежить від інформації про його фінансовий та господарський стан. Фінансова звітність є одним із найважливіших документів. Вона дає змогу проаналізувати зацікавленим сторонам особливості фінансово-майнового стану суб'єкта господарювання та фінансових результатів його діяльності. Отже, наступним етапом є формування прогнозних фінансових звітів підприємства, саме Балансу (Звіт про фінансовий стан), Звіту про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), Звіту про рух грошових коштів підприємства. Звіт складають як юридичні особи, що ведуть облік за національними стандартами, так і ті підприємства, що застосовують міжнародні стандарти фінансової звітності. Метою складання звіту є надання користувачам повної, правдивої і неупередженої інформації про доходи, витрати, прибутки і збитки та сукупний дохід підприємства за звітний період [3].

Для формування повного Балансу ПрАТ «Санта Україна», попередньо було складено спрощену його форму (табл.13).

Таблиця 13

Баланс нетто ПрАТ «Санта Україна», тис. грн.

Актив	На кінець періоду	Пасив	На кінець періоду
1	2	3	4
I. Основні засоби:		I. Власний капітал:	
Споруди	45638	Звичайні акції	15515
Обладнання	3472	Нерозподілений прибуток	-608
Знос	34386		
Загалом за розділом I	14724	Загалом за розділом I	14907
II. Оборотні активи:		II. Поточні зобов'язання:	
Готова продукція	1816	Кредиторська заборгованість	185

Продовження таблиці 13

1	2	3	4
Матеріальні запаси	450	Рахунки з бюджетом	255
Дебіторська заборгованість	3321	Короткостроковий кредит банку	1560
Поточні фінансові інвестиції	928	Поточні забезпечення	2550
Кошти на рахунку	966		
Загалом за розділом II	7481	Загалом за розділом II	7298
Баланс	23437	Баланс	23437

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

У початковому балансі головним чином відображено статті, які найбільше будуть змінюватись у плановому періоді. Вони дають можливість здійснювати експрес-аналіз наявності ресурсів підприємства та джерел їх формування, їхні можливості забезпечувати виробничий процес та виробляти продукцію у запланованій кількості та якості, а також отримувати належний обсяг доходу та прибутку. Баланс (Звіт про фінансовий стан) ПрАТ «Санта Україна» відображений в табл.14.

Таблиця 14

Баланс (Звіт про фінансовий стан) ПрАТ «Санта Україна», тис. грн.

Актив	Код рядка	На початок звітного періоду	На кінець звітного періоду
1	2	3	4
I. Необоротні активи			
Нематеріальні активи	1000	141	120
первісна вартість	1001	278	280
накопичена амортизація	1002	137	160
Незавершені капітальні інвестиції	1005	0	0
Основні засоби	1010	15146	15220
первісна вартість	1011	49362	49606
знос	1012	34216	34386
Інвестиційна нерухомість	1015	0	0
Довгострокові біологічні активи	1020	0	0
Довгострокові фінансові інвестиції:		0	0
інші фінансові інвестиції	1035	0	0

Продовження таблиці 14

1	2	3	4
які обліковуються за методом участі в капіталі інших підприємств	1030	0	0
Довгострокова дебіторська заборгованість	1040	0	0
Відстрочені податкові активи	1045	0	0
Інші необоротні активи	1090	0	0
Усього за розділом I	1095	15287	15340
II. Оборотні активи			
Запаси	1100	2246	2570
Поточні біологічні активи	1110	0	0
Дебіторська заборгованість за продукцію, товари, роботи, послуги	1125	336	3321
Дебіторська заборгованість за розрахунками:	1130		
за виданими авансами		0	0
з бюджетом	1135	464	285
у тому числі з податку на прибуток	1136	0	0
Інша поточна дебіторська заборгованість	1155	36	22
Поточні фінансові інвестиції	1160	0	928
Гроші та їх еквіваленти	1165	1562	966
Витрати майбутніх періодів	1170	0	0
Інші оборотні активи	1190	15	5
Усього за розділом II	1195	4659	8097
III. Необоротні активи, утримувані для продажу, та групи вибуття	1200	0	0
Баланс	1300	19946	23437
Пасив	Код рядка	На початок звітного періоду	На кінець звітного періоду
I. Власний капітал			
Зареєстрований капітал	1400	636	636
Капітал у дооцінках	1405	0	483
Додатковий капітал	1410	14213	14827
Резервний капітал	1415	52	52
Нерозподілений прибуток (непокритий збиток)	1420	-1565	-608
Неоплачений капітал	1425	0	0
Вилучений капітал	1430	0	0
Усього за розділом I	1495	13336	15390
II. Довгострокові зобов'язання і забезпечення			
Відстрочені податкові зобов'язання	1500	0	0
Довгострокові кредити банків	1510	0	0
Інші довгострокові зобов'язання	1515	0	0
Довгострокові забезпечення	1520	0	0
Цільове фінансування	1525	0	0
Усього за розділом II	1595	0	0
III. Поточні зобов'язання і забезпечення			

Продовження таблиці 14

1	2	3	4
Короткострокові кредити банків	1600	0	255
Поточна кредиторська заборгованість за:			
довгостроковими зобов'язаннями	1610	0	0
товари, роботи, послуги	1615	1506	843
розрахунками з бюджетом	1620	239	185
у тому числі з податку на прибуток	1621	0	0
розрахунками зі страхування	1625	228	741
розрахунками з оплати праці	1630	860	979
Поточні забезпечення	1660	1192	1560
Доходи майбутніх періодів	1665	0	194
Інші поточні зобов'язання	1690	2585	3290
Усього за розділом III	1695	6610	8047
IV. Зобов'язання, пов'язані з необоротними активами, утримуваними для продажу, та групами вибуття	1700	0	0
Баланс	1900	19946	23437

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Необхідність прогнозного балансу полягає в тому, що він дозволяє зацікавленим сторонам оцінити фінансовий стан підприємства. Валюта балансу на кінець планового року складе 23437 тис грн, що на 15% більше відповідного показника аналогічного попереднього періоду.

Прогнозний Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід) містить основні фінансово-економічні показники діяльності ПрАТ «Санта Україна» (табл.15).

Таблиця 15

Прогнозний Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід)

ПрАТ «Санта Україна», тис грн

Стаття	Код рядка	За звітний період	За аналогічний період попереднього року
1	2	3	4
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	2000	31 936	36 405
Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)	2050	(27 906)	(31 044)

Продовження таблиці 15

1	2	3	4
Валовий:			
прибуток	2090	4 030	5 361
збиток	2095	()	()
Інші операційні доходи	2120	890	568
Адміністративні витрати	2130	(4 792)	(5 676)
Витрати на збут	2150	(2)	()
Інші операційні витрати	2180	319	1 884
Фінансовий результат від операційної діяльності:	2190		
прибуток			
збиток	2195	(193)	(2399)
Дохід від участі в капіталі	2200		
Інші фінансові доходи	2220	2 825	0
Інші доходи	2240		834
Фінансові витрати	2250	(415)	()
Втрати від участі в капіталі	2255	()	()
Інші витрати	2270	()	()
Фінансовий результат до оподаткування:	2290		
прибуток			
збиток	2295	(608)	(1 565)
Витрати (дохід) з податку на прибуток	2300		
Прибуток (збиток) від припиненої діяльності після оподаткування	2305		
Чистий фінансовий результат:			
прибуток	2350		
збиток	2355	(608)	(1 565)

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Результативний показник: чистий прибуток або збиток визначається розрахунковим методом. Як і за аналогічний період попереднього року, за прогнозом ПрАТ «Санта Україна» отримає збиток у розмірі 608 тис грн, що на 40% менше за суму збитку, отриманого за минулий рік.

Наступним етапом є формування прогнозу Звіту про рух грошових коштів, який є бюджетом грошових потоків підприємства та відрізняється від інших бюджетів підприємства за наступними ознаками:

- містить усі грошові потоки та не включає будь-яких неготівкових операцій (наприклад, надходження грошових коштів відображає

розрахунок від реалізації продукції і залучення нових позик, але зміни за результатами проведеної інвентаризації не входять);

- вибір часового інтервалу відображення планових значень надходження і вибуття грошових коштів [8].

Прогнозний Звіт про рух грошових коштів (за прямим методом) ПрАТ «Санта Україна» міститься в табл.16.

Таблиця 16

Звіт про рух грошових коштів (за прямим методом)
ПрАТ «Санта Україна», тис. грн.

Стаття	Код рядка	За звітний період	За аналогічний період попереднього року
1	2	3	4
I. Рух коштів у результаті операційної діяльності			
Надходження від: Реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	3000	31 936	37313
Повернення податків і зборів	3005	853	997
у тому числі податку на додану вартість	3006	853	997
Цільового фінансування	3010	22	16
Інші надходження	3095	2 825	618
Витрачання на оплату: Товарів (робіт, послуг)	3100	(5 016)	(6 552)
Праці	3105	(20 422)	(20 971)
Відрахувань на соціальні заходи	3110	(4 425)	(5 942)
Зобов'язань з податків і зборів	3115	(5 098)	(5 572)
Інші витрачання	3190	(976)	(1 108)
Чистий рух коштів від операційної діяльності	3195	-301	-1 569
II. Рух коштів у результаті інвестиційної діяльності			
Надходження від реалізації:			
фінансових інвестицій	3200		
необоротних активів	3205		
Надходження від отриманих:			
відсотків	3215		
дивідендів	3220		
Надходження від деривативів	3225		
Інші надходження	3250	225	150
Витрачання на придбання:			
фінансових інвестицій	3255	()	()
необоротних активів	3260	()	(2 557)
Виплати за деривативами	3270	()	()

Продовження таблиці 16

1	2	3	4
Інші платежі	3290	()	(150)
Чистий рух коштів від інвестиційної діяльності	3295	225	-2557
III. Рух коштів у результаті фінансової діяльності			
Надходження від:			
Власного капіталу	3300		
Отримання позик	3305	255	3709
Інші надходження	3340	0	0
Витрачання на:			
Викуп власних акцій	3345	()	()
Погашення позик	3350	415	1 862
Сплату дивідендів	3355	()	()
Інші платежі	3390	()	()
Чистий рух коштів від фінансової діяльності	3395	-160	1847
Чистий рух грошових коштів за звітний період	3400	-236	859
Залишок коштів на початок року	3405	1562	797
Вплив зміни валютних курсів на залишок коштів	3410	-360	-94
Залишок коштів на кінець року	3415	966	1562

Джерело: складено авторами на основі фінансової звітності ПрАТ «Санта Україна».

Прогнозний звіт про рух грошових коштів надає інформацію про надходження та витрачання грошових коштів суб'єкта господарювання. Його мета допомагати користувачам у прогнозуванні майбутніх потреб цього суб'єкта господарювання у готівкових коштах, у визначенні його здатності генерувати грошові кошти в майбутньому і фінансувати зміни в обсязі та характері його діяльності. Звіт про рух грошових коштів також є засобом, завдяки якому суб'єкт господарювання може звільнитися від відповідальності за надходження або вибуття грошових коштів протягом звітного періоду [2].

За даними прогнозного звіту про рух грошових коштів (за прямим методом) ПрАТ «Санта Україна» можна побачити, що виконана головна умова – касовий залишок на кінець IV-го кварталу планового року, отриманий в касовому плані, співпав із кінцевим результатом складеного звіту про рух грошових коштів за прямим методом. Від'ємний чистий рух коштів від операційної діяльності є негативною

тенденцією, як і у випадку чистого руху коштів від інвестиційної діяльності (додатній). Однак чистий рух від фінансової діяльності планується з від'ємним значенням, що відповідає нормативу.

Отже, складання операційного та фінансового бюджетів є комплексним процесом, який відіграє одну з найголовніших ролей у функціонуванні підприємства. Методика формування бюджетів включає етапи відповідного бюджетування: планів збуту та виробництва, кошторисів прямих та непрямих витрат, собівартості продукції, графіку грошових надходжень та виплат, прогнозування фінансовий звітів підприємства. Операційне та фінансове бюджетування є основою для досягненні позитивних результатів діяльності підприємства. Цей процес має свої особливості, які можуть відрізнятися, залежно від виду та специфіки діяльності суб'єкта господарювання.

Список використаних джерел:

1. Інтернет-магазин тканини «RoseTex». URL: <https://rosetex.com.ua>
2. 8011. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку для державного сектора 2 «Звіт про рух грошових коштів». Міністерство фінансів України. URL: <https://www.rada.gov.ua/>
3. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 07.02.2013 р. № 73. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
4. Офіційний сайт Kredobank. URL: <https://kredobank.com.ua>
5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI/ Верховна Рада України. ст.164. 2.16. URL: www.rada.gov.ua.
6. Три основні форми бюджету. Як розробити та що врахувати у 2019 році? «Справочник економіста». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DG190015>.

7. Trud.com Ukraine. URL: <https://ua.trud.com/ua>.
8. Ткачук І. В. Планування і бюджетування грошових потоків сільськогосподарських підприємств у програмних продуктах компанії «SAP». URL: <http://magazine.faaf.org.ua>.
9. Khan R. U., Saienko V., Tolchieva H. Dependence of the Company's Reputation and the Quality of Customer Relations. *Ikonomicheski Izsledvania*. 2021. Vol. 2. P. 159-176.
10. Marshalok M., Melnyk A., Vasiuta V., Yatsenko V., Saienko V. Competitive advantages of small business. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. Vol. 11/02-XXII. P. 60-65.
11. Saienko G. The economic significance of selecting a wealthy personality for management position. Organizational problems of life quality management in the conditions of globalization. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. P. 384-401.

1.6. Mathematical modeling of the microeconomics' production object on the example of private institution of higher education

Математичне моделювання виробничого об'єкту мікроекономіки на прикладі приватного закладу вищої освіти

У сучасному світовому просторі вищої освіти університети, що не належать до державної форми власності, складають значний обсяг: від декількох відсотків у Німеччині та Франції, близько 50% у США та Японії і майже 90% у Грузії. Частка приватних закладів вищої освіти в Україні становить близько 20%. У країнах Чорноморського регіону відношення кількості державних закладів до кількості приватних приблизно дорівнює двом. Приватна освіта в Україні з'явилась ще на початку 90-х, так у 1995 році кількість приватних закладів освіти складала вже понад сотні. Приватні заклади мають

більш високий рівень гнучкості та мобільності отримання та використання фінансових ресурсів, формуванні структури фахівців різних професійно-кваліфікаційних груп, забезпечують більш повний обсяг сегментів ринку робочої сили. Місія приватних закладів у національній освітній системі наполягає в задоволенні внутрішнього галузевого попиту на фахівців, підготовці кваліфікованих спеціалістів малого та середнього бізнесу, сфери послуг, трансакційного сектору економіки та інших видів діяльності, що не потребують великого об'єму інвестицій та фундаментальної наукової підготовки.

Заклад вищої освіти представляє собою складну активну соціально-економічну систему. Управління такою системою можна розглядати як багатокomпонентний процес компоненти якого взаємопов'язані. Однією з основних задач управління навчальним закладом є оптимізація освітнього процесу за показниками, що характеризують цей процес.

Прийняття управлінського рішення для організації функціонування складної системи пов'язане з обробкою великого обсягу інформації та вимагає нетривіального аналізу ситуації, що склалася (з використанням методів різноманітних галузей знань) та повинне бути своєчасним, так як дуже часто на прийняття рішення відводиться відносно малий проміжок часу. Причому прогрес суспільства з кожним роком загострює цю проблему все більше. Особливо це відноситься і до управління освітнім процесом у вищих навчальних закладах. Взагалі освітній процес можна розглядати як організовану взаємодію трьох складових: студент-викладач-комплекс засобів навчально-методичного забезпечення. Поруч з тим приватний навчальний заклад представляє собою комерційне підприємство та функціонує заради отримання прибутку. З іншого боку він повинен задовільнити державним вимогам. Згідно до положення про ліцензування навчальних

закладів для отримання ліцензії на проведення освітньої діяльності заклад повинен мати визначену навчально-матеріальну базу, забезпечити відповідну кваліфікацію педагогічного складу, гарні побутові умови для студентів, чітко визначити в договорах (контрактах) взаємні обов'язки обох сторін. Таким чином математичне моделювання діяльності приватного навчального закладу як економічного об'єкту є актуальним для сьогодення.

При побудові математичних моделей складних систем різної фізичної природи, у тому числі економічних систем, рекомендується використовувати методологічні принципи [1]:

1. *Принцип теоретичної обґрунтованості застосовуваних математичних рівнянь.* Використовувані математичні рівняння повинні відображати (описувати) закони фундаментального характеру або достатньо перевірені на практиці емпіричні залежності. Як приклад з області математичного моделювання економічних систем наведемо широко застосовувану виробничу функцію Кобба-Дугласа. Можна сказати, що структура даної виробничої функції неодноразово перевірена практиками, зручна і наближається по суті до закону фундаментального характеру, хоча і є емпіричною.

2. *Принцип локальності в описі складних систем.* При розробці математичної моделі складної системи остання розбивається на підсистеми або елементи, доступні явному фізичному розумінню і математичному опису.

Моделі довгострокового прогнозування розглядаються в більш коротких відрізках часу. Потім відбувається стиківка (об'єднання) локальних математичних моделей в загальну систему, як по структурному, так і тимчасовому фактору.

3. *Принцип достатньої апроксимації.* Принцип полягає в прагненні до простоти і ясності в побудові математичної моделі. При цьому слід

прагнути, з одного боку, до зменшення числа параметрів, з іншого боку – до спрощення математичних конструкцій. Однак це спрощення повинно зберігати суть модельованої системи. При спрощенні (зливанні води) потрібно «не вихлюпнути дитину з ванни». Цей принцип відповідає відомому підходу «бритви Оккама». Оккам (1285 – 1349) – англійський філософ, логік, монах викладав в Оксфорді. За Оккамом, поняття, що не зводяться до інтуїтивного знання і не піддаються перевірці досвідом, мають бути видалені з науки: «сутності не варто множити без необхідності». Дійсно, не слід вважати, що чим більше факторів враховує модель, тим вона дає кращі результати. Зайві складність і громіздкість моделі ускладнюють процес її дослідження і знижують точність результатів. Необхідно розміряти реальні можливості (результат), одержувані від моделі, і витрати на її реалізацію.

4. Принцип універсальності. Принцип полягає в тому, що математична модель повинна дозволяти досліджувати досить велике коло завдань. Одним з важливих переваг моделі є потенційна можливість їх використання для вирішення різноцільових проблем.

5. Принцип здійснення. Принцип здійснення в даному випадку означає можливість отримання рішення поставленої математичної задачі, яка є математичною моделлю деякої економічної системи. Так, в математичному моделюванні важливе значення має наявність необхідного математичного апарату для опису системи і потім одержання рішення. Необхідно, по можливості, прагнути до створення математичної моделі, що належить до класу достатньо вивчених математичних задач.

Однак можлива ситуація, коли математична модель проблеми призводить до появи нового розділу математики. Так, потреби розвитку економіки як науки сприяли розвитку таких розділів математики як лінійне програмування, теорія ігор, функціональний аналіз.

6. Принцип оцінки достовірності отриманих результатів.

Достовірність результатів математичного моделювання досягається:

- коректністю математичної постановки завдання;
- проведенням строгих математичних перетворень;
- приведенням доказів існування лише одного розв'язку задачі;
- оцінкою точності отримання наближеного розв'язку;
- тотожним збігом асимптот нового, більш загального розв'язку з відомими приватними класичними розв'язками завдання;
- можливістю пояснення фізичного розв'язку;
- задовільним збігом результатів теорії з практичними результатами.

Застосування математичних методів в економіці має тривалу історію і проходило двома шляхами. Це шляхи: створення економетрики, як науки, що досліджує кількісні закономірності і зв'язки в економіці методами статистики, і створення теорії економічних процесів на основі математичних моделей. Ми зупинимося на короткому огляді математичного моделювання в економіці.

Прийнято вважати, що математичне моделювання як метод аналізу макроекономічних процесів уперше застосовано лейб-медиком короля Людовика XV доктором Ф. Кене, який в 1758 р. в роботі «Економічна таблиця» зробив спробу кількісного опису національної економіки.

Родоначальником математичної школи в буржуазній політичній економіці вважається французький вчений О. Курно (1801-1877 рр.). У його праці «Дослідження математичних принципів теорії багатства», опублікованій у Франції в 1838 р. вперше використані кількісні методи аналізу конкуренції при різних ринкових ситуаціях. У книзі У. Джевоная «Короткий опис загальної математичної теорії політичної економії» (1862 р.) викладена одна з перших версій теорії корисності. Видатними

представниками математичної школи є Г. Госсен (1810-1859 рр.) у Німеччині, В. Джевонс (1835-1882 рр.) в Англії, Л. Вальрас (1834-1910 рр.) у Швейцарії, Г. Кассель (1866-1944 рр.) у Швеції, Ф. Еджворт (1845-1926 рр.) в Англії, В. Парето (1848-1923 рр.) в Італії, В. Дмитрієв (1868-1913 рр.) в Росії. Однак родоначальники математичної школи розглядали математичні моделі не як елементи економічної теорії, а лише як ілюстрації економічних положень.

У ХХ столітті математичні методи моделювання застосовувались дуже широко, з їх використанням виконані практично всі роботи, удостоєні Нобелівської премії з економіки (Д. Хікс, Р. Солоу, В. Леонт'єв, П. Самуельсон та ін.) У 1928 р. Ч. Кобб і П. Дуглас на основі даних по обробній промисловості США за період 1899-1922 рр. представили емпіричну виробничу функцію у вигляді: $P = 1,01 \cdot L^{0,75} \cdot K^{0,25}$, де P – розрахунковий індекс виробництва, K – індекс основного капіталу, L – індекс зайнятості.

В. Рамсей запропонував спрощену модель довгострокового зростання економіки. У 1923 р. Джон фон Нейман виклав основи багатосекторної моделі розширювальної економіки.

У 1936 р. опублікована праця Д.М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей». У модельному відношенні важливе значення має «мультиплікатор» введений Кейнсом, який послужив основою ряду макроекономічних моделей. Кейнсоманськими моделями економічного зростання з'явилися спрощення моделі Р. Харрода (1939 р.) і Е. Домара (1946 р.).

Значну роль у розробці моделей зіграв Р. Солоу. У 1956 р. він запропонував замкнуту просту модель розвитку макроекономічної системи. В якості основного аналітичного інструменту в ній використаний апарат виробничої функції.

Незважаючи на відомі труднощі післяжовтневого періоду, економічні науки на основі математичного підходу розвивалися і в Росії. Так, Е. Е. Слуцьким проведено аналіз моделі поведінки споживачів, зроблено відкриття Н. Д. Кондратьєвим довгих хвиль в економіці, Л. В. Конторовичем розвинений метод для вирішення завдань лінійного програмування.

Справедливості заради слід зауважити, що модель економічної динаміки капіталістичного господарства, мабуть, вперше була запропонована в 1954 р. Н. Д. Кондратьєвим (1892-1938 рр.). У моделі були використані рівняння динаміки капіталу, принцип двосекторного виробництва (засобів виробництва і засобів споживача), запропоновано диференціальний запис виробничої функції у вигляді:

$$Y = \frac{\partial Y}{\partial K} K + \frac{\partial Y}{\partial L} L, \quad K, Y - \text{ресурси капіталу і праці (у наших позначеннях)}.$$

Однак ці результати були опубліковані, як бачимо, лише в 1989 р.

Основні перешкоди, що стоять на шляху розвитку формалізованих (математичних) методів у соціально-економічних науках в СРСР, носили суб'єктивний характер. П. П. Капіца ще в 1959 р. зауважив, розмірковуючи про розвиток суспільних наук у середні століття: «Зараз існує велика різноманітність державних структур, які визнають за істину тільки те в суспільних науках, що доводить доцільність цих структур». Труднощі (опір) використання математичних методів при аналізі суспільно-економічних проблем зустрічалися і в інших країнах. Так в 1890-х роках проти використання Л. Вальрасом математичних моделей в курсі політичної економіки виступало переважна більшість його колег по Лозаннському університету. Вибаченням цьому явищу можуть послугувати слова Бертрана Рассела: «Багато людей ненавидять абстракції, я вважаю, головним чином через труднощі необхідного інтелектуального зусилля, але так як вони не бажають визнавати цю причину, вони винаходять безліч інших...».

За словами Дж. Кейнса, «практики, які вважають себе абсолютно несхильними інтелектуальним впливам, звичайно є рабами ідей якого-небудь економіста минулого».

Розглянемо діяльність приватного університету як виробничого об'єкту мікроекономіки на базі розробленої математичної моделі статичної та динамічної постановки основних задач оптимізації управління з точки зору отримання максимального прибутку.

З точки зору мікроекономіки приватні університети можна розглядати як виробничі об'єкти (фірми), де продукцією, що випускається, є дипломовані фахівці (бакалаври, магістри). У більшості країн приватні заклади вищої освіти діють за рахунок самофінансування (платне навчання), де інвесторами є самі студенти. Іншими словами, сировинні ресурси забезпечують використання трудових та виробничих ресурсів.

В якості трудових ресурсів тут виступає професорсько-викладацький склад, а виробничі ресурси – це спеціалізовані лабораторії, комп'ютерні зали та бібліотеки. Ідейною базою виробничої діяльності університетів, як і інших приватних об'єктів, є отримання прибутку як різниці між доходами та витратами.

Зараз математичне моделювання виробничої діяльності приватних фірм із погляду мікроекономіки розвивається досить успішно [1-3]. Фундаментальною основою математичних моделей є виробнича функція, що пов'язує споживання ресурсів із випуском продукції. Залежно від виду обраної цільової функції в математичній постановці виступають задачі лінійного програмування.

Серед економістів не склалося єдиної думки щодо математичного моделювання економічних об'єктів та процесів. Деякі економісти вважають математичні моделі просто ілюстрацією до економічної теорії, інші, що моделі є складовою самої теорії. Тому розширення

використання математичного моделювання на діяльність приватного університету є важливим як з теоретичної, так і з практичної точок зору.

Розглянемо деякі замкнуті динамічні моделі економічних систем.

Модель Харрода-Домара є найпростішим варіантом моделі мікроекономічної динаміки [4]. Модель описує динаміку доходу $Y(t)$, який розглядається як сума споживання $C(t)$ та інвестицій $I(t)$, тобто

$$Y(t) = C(t) + I(t).$$

У свою чергу, передбачається, що швидкість росту доходу пропорційна інвестиціям

$$\frac{dY(t)}{dt} = \beta I(t).$$

Спільне об'єднання системи рівнянь дає диференціальне рівняння для доходу

$$\frac{dY(t)}{dt} - \beta Y(t) = -\beta C(t),$$

де $Y(0) = Y_0$.

Розв'язок рівняння має вигляд

$$Y(t) = e^{\beta t} \left[A - \beta \int_0^t C(\tau) e^{-\beta \tau} d\tau \right],$$

де A – постійна інтегрування.

Приймаючи в розв'язку $t = 0$, отримуємо $A = Y_0$.

Тоді

$$Y(t) = e^{\beta t} \left[Y_0 - \beta \int_0^t C(\tau) e^{-\beta \tau} d\tau \right].$$

Прийнято [14] розглядати наступні окремі випадки завдання $C = C(t)$:

1) $C(t) = 0$. Тоді розв'язок приймає вигляд

$$Y(t) = Y_0 \cdot e^{\beta t}$$

і описує експоненціальне зростання доходу.

2) $C(t) = C_0 = \text{const}$. Тоді

$$Y(t) = Y_0 \cdot e^{\beta t} + C_0(1 - e^{\beta t}) = (Y_0 - C_0)e^{\beta t} + C_0.$$

3) $C(t) = C_0 e^{\alpha t}$. Тоді

$$Y(t) = Y_0 \cdot e^{\beta t} - \frac{\beta C_0}{\alpha - \beta} e^{\beta t} (e^{(\alpha - \beta)t} - 1) = \left(Y_0 - \frac{\beta C_0}{\alpha - \beta} \right) \cdot e^{\beta t} - \frac{\beta C_0}{\alpha - \beta} e^{\alpha t}.$$

Таким чином, всі три випадки завдання $C = C(t)$ описують експоненціальне зростання доходу.

Розглянемо у випадку (3) $\alpha = \beta$. Отримуємо

$$\begin{aligned} Y(t) &= Y_0 \cdot e^{\beta t} - \beta C_0 e^{\beta t} \lim_{\alpha \rightarrow \beta} \left(\frac{e^{(\alpha - \beta)t} - 1}{\alpha - \beta} \right) = Y_0 \cdot e^{\beta t} - \beta C_0 e^{\beta t} \lim_{\alpha \rightarrow \beta} \frac{1 + (\alpha - \beta)t - 1}{\alpha - \beta} = \\ &= Y_0 \cdot e^{\beta t} - \beta C_0 e^{\beta t} t = Y_0 \cdot e^{\beta t} \left(1 - \frac{\beta C_0}{Y_0} t \right). \end{aligned}$$

При $\beta t \ll 1$ маємо $Y(t) \approx Y_0 \cdot \left[1 + \beta \left(1 - \frac{C_0}{\lambda_0} \right) t + \dots \right]$, тобто зростання $Y(t)$.

Спрощена модель Солоу. У моделях економічних систем, коли закони введення ресурсів у часі покладаються відомими, тобто $K = K(t)$ і $L = L(t)$, використовуючи виробничу функцію, отримували закон випуску продукції $Y = Y(t)$.

Тут розглянемо замкнуту систему. Замкнуті динамічні моделі макроекономіки діляться на одnoseкторні і багатосекторні. Кожен сектор виробляє один вид продукту. Модель Солоу є одnoseкторною моделлю економічного зростання. У цій моделі економічна система розглядається як єдине ціле, виробляє один продукт V , який частково інвестується, а частково споживається

$$Y = I + C,$$

де I – інвестиції;

C – споживання.

Нехай $I = \rho Y$, $C = (1 - \rho)Y$, де ρ – норма накопичення.

Випуск продукції $Y = Y(t)$ визначається як основа функції

$$Y = a_0 K^{a_1} L^{a_2}, \quad a_1 + a_2 = 1,$$

де K, L – ресурси (фонди і число зайнятих працею).

Темп зростання трудових ресурсів експоненціальний

$$L = L_0 e^{nt},$$

де $L_0 = L(0)$;

n – темп зростання.

Зміна фондів відбувається за рахунок амортизаційних витрат A та інвестицій I , де $A = \mu K$ (μ – частка вибулих основних виробничих фондів).

$$\text{Тоді } \frac{dK}{dt} = I - A, \text{ де } K(0) = K_0, \quad \text{або} \quad \frac{dK}{dt} = -\mu K + \rho Y.$$

У первинному варіанті моделі $\mu = 0$ [4] і модель мала вигляд

$$Y = a_0 K^{a_1} L^{a_2}, \quad a_1 + a_2 = 1, \quad Y(0) = Y_0;$$

$$L = L_0 e^{nt}, \quad L(0) = L_0;$$

$$\frac{dK}{dt} = \rho Y, \quad K(0) = K_0.$$

Знайдемо $Y = \frac{1}{\rho} \frac{dK}{dt}$, тоді

$$\frac{1}{\rho} \frac{dK}{dt} = a_0 K^{a_1} L^{a_2}.$$

Поділяючи змінні, отримуємо

$$\frac{dK}{K^{a_1}} = \rho a_0 L_0^{a_2} e^{nt} dt.$$

Інтегруємо отримане диференціальне рівняння

$$K = K_0 \left[1 + \frac{a_0}{n} \left(\frac{L_0}{K_0} \right)^{a_2} (e^{nt} - 1) \right]^{\frac{1}{a_2}}.$$

Тепер знайдемо випуск продукції

$$Y = Y_0 \left[1 + \frac{a_0}{n} \left(\frac{K_0}{L_0} \right)^{a_2} (e^{nt} - 1) \right]^{\frac{a_1}{a_2}} e^{a_2 nt},$$

Звідки отримуємо, що $\lim_{t \rightarrow 0} Y = Y_0$,

$$\lim_{t \rightarrow \infty} Y = \lim_{t \rightarrow \infty} Y_0 \left(\frac{a_0}{n} \right)^{\frac{a_1}{a_2}} \left(\frac{L_0}{K_0} \right)^{a_1} e^{n \left(a_2 + \frac{a_1}{a_2} \right) t} \rightarrow \infty.$$

Розширена модель Солоу. Як і у спрощеному варіанті приймаємо по [5]:

$$Y = a_0 K^{a_1} L^{a_2}, \quad a_1 + a_2 = 1, \quad L = L_0 e^{nt};$$

$$Y = I + C,$$

$$I = \rho(1-a)Y;$$

$$C = (1-\rho)(1-a)Y,$$

де a – коефіцієнт прямих витрат.

$$\text{У цьому випадку } \frac{dK}{dt} = -A + I \text{ або } \frac{dK}{dt} = -\mu K + \rho(1-a)Y.$$

Розглянемо рівняння динаміки фондів, приймаючи $Y = a_0 K^{a_1} L^{a_2}$.

Маємо

$$\frac{dK}{dt} + \mu K = \rho a_0 K^{a_1} L_0^{a_2} e^{a_1 nt}.$$

Для розв'язку отриманого рівняння зробимо в ньому заміну $K = e^{-\mu t} u$. Тоді отримуємо, що

$$\frac{dK}{dt} + \mu K = e^{-\mu t} \frac{du}{dt} - \mu e^{-\mu t} u + \mu e^{-\mu t} u = e^{-\mu t} \frac{du}{dt}.$$

Таким чином, знайдемо, що:

$$K^{a_1} = e^{-\mu a_1 t} u^{a_1}.$$

Отже, диференціальне рівняння приймає вигляд

$$e^{-\mu t} \frac{du}{dt} = (\rho a_0 L_0^{a_2}) e^{-\mu a_1 t} \cdot e^{na_2 t} u^{a_1}.$$

Поділяючи змінні, отримуємо

$$\frac{du}{u^{a_1}} = (\rho a_0 L_0^{a_2}) e^{(na_2 + \mu a_1)t} dt.$$

Проінтегруємо отримане рівняння

$$\int_{u_0}^u \frac{du}{u^{a_1}} = (\rho a_0 L_0^{a_2}) \int_0^t e^{(n+\mu)(1-a_1)t} dt.$$

Отримуємо

$$u = \left[K_0^{1-a_1} + \frac{\rho a_0 L_0^{1-a_1}}{(n+\mu)} \left(e^{(n+\mu)(1-a_1)t} - 1 \right) \right]^{\frac{1}{1-a_1}},$$

де прийнято, що $u_0 = K_0 = K(0)$.

Повертаючись до колишньої змінної K , отримуємо

$$K = K_0 e^{-\mu t} \left[1 + \frac{\rho a_0}{(n+\mu)} \left(\frac{L_0}{K_0} \right)^{1-a_1} \left(e^{(n+\mu)(1-a_1)t} - 1 \right) \right]^{\frac{1}{1-a_1}}.$$

Маємо:

при $t \rightarrow 0$ $K \rightarrow K_0$,

при $t \gg 0$ $K = K_0 \left(\frac{\rho a_0}{(n+\mu)} \right)^{\frac{1}{1-a_1}} \left(\frac{L_0}{K_0} \right) e^{nt} = \left(\frac{\rho a_0}{(n+\mu)} \right)^{\frac{1}{1-a_1}} L_0 e^{nt}$.

Модель розвитку трьохсекторної економіки. Вище нами розглядалася динаміка одnoseкторної економіки. Іншими словами, передбачалося виробництво продукції єдиного виду. Так як реальна макроекономіка є багатосекторною, то розгляд моделі з трьома секторами є більш наближеним до реалій. Отже, нехай у першому секторі виробляються засоби виробництва, у другому – засоби

споживання. Третій, бюджетний сектор, є чисто витратним. У ньому зосереджено виробництво матеріальних і духовних чинників, необхідних для функціонування перших двох факторів: наука, просвітництво, освіта, витрати на утримання військово-промислового комплексу, охорону здоров'я [2].

Отже, нехай ρ_1 -а частина продукції першого сектора Y_1 інвестується в основні фонди 1-го сектора, ρ_2 -а частина продукції Y_1 - в капітал 2-го сектора, а $\rho_3 = 1 - \rho_1 - \rho_2$ - в 3-й сектор. Амортизація основних фондів у кожному секторі економіки вважається відомою і задається коефіцієнтами μ_1, μ_2, μ_3 . Розподіл трудових ресурсів за секторами рівний відповідно L_1, L_2, L_3 , причому

$$L_1 + L_2 + L_3 = L = \text{const}.$$

Таким чином, динаміка руху фондів (K_1, K_2, K_3) описується системою диференціальних рівнянь

$$\frac{dK_1}{dt} = \rho_1 \cdot Y_1(K_1, L_1) - \mu_1 K_1;$$

$$\frac{dK_2}{dt} = \rho_2 \cdot Y_1(K_1, L_1) - \mu_2 K_2;$$

$$\frac{dK_3}{dt} = (1 - \rho_1 - \rho_2) \cdot Y_1(K_1, L_1) - \mu_3 K_3,$$

де виробничі функції Y_1, Y_2, Y_3 у всіх трьох секторах вважаються функціями Кобба-Дугласа:

$$Y_1 = A_1 K_1^{a_1} L_1^{1-a_1},$$

$$Y_2 = A_2 K_2^{a_2} L_2^{1-a_2},$$

$$Y_3 = A_3 K_3^{a_3} L_3^{1-a_3},$$

де A_i, a_i ($i = 1, 2, 3$) - сталі.

Вважаємо, що при $t \rightarrow \infty$ $K'_1 \sim K'_2 \sim K'_3 \rightarrow 0$. Тоді $\mu_1 K_1 = \rho_1 \cdot Y_1$, $\mu_2 K_2 = \rho_2 \cdot Y_1$, $\mu_3 K_3 = (1 - \rho_1 - \rho_2) \cdot Y_1$.

Отримані рівності разом з виробничими функціями секторів дозволяють знайти

$$\frac{K_1}{L_1} = \left(\frac{\rho_1 A_1}{\mu_1} \right)^{\frac{1}{1-a_1}}; \quad \frac{K_2}{L_2} = \frac{\rho_2}{\mu_2} A_1 \left(\frac{\rho_1 A_1}{\mu_1} \right)^{\frac{a_1}{1-a_1}} \frac{p_1}{p_2};$$

$$\frac{K_3}{L_3} = \frac{\rho_3}{\mu_3} A_1 \left(\frac{\rho_1 A_1}{\mu_1} \right)^{\frac{a_1}{1-a_1}} \frac{\rho_1}{\rho_3} = \frac{(1-\rho_1-\rho_2)}{\mu_2} A_1 \left(\frac{\rho_1 A_1}{\mu_1} \right)^{\frac{a_1}{1-a_1}} \frac{p_1}{(1-p_1-p_2)},$$

$$\text{де } p_1 = \frac{L_1}{L}, \quad p_2 = \frac{L_{21}}{L}, \quad p_3 = 1 - p_1 - p_2.$$

Наведені співвідношення дозволяють вирішити оптимізаційну задачу розподілу ресурсів за секторами.

Моделі економічних циклів. Згідно [4], якщо прийняти зміни національного доходу та інвестицій у вигляді

$$\frac{dY}{dt} = I - \rho Y,$$

$$\frac{dI}{dt} = a \frac{dY}{dt} - I,$$

то записана система буде еквівалентна рівнянню гармонійного осцилятора

$$\frac{d^2 Y}{dt^2} + (1 + \rho - a) \frac{dY}{dt} + \rho Y = 0.$$

Інша модель циклу наведена в [4]. Вважаємо, що в деякий момент часу обсяг виробництва включає інвестиції I , споживання C і урядові дотації G :

$$Y = I + C + G.$$

В свою чергу $C = (1 - \rho)Y$.

Поставимо завдання з метою збалансувати економіку таким чином, щоб обсяг виробництва $Y(t)$ збігався з попитом $D(t)$, тобто

$$D(t) \equiv Y(t).$$

Однак, слід враховувати, що виробництво не може миттєво реагувати на зміну попиту, що призводить до виникнення запізнювання T . Щоб збалансувати економіку при наявності запізнювання, тут вважаємо

$$D(t) = (1 - \rho) \cdot Y(t - T) + I(t) + G_0.$$

Одночасно вважаємо, що $I(t - T) \approx I(t)$, а $Y(t - T) \approx Y(t) - T \frac{dY}{dt}$.

Тоді

$$\begin{aligned} D(t) &= (1 - \rho) \cdot \left[Y(t) - T \frac{dY}{dt} \right] + I(t) + G_0 = \\ &= Y(t) - \left\{ \rho Y(t) + (1 - \rho) T \frac{dY}{dt} - I(t) - G_0 \right\}. \end{aligned}$$

З останнього виразу випливає, що умова $D(t) = Y(t)$ виконується при

$$(1 - \rho) T \frac{dY}{dt} + \rho Y(t) - I(t) + G_0 = 0.$$

Однією з можливих стратегій в області інвестування є «принцип акселератора», згідно з яким

$$I(t) \equiv a \frac{dY}{dt}, \quad a > 0.$$

Однак, на практиці цей принцип точно не виконується, але до нього можна наблизитися при

$$\frac{dI}{dt} = b \left(a \frac{dY}{dt} - I(t) \right), \quad b > 0.$$

Продиференціюємо за часом t рівняння

$$(1 - \rho) T \frac{dY}{dt} + \rho Y = I(t) - G_0,$$

де $G_0 = \text{const}$. Отримаємо

$$(1 - \rho) T \frac{d^2 Y}{dt^2} + \rho \frac{dY}{dt} = \frac{dI}{dt}.$$

Враховуючи рівність

$$\frac{dI}{dt} = b \left(a \frac{dY}{dt} - I(t) \right).$$

Отримуємо

$$(1 - \rho)T \frac{d^2Y}{dt^2} + \rho \frac{dY}{dt} = ab \frac{dY}{dt} - bI(t)$$

або

$$(1 - \rho)T \frac{d^2Y}{dt^2} + (\rho - ab) \frac{dY}{dt} = -bI(t).$$

Отримане рівняння з урахуванням рівності

$I(t) = (1 - \rho)T \frac{dY}{dt} + \rho Y + G_0$ після низки перетворень приводиться до виду

$$\frac{d^2Y}{dt^2} + \left[\frac{\rho - ba + (1 - \rho)bT}{(1 - \rho)T} \right] \frac{dY}{dt} + \left[\frac{\rho b}{(1 - \rho)T} \right] Y = 0,$$

де $y = Y - \frac{G_0}{\rho}$.

Позначимо $k = \frac{\rho - ba + (1 - \rho)bT}{(1 - \rho)T}$; $\omega_0^2 = \frac{\rho b}{(1 - \rho)T}$.

Тоді рівняння можна записати у вигляді

$$\frac{d^2Y}{dt^2} + k \frac{dY}{dt} + \omega_0^2 Y = 0.$$

Нагадаємо, що при $k = 0$ и $\omega_0^2 > 0$ розв'язок рівняння має вигляд

$$y(t) = c_1 \cos \omega_0 t + c_2 \sin \omega_0 t,$$

що описує незгасаючі гармонійні коливання.

При $\lambda^2 = k^2 - u\omega_0^2 > 0$ маємо $y(t) = c_1 \exp\left(\frac{\lambda - k}{2}t\right) + c_2 \exp\left(\frac{\lambda + k}{2}t\right)$;

При $\lambda^2 = u\omega_0^2 - k^2 > 0$

$$y(t) = \begin{cases} e^{-\frac{kt}{2}} \left(c_1 \cos \frac{\lambda t}{2} + c_2 \sin \frac{\lambda t}{2} \right), & k > 0; \\ e^{\frac{kt}{2}} \left(c_1 \cos \frac{\lambda t}{2} + c_2 \sin \frac{\lambda t}{2} \right), & k < 0. \end{cases}$$

Останній розв'язок при $k > 0$ описує затухаючі коливання, а при $k < 0$ - зростаючі по амплітуді коливання. Кругова приватна цих коливань

$$\omega_1 = \frac{\lambda}{2} = \sqrt{\omega_0^2 - (k/2)^2},$$

а період коливань

$$T_1 = \frac{2\pi}{\omega_1} = \frac{2\pi}{\omega_0 \sqrt{1 - (k/2\omega_0)^2}}.$$

Таким чином, розглянута система є коливальною. Особливу цікавість викликає розв'язок (результат), що дає коливання на тлі експоненціального зростання.

У математичній постановці проблеми з усієї множини математичних уявлень виробничої функції (ВФ) приймаємо неокласичну мультиплікативну форму, а рівняння отримаємо за моделлю перехідного процесу Солоу [1]:

$$Y = AK^{a_1}L^{a_2}, \quad (1)$$

де Y - кількість продукції, що випускається;

K - виробничі ресурси;

L - трудові ресурси;

A, a_1, a_2 - деякі сталі коефіцієнти.

Однак, оскільки для отримання диплому студенту необхідно навчатися N років, множину студентів, що пройшли навчання на протязі N років, замінюємо множиною студентів, що навчаються в університеті на протязі одного року.

Дійсно студент, що проходить навчання, кожний рік підвищує свою кваліфікацію, тобто покладаємо, що

$$Y = (Y_1 + Y_2 + \dots + Y_N) \approx NY_1 \approx NY_N,$$

де Y – кількість студентів, що навчаються.

При цьому A – це так званий коефіцієнт нейтрального технічного прогресу. Покладаємо, що він зростає разом зі світовим прогресом за експоненціальним законом

$$A = A_0 e^{\gamma t}, \dots \dots \dots (2)$$

де t – час, що обчислюється в десяткових.

У частинному вигляді ВФ (функції Кобба-Дугласа) приймаємо, що

$$a_1 + a_2 = 1. (3)$$

В цьому випадку a_1 та a_2 є коефіцієнтами еластичності за виробничими та трудовими ресурсами, тобто

$$a_1 = \frac{KY'_K(K, L)}{Y(K, L)},$$

$$a_2 = \frac{LY'_L(K, L)}{Y(K, L)}, (4)$$

$$\text{де } Y'_K(K, L) = \frac{\partial Y}{\partial K}, \quad Y'_L(K, L) = \frac{\partial Y}{\partial L}.$$

Нагадаємо, що ВФ називається неокласичною, якщо виконуються умови:

- при нульовому значенні будь-якого ресурсу K та L випуск продукції неможливий ($Y=0$);
- зі зростанням K та L випуск продукції Y зростає;
- зі збільшенням ресурсів швидкість зростання випуску зменшується.

Хоча ВФ вигляду (1) є емпіричною, вона широко застосовується як в мікро- так і в макроекономіці та може буде віднесена до фундаментальних економічних закономірностей.

Для даного випадку вибір ВФ у вигляді (1) може бути перевірено за часовим рядом випуску Y_i та витрат ресурсів K_i та L_i , де $i=1, 2, \dots, N$ береться кожен рік на протязі n років. Тоді в результаті статистичних спостережень отримаємо n співвідношень:

$$Y_i = \delta_i AK_i^{a_1} L_i^{a_2}, \quad (5)$$

де δ_i – коригуючий випадковий коефіцієнт, внеском якого можна знехтувати.

Університет як виробнича структура має дохід, який складається з оплати студентів за навчання

$$R = pY, \quad (6)$$

де p – сума річної сплати одного студента за навчання.

Частина доходу (6) йде або на накопичення капіталу, або власнику приватного навчального закладу. Частина доходу використовується за безпосереднім призначенням – оплаті виробничих, трудових та енергетичних ресурсів.

Взагалі університет має наступні витрати:

$$Q = p_1K + p_2L + p_3E, \quad (7)$$

де p_1 – умовна вартість одиниці виробничих ресурсів;

p_2 – середня заробітна платня;

p_3 – вартість одиниці споживаної енергії;

E – сумарні енергетичні ресурси (електроенергія, опалення, водопостачання та ін.).

Можливим є і більш зручніше співвідношення, де енергетичні витрати включено до виробничих:

$$Q = p_1K + p_2L, \quad (8)$$

тут перший доданок включає також і енергетичні витрати.

Нехай частина доходу йде на витрати, тоді чистий прибуток власника буде:

$$W(K, L) = (1 - \beta)pY, \quad (9)$$

$$c = \beta RKL, \quad (10)$$

де β – частина доходу на накопичення капіталу або інші фонди (наприклад на наукові дослідження).

У випадку якщо власник згоден вкласти весь дохід у виробництво, маємо:

$$W(K, L) = R(K, L) - Q(K, L). \quad (11)$$

Використовуючи уявлення (1) для ВФ, отримаємо:

$$W(K, L) = pAK^{a_1}L^{a_2}(p_1K + p_2L). \quad (12)$$

Таким чином з (11) та (12) можна отримати функцію прибутку як функцію двох змінних K та L .

В залежності від можливостей власника та ситуації можуть виникати наступні задачі оптимізації:

- знайти локальний максимум функції $W(K, L)$ без наявності обмежень;
- знайти умовний максимум функції $W(K, L)$ за наявності обмежень.

В якості умов обмежень можна прийняти наступні:

- обмеження випуску $Y \leq Y_0 = const$;
- обмеження витрат $Q \leq Q_0 = const$.

Розв'язання отриманих задач отримано в [4].

Однією зі змінних може бути сума сплати за навчання. Так як приватний університет є конкурентом на ринку освітніх послуг, то вочевидь маємо:

$$Y = Y_0 \frac{p_0}{p}, \quad (13)$$

де p_0 – деяка середня ставка сплати за навчання;

Y_0 – відповідна їй кількість студентів.

Тоді дохід буде постійною величиною:

$$R = p \left(Y_0 \frac{p_0}{p} \right) = Y_0 p_0. \quad (14)$$

Однак зі зменшенням кількості студентів Y можна зменшити і витрати.

Окрім вказаних вище обмежень в сучасних умовах існують ще локальні вимоги:

$$\begin{aligned} \frac{K}{Y} &\geq k_0 = \text{const}; \\ \frac{L}{Y} &\geq l_0 = \text{const}. \end{aligned} \quad (15)$$

Тобто кількість комп'ютерної техніки, бібліотечного фонду, площ будівель корпусів, професорсько-викладацького складу на одного студента є величинами, що задаються міністерством освіти і науки України.

При цьому

$$\begin{aligned} K &= Yk_0; \\ L &= Yl_0. \end{aligned} \quad (16)$$

Тоді

$$Y = A(Yk_0)^{a_1} (Yl_0)^{a_2} = Ak_0^{a_1} l_0^{a_2} Y^{a_1+a_2} = Ak_0^{a_1} l_0^{a_2} Y.$$

Звідки отримаємо, що

$$Ak_0^{a_1} l_0^{a_2} = 1. \quad (17)$$

Витрати також можна виразити за допомогою кількості студентів, що навчаються:

$$Q = p_1 K + p_2 L = Y(p_1 k_0 + p_2 l_0). \quad (18)$$

Прибуток університету в цьому випадку буде:

$$W = R - Q = Yp - Y(p_1 k_0 + p_2 l_0) = Y[p - (p_1 k_0 + p_2 l_0)] \quad (19)$$

Або з виразу (9) можна отримати:

$$W = Y[(1 - \beta)p - (p_1 k_0 + p_2 l_0)] \quad (20)$$

У кінцевому рахунку вирази (18) та (19) співпадають, тобто прибуток є пропорційним кількості студентів.

Враховуючи умову (13) отримаємо:

$$W(p) = Y_0 p_0 \left[1 - \frac{(p_1 k_0 + p_2 l_0)}{p} \right], \quad (21)$$

бачимо, що прибуток буде зростати зі збільшенням p .

Поки було розглянуто статичні задачі, далі розглянемо динаміку.

Приймаємо, що:

$$L = l_0 e^{\lambda_2 t}, \quad (22)$$

де t – час (роки);

λ_2 – темп зростання кількості професорів та доцентів за рахунок внутрішніх резервів.

Якщо йде зростання, наприклад, кількості професорів за рахунок внутрішніх резервів, тоді маємо:

$$\frac{dK}{dt} = -\mu K + I, \quad (23)$$

де I – інвестиції;

μ – коефіцієнт амортизації.

В свою чергу інвестиції визначаються як:

$$I = \rho p Y, \quad (24)$$

де ρ – частина доходу, що йде безпосередньо на розвиток університету.

Аналізуючи рівняння (21)-(23), можна побачити, що вони представляють собою модель перехідного процесу Солоу.

Таким чином, розроблено моделі, як статичні, так і динаміки розвитку приватного університету, як виробничої структури. Сформульовано завдання оптимізації процесу за наявності різних обмежень як внутрішніх, так і зовнішніх.

У подальших дослідженнях слід уточнювати вибір коефіцієнтів A , a_1 , a_2 у виробничій функції для різних видів навчання (очного, заочного, дистанційного). Розв'язати задачу оптимізації щодо вибору ресурсів співвідношень. Дослідити динамічні задачі розвитку приватного університету та можливості державного економічного регулювання отримання прибутку приватним закладом вищої освіти.

Список використаних джерел:

1. Булгакова О. С., Поздєєв В. О. Моделювання систем та процесів економіки: навч.-метод. посіб. Миколаїв: Вид-во МНУ ім. В.О.Сухомлинського, 2017. 364 с.
2. Булига К. Б., Михайленко В. Н. Комп'ютерний практикум із застосуванням математичних методів у економіці. Київ: Ізд-во Європ. ун-ту, 2002. 48 с.
3. Медведєв М. Г. Економетричні методи моделювання: навч. посіб. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2001. 140 с.
4. Занг В.-Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории. Москва: Мир, 1999. 335 с.
5. Atamanyuk I., Lugovoy S., Kondratenko Y., Lykhach V., Zavorodnii A., Kramarenko S. Multiparameter Stochastic Control Model Based on the Random Sequence Canonical Expansion. *XII-th International Conference on Electronics and Information Technologies (ELIT)*. 19-21 May, Lviv, 2021. URL: <http://ieee.org.ua/event/2021-ieee-xiith-international-conference-on-electronics-and-information-technologies-ELIT/>
6. Frolov D., Radziewicz W., Saienko V., Kuchuk N., Mozhaiev M., Gnusov Y., Onishchenko Y. Theoretical And Technological Aspects Of Intelligent Systems: Problems Of Artificial Intelligence. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2021. Vol. 21(5). P. 35–38.

PART 2
REALITIES AND PROSPECTS OF PERSONALITY DEVELOPMENT
IN THE CONDITIONS OF MODERN SOCIETY

РОЗДІЛ 2
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Peculiarities of personality development of higher education students with special educational needs

Особливості розвитку особистості здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами

Сьогодні інклюзивна освіта є не лише однією із фундаментальних засад розвитку освіти, але й філософією розуміння участі людини у житті суспільства. Останніми роками наша держава зробила вагомий крок уперед у питанні розвитку інклюзивного навчання. У рамках державної політики щодо забезпечення освітніх потреб, створення різнобічної підтримки дітям з особливими освітніми потребами наразі актуальним є забезпечення впровадження європейських цінностей і принципів в освітній простір вищої школи України.

Інклюзивна освіта в Україні набирає обертів, кількість дітей з особливими потребами, які отримують освітні послуги разом з іншими дітьми, збільшується, і, як наслідок, змінюється ставлення дітей з особливими потребами до перспектив власного розвитку.

Розвиток особистості – це процес становлення та формування людини під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких провідну роль відіграють цілеспрямоване виховання і навчання.

У широкому розумінні поняття «розвиток» використовують для з'ясування процесу змін, які відбуваються у людини, унаслідок її життя. У процесі розвитку людини з нею відбуваються фізичні та психічні, кількісні та якісні зміни.

Фізичні зміни – це ріст, розвиток кісткової і м'язової систем, внутрішніх органів, нервової системи.

Психічні зміни охоплюють розумовий розвиток, формування психічних рис особистості й набуття соціальних якостей. Розвиток людини залежить як від зовнішніх, так і від внутрішніх сил (впливів).

Зовнішні впливи – впливи навколишнього природного й соціального середовища та цілеспрямована діяльність педагогів із формування у дитини рис, необхідних для її участі в житті суспільства.

Внутрішні впливи – індивідуальне реагування людини на зовнішні впливи.

Таке розуміння розвитку і формування особистості визначає головний принцип у вирішенні проблем її становлення – принцип розвитку, який відбувається за певними закономірностями:

- процес розвитку має поступальний характер, при якому вищі ступені повторюють властивості нижчих ступенів розвитку на більш високому рівні;

- розвиток характеризується необоротністю;
- розвиток відбувається у наслідок боротьби суперечностей, що є внутрішньою рушійною силою процесу розвитку.

Рушійними силами розвитку особистості є такі внутрішні і зовнішні суперечності між:

- збудженням і гальмуванням;
- задоволенням і незадоволенням, радістю і горем;
- спадковими даними і потребами особистості та моральним обов'язком;

- рівнем розвитку особистості та її ідеалом;
- домаганням особистості та її можливостями.

Загальний розвиток людини відбувається за двома взаємопов'язаними напрямками: біологічному і соціальному. Успішний

психічний розвиток людини відбувається завдяки розвитку біологічних задатків та властивостей людини, її функціонального дозрівання. Лише в соціальному середовищі виробляються у людини мова, навички поведінки, способи трудової діяльності, соціальні властивості і якості.

Основними факторами розвитку виступають: спадковість, середовище, виховання, діяльність.

Спадковість – відновлення у нащадків біологічної схожості з батьками. Носіями спадковості є гени. Біологічна спадковість визначає ті риси людини, що відрізняють її від тваринного світу, тобто, спільні характеристики людського роду, а також визначає зовнішні і внутрішні відмінності однієї людини від іншої.

Людина успадковує передусім задатки типу нервової системи, на базі яких формуються тип темпераменту, деякі безумовні рефлекси, констатацію тіла, зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри), група крові, резус фактор. Можуть передаватися нащадкам недоліки нервової діяльності батьків, в тому числі і патологічні, що викликають психічні розлади. Спадковий характер мають певні хвороби. Негативно впливають на нащадків алкоголізм і наркоманія батьків. Генетика виявила більше 1500 спадкових аномалій людини.

Особливу роль у розвитку особистості відіграють задатки. Український психолог Г. Костюк вважав, що «дитина народжується з певними передумовами для подальшого психічного розвитку».

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні якості індивіда, природна передумова його розвитку.

Отже, кожна людська істота отримує від природи усе, аби стати людиною. Проте повноцінним членом суспільства стає лише за наявності певного середовища і під його впливом.

Середовище – комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і значною мірою впливають на її розвиток. Середовище, що оточує особистість можна умовно поділити на природне, соціальне.

Природне середовище (клімат, різноманітні природні умови і ресурси) впливає на спосіб життя людини та характер її трудової діяльності.

Соціальне середовище як сукупність суспільних умов, у яких людина живе і з якими постійно стикається, позначається на її розвитку найбільшою мірою. У середовищі людина соціалізується.

Соціалізація – процес засвоєння індивідом соціального досвіду, цінностей, норм, установок, властивих суспільству й соціальним групам, до яких він належить, процес інтеграції у суспільство.

Середовище, як відомо, переважно стихійно впливає на розвиток людини, керованим він стає у наслідок виховання і діяльності.

Виховання – процес цілеспрямованого формування особистості людини. Ефективність розвитку і формування особистості підвищується за умови, якщо вона стає не лише об'єктом, а й суб'єктом виховання. Таким чином, загальними закономірностями психічного розвитку людини є:

- якісні зміни, появою новоутворень, запуск нових механізмів, нових процесів, виникненням нових структур;
- різноспрямовані та взаємопов'язані аспекти розвитку (тіло, психіка, особистість, суб'єктивність, духовність);
- рівень активності у цілісній системі життєдіяльності (діяльність, пізнання, самопізнання, спілкування);
- нерівномірність та гетерохронність (зміна часу закладання і темпів розвитку окремих органів або організму в цілому у нащадків, наприклад, акселерація);

- неоднчасне дозрівання окремих функціональних систем організму в процесі онтогенезу;

- найбільш сприятливі умови, які виникають для розвитку одних властивостей, а в інші – для інших;

- тенденція до інтеграції психіки, її особистості;
- пластичність і можливість компенсації;
- включення індивіда в систему діяльності;
- суперечності.

Розв'язання суперечності виявляється у виникненні новоутворень віку, що не відповідають старій соціальній ситуації розвитку, виходять за її межі;

- постійна взаємодія внутрішнього і зовнішнього, біологічного і соціального, тілесного і духовного;

- функціонування не тільки свідомості, але й несвідомого через дію механізмів захисту «Я», проявів акцентуацій особистості.

Отже, розвиток особистості – це взаємопов'язаний процес неперервних кількісних та перервних якісних змін, що відбуваються в удосконаленні нервової системи і техніки у розвитку пізнавальної і творчої діяльності, формуванні світогляду, моральних властивостей і якостей, які пов'язані з певними етапами її життєвого шляху.

Особистісно орієнтований підхід, як нова парадигма освіти в сучасній вищій школі, вимагає від викладача знань поняття «норма» і відхилення від норми, а включення дітей з особливими освітніми потребами в освітній простір потребує з'ясування історії розвитку поняття «особа з обмеженими освітніми можливостями».

Норма – деяке ідеальне утворення, умовне позначення об'єктивної реальності, деякий середньостатистичний показник, який характеризує реальну дійсність, але не існує у ній. Норма передбачає таке поєднання особистості і соціуму, коли вона безконфліктно і продуктивно виконує

провідну діяльність, задовольняє свої основні потреби, відповідає при цьому вимогам соціуму відповідно віку, статі та психосоціального розвитку.

Кожна норма має свої показники та характеристики. Все те, що не відповідає показникам називається відхиленням від норми. У медицині, педагогіці, психології, соціології є свої показники, параметри, характеристики норми.

Орієнтація на норму важлива при визначенні недоліків у розвитку особистості з метою визначення спеціально-педагогічної допомоги. Індивідуальна норма розвитку кожної особи називається функціональною нормою. Доведено, що дитина вважається нормальною якщо:

- рівень її розвитку відповідає рівню більшості дітей її або старшого віку, з урахуванням розвитку суспільства;
- її розвиток відповідає власним індивідуальним якостям, здібностям і можливостям, що веде до повної інтеграції у соціум;
- розвивається у відповідності з вимогами суспільства, яке визначає норми поведінки і подальші перспективи соціального функціонування в період зрілості.

Показниками нормального розвитку людини є:

- нормальна робота головного мозку та його кори;
- нормальний фізичний розвиток і пов'язані з ним збереження працездатності, нормального тонуусу нервових процесів;
- збережені органи чуття, які забезпечують нормальний зв'язок людини із зовнішнім світом.

Відхилення від норми у здоров'ї можуть викликатися зовнішніми (екзогенними) і внутрішніми (ендогенними) факторами.

Серед яких визначальними є: - біологічні (спадкові відхилення, інфекційні, вірусні та ендокринні захворювання матері під час вагітності, токсикози й ін.);

- генетичні (хромосомні аномалії);
- соматичні (невропатії);
- соціальні (алкоголізм, наркоманія батьків, несприятливе середовище);
- індекс пошкодження головного мозку (енцефалопатії);
- соціальний вплив на дітей раннього віку (до 3-х років);
- дефекти.

Дефект (від. лат.defectus – недолік, вада) – це фізичний чи психічний недолік, котрий викликає порушення нормального розвитку людини. За походженням дефекти можуть бути органічними і функціональними.

Органічна вада - це порушення, відсутність або недолік якого-небудь органа або його частини. Органічні вади можуть бути: генералізованими (розумова відсталість) та ізольованими (затримка психічного розвитку, сліпота, глухота, порушення рухів і мовлення). Причини: спадкові, серцево-судинні захворювання, паралічі, травми.

Функціональна вада – це порушення функцій органу або загальних функцій всього організму без порушення тканини органу. Прикладом можуть слугувати неврози, психоневрози, психопатія, психози порушення поведінки. Причини: порушення соціальних зв'язків індивіда. Вада може виявлятися й у темпі розвитку. Розрізняють два варіанти: акселерацію – прискорений розвиток, і ретардацію (затримку) - відставання у розвитку.

У науковому освітньому обігу використовується термін «обмежені освітні можливості» - це діти з обмеженими можливостями здоров'я, які мають фізичні і (або) психічні відхилення, які перешкоджають

засвоєнню освітніх стандартів без створення спеціальних умов для отримання освіти.

Психічні відхилення – це відхилення, пов'язані з розумовим розвитком людини чи недоліками її психіки. До даного типу відхилень відносяться насамперед такі відхилення:

- затримка психічного розвитку;
- розумова відсталість (олігофренія). Розумова відсталість буває в легкій (дебілізм) і глибокій (ідіотизм) формах;
- порушення мови (від заїкання і порушення вимови до порушення письма і читання);
- порушення емоційно-вольової сфери (суїцид);
- обдарованість – це певне позитивне поєднання здібностей, що забезпечує успіх у виконанні будь-якого виду діяльності.

Педагогічні відхилення – дане поняття стосується стандартів які визначають рівень освіти та виховання (норми одержання чи неодержання освіти та виховання. Педагогічна норма визначається як прийняті стандарти загальної освіти, відповідно до яких кожна дитина повинна одержати рівень освіти. Відхилення від педагогічних норм пов'язується найчастіше з тим, що діти не можуть одержати відповідну освіту через обставини що склалися або не хочуть це робити.

Усе те, що не відповідає нормі, визначається як «відхилення від норми». У реальній дійсності «чистих» відхилень, як правило, не буває. Одне відхилення провокує інше, одна група відхилень нашаровується на іншу.

Таким чином, відхилення від норми можна розділити на чотири групи: фізичні, психологічні, педагогічні і соціальні. Загальна характеристика різних типів відхилень:

- фізичні: хвороба; порушення зору; порушення слуху; порушення опорно-рухового апарату;

- психологічні: затримка психічного розвитку (ЗПР); розумова відсталість (олігофренія: від дебільності до ідіотії); порушення емоційної сфери (аутизм, суїцид); порушення мовлення (від заїкання до порушення читання і писання); обдарованість;

- педагогічні: відхилення в отриманні загальної середньої освіти; відхилення в отриманні професійної освіти;

- соціальні: сирітство; відхилення поведінки: алкоголізм, наркоманія, проституція, злочинність, бездоглядність.

Таким чином, норма розвитку - це не усереднений для віку показник, а оптимальний, з погляду суспільства, рівень, співвіднесений з індивідуальними особливостями дитини. Поняття «відхилення» використовується для позначення розбіжності з деякою нормою у поведінці, установках, цінностях, що розглядаються як прояви аномальної психіки.

Особливі потреби – це термін, який використовується стосовно осіб, чия соціальна, фізична або емоційна особливість потребує спеціальної уваги та послуг, яким надається можливість розвинути свій потенціал (G. Lefrancois), у тому числі й освітній.

Найбільш поширене й прийнятне стандартне визначення «особливих освітніх потреб», зокрема в країнах Європейської спільноти, подано в Міжнародній класифікації стандартів освіти (International Standart Classification of Education): «Особливі освітні потреби мають особи, навчання яких потребує додаткових ресурсів.

Додатковими ресурсами можуть бути: персонал (для надання допомоги у процесі навчання); матеріали (різноманітні засоби навчання, в тому числі допоміжні та корекційні); фінансові (бюджетні асигнування для одержання додаткових спеціальних послуг).

В Україні спостерігається тенденція активного включення до соціального життя осіб з особливими освітніми потребами.

Цьому сприяє законодавче закріплення права на освіту осіб з особливими освітніми потребами, що надає їм можливість отримувати освіту в усіх закладах освіти. Інклюзивна освіта дає змогу особам з особливими освітніми потребами навчатися у закладах вищої освіти поряд з іншими студентами та створює оптимальні умови навчання.

Не можна говорити сьогодні про розвиток сучасної освіти без процесів реалізації інклюзії. Створення сприятливих умов для успішної соціальної інтеграції та інклюзії осіб з особливими потребами – одне з головних і актуальних завдань для усіх європейських країн, у тому числі й України. Особливо важливо це для людей з інвалідністю. Саме інклюзивне освітнє середовища і його створення є необхідною складовою залучення молоді з особливими потребами до освітнього процесу закладу вищої освіти.

На думку А. Шевцова: «Включення в економічне й соціальне життя суспільства для молоді з інвалідністю є життєво необхідним. Однією з найважливіших форм входження її в соціум є професійна реабілітація, складовою якої є професійна реабілітація, професійна освіта, зокрема вища» (Шевцов & Єжова, 2014, с. 5). Це створить умови для повноцінного навчання і соціалізації, а також забезпечить адаптацію системи до потреб таких здобувачів.

Головною перевагою інклюзивного навчання є включеність дітей у соціальне життя, в той час як оволодіння професією є його невід'ємною складовою частиною. Обмеженість спеціальностей, якими може оволодіти особа з особливими потребами, обумовлена не лише особливостями індивідуального розвитку, а й неготовністю системи освіти навчати таких здобувачів освіти.

Проблемою вивчення освітнього процесу в закладах вищої освіти сьогодні займається велике коло науковців, а також практиків у сфері

освіти (В. Бондар, Г. Нікуліна, М. Чайковський, А. Шевчук, А. Шевцов та ін.). Вивченню питань особливостей освіти осіб з особливими потребами присвячено праці багатьох українських та зарубіжних науковців (А. Аніщук, Е. Данілавічюте, О. Добровіцька, А. Колупаєва, К. Кольченко, О. Майборода, Л. Сердюк, П. Таланчук, О. Таранченко та інші).

Сьогодні продовжує вдосконалюватися та реформуватися законодавче та методичне підґрунтя для того, щоб діти з особливими потребами після закінчення школи мали можливість вступати до закладів вищої освіти, де є доступ до ширшого кола спеціальностей. На нашу думку, це відкриває для них набагато більше можливостей працевлаштування в подальшому. До того ж у них з'являється можливість вийти за межі виключно трудових професій, що надзвичайно важливо, наприклад, для дітей із труднощами в пересуванні, з недосконалістю загальної і дрібної моторики.

Отримання диплому вищої освіти, насамперед, дає змогу говорити не лише про робочі професії, а й ті, що потребують розумових зусиль. Зазвичай вони є більш високооплачуваними, що дає особистості більшу незалежність від родини (батьків), а також дають змогу працювати дистанційно, використовувати допоміжні засоби, комп'ютерні програми.

В Україні влаштуватися на роботу, не маючи вищої освіти, доволі складно. На сьогодні ступінь бакалавра або магістра серед молоді до 35 років має велика кількість людей, що призводить до високого ступеня конкуренції на ринку праці. Водночас спостерігається постійне підвищення цінності освіти, її загальнокультурної складової частини.

Зазначене свідчить про те, що особам з особливими потребами вкрай необхідно мати сучасну професію, що найчастіше є результатом отримання вищої освіти і відкриває шлях до опанування новітніми технологіями.

Так вони зможуть стати вже повноцінними дорослими членами українського суспільства, що забезпечить їхній розвиток, розширення кола спілкування, самоповагу.

Україна вже зробила багато кроків для того, щоб законодавчо забезпечити отримання вищої освіти дітьми з особливими потребами. Кожного року закони доповнюються та трансформуються.

Існування інклюзивної освіти на всіх рівнях (в тому числі і у закладах вищої освіти) закріплено в основних законодавчих актах України. У Конституції України говориться про рівні права для всіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану тощо. Стаття 3 Закону України «Про вищу освіту» зазначає створення та забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти в тому числі забезпечення додатковою підтримкою в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами, зокрема психолого-педагогічним супроводом, створення для них вільного доступу до інфраструктури закладу вищої освіти.

Найбільш важливим щаблем підготовки системи освіти до реалізації якісної інклюзії є етап психологічних і ціннісних змін всіх учасників.

Відтак на перший план виступає формування інклюзивної культури, що є багатоплановим завданням, розв'язання якого пов'язане з розширенням меж освітнього простору закладу вищої освіти.

Поняття «інклюзивна культура» є ключовим, яке потребує чіткого розуміння. Інклюзивна культура є частиною культури суспільства та конкретного навчального закладу. Вона забезпечує створення довірливих відносин між всіма учасниками освітнього процесу, а також надає постійну підтримку, відкриває можливості співпраці та підтримки педагогів. Вона передбачає виховання нових моральних

якостей у всіх учасників освітнього процесу, зміну ставлення до навчання та учіння, безумовне прийняття всіх учасників-здобувачів освіти, готовність до надання додаткових послуг та розширення знань та навичок в роботі з різними категоріями здобувачів освіти. Із цією метою для викладачів закладів вищої освіти необхідно розробляти та впроваджувати курси підвищення кваліфікації, проводити тренінгову роботу із психологами щодо прийняття особливостей, що притаманні здобувачам, та виховання коректного ставлення до них. Навчання здобувачів з особливими освітніми потребами передбачає не лише індивідуальну роботу викладача, а й командну підтримку один одного, спільну розробку індивідуальної траєкторії розвитку здобувача освіти. До складу такої команди має бути включений і сам здобувач, що дає йому можливість брати участь в обговореннях свого навчання та розуміти свої цілі та задачі на найближчий час.

Отже, для формування інклюзивної культури у закладі вищої освіти важливо змінювати освітній простір, робити його доступним для здобувачів освіти з особливими потребами, забезпечуючи тісний контакт з освітнім середовищем.

Освітнє середовище безпосередньо оточує здобувача освіти, впливає на його формування та розвиток. Е. Заредінова, аналізуючи дослідження науковців, виділяє такі структурні компоненти освітнього середовища: стратегічний, соціокультурний, особистісний, ціннісно-смысловий, суб'єктно-діяльнісний, комунікативний, технологічний [6].

Здобувачі освіти з особливими освітніми потребами, опинившись у середовищі університету, відчують вплив низки психотравмуючих чинників, пов'язаних:

- із впливом і ставленням з боку «здорової» частини студентства;

- із появою нового типу діяльності (навчальної) та відповідних вимог і потреб.

Якщо молодь, яка набула інвалідності у певному віці внаслідок нещасного випадку (хвороби), виявляє високий рівень психологічної адаптованості, то інваліди дитинства, які мають обмежений досвід позитивного спілкування із соціальним середовищем, зазнають психологічного травмування більшою мірою.

М. О. Андреева, вивчаючи взаємозв'язок соціальної й психологічної адаптованості студентів у вищому навчальному закладі, зазначає: «Для здобувачів з обмеженими можливостями цей процес (адаптації) набуває особливо важливого значення, через те, що вступаючи до закладу вищої освіти молода людина залишає звичне для себе соціальне середовище (родину, інтернат, рідне місто), опиняється у новому вимірі, і має будувати своє життя за новими правилами і вимогами» [1, с. 17].

Психологічна адаптація здобувача у закладі вищої освіти тісно пов'язана із соціальною, яка, згідно з твердженнями Л. С. Виготського, компенсує відсутні або втрачені функції й виводить молоду людину з маргінального становища («соціальна повноцінність») [4, с. 34].

Психолого-педагогічний супровід у закладі вищої освіти характерний як для студентів з особливими потребами, так і для решти молоді полягає в емпатії з боку педагога, який, здійснюючи акт спілкування, переймається проблемами і потребами здобувача й сприяє його особистісному зростанню.

За А. Капською, педагогічний супровід передбачає як інтегровані, так і спеціальні й диференційовані методи виховання, у результаті чого відбувається діяльнісне й ціннісне вирівнювання навчальної групи. При цьому доцільне спілкування педагога з молоддю має спонтанний,

відкритий, особистісний характер (довіра, емпатія, поза аудиторні заходи тощо) [7].

Сучасне українське суспільство XXI століття висуває високі вимоги до особистості, що спонукає до проведення реформування освіти України, завданням якої є не тільки підготовка освіченої, креативної особистості, але й конкурентоспроможного, компетентного фахівця на сучасному ринку праці.

Основним завданням сучасної освіти є її розвиток на основі інновацій. Як зазначає з цього приводу М. Кляп, традиційна система навчання, спрямована на пасивне отримання та відтворення знань, відстає на сьогоднішній день від реальних вимог ринку праці. Серед пріоритетних напрямів державної політики, що зазначається також в Законі України «Про вищу освіту», виступає перехід до інноваційної освіти. Цей перехід, зокрема у вищій школі, зумовлений інтеграцією вітчизняної освіти до європейського та світового освітнього простору [10, с. 45].

Місія освітніх закладів полягає в тому, щоб допомогти кожній молодій людині усвідомити сенс свого життя, визначити свій «образ буття», «зустрітися зі своєю сутністю», оволодіти універсальними константами життєвого світу, постійно шукаючи відповіді на «останні питання буття», що визначають орієнтири в її розвитку, систему смисложиттєвих координат, у яких вона може існувати.

Важливою складовою навчання у закладах вищої освіти є професійне становлення особистості, яке зумовлює виникнення професійної ідентифікації. Її не сформованість, навіть за умови високого рівня теоретичних знань та відпрацьованих практичних умінь, не дає можливості впевнено почувати себе у процесі виконання професійної діяльності, перешкоджає ефективній професійній самореалізації. Значна роль у професійному становленні особистості

належить сформованості мотиваційної структури особистості щодо її навчання у закладі вищої освіти. Дуже важливо, щоб здобувача спонукали до навчання саме позитивні мотиви, які прискорюють процес його адаптації до нових умов навчання.

Психологічний супровід – з'ясування психологічних особливостей кожного здобувача, зміцнення та збереження його психологічного здоров'я, надання йому необхідної допомоги з адаптації в інтегроване освітнє середовище, сприяння особистісному розвитку. Виділяють такі сфери психологічного супроводу:

1. Психологічна допомога здобувачам – задоволення емоційних запитів, пов'язаних з набуттям особистісної ідентичності в процесах культурного, етнічного та етичного самовизначення.

2. Сприяння у виробленні стійких ціннісних та моральних норм.

3. Допомога у вирішенні екзистенційних проблем (адаптації, індивідуалізації, інтеграції та ін.), яка передбачає вирішення спектру проблем, пов'язаних з подоланням почуття неповноцінності, сексуальними проблемами, проблемою становлення особистісного та соціального статусу.

4. Проблематика психологічного здоров'я (превентивна та поточна допомога при душевних стражданнях, пов'язаних з розладами настрою, життєвими стресами, конфліктами, межовими станами).

5. Професійне консультування (від загального орієнтування у виборі тієї або іншої професії, до того як скласти «резюме», як і де отримати іншу професію, де знайти роботу за своїми можливостями).

До компонентів психологічного супроводу відносять:

- визначення психологічної готовності до навчання, профілактику дезадаптації;

- тематичні бесіди, навчальні заняття, тренінги, психологічну допомогу в кризових ситуаціях;
- групову психокорекційну роботу з формування навичок саморегуляції, психологічну просвіту з питань індивідуального підходу для запобігання конфліктам у колективах [3].

Проблеми особистісного розвитку особистості та професійної підготовки фахівців відображено у багатьох наукових працях як вітчизняних, так закордонних дослідженнях. Однією з ключових тем у проведенні різноманітних конференцій, семінарів, круглих столів є вдосконалення форм, методів та технологій навчання у закладах вищої освіти.

Крім класичних методів навчання, сучасна освіта потребує застосування сучасних форм, методів та технологій навчання, базою яких виступає електронне навчання (e-learning).

У цьому навчанні саме здобувач освіти постає центральною фігурою, що розташовується в самому центрі навчального процесу. Це навчання ґрунтується на спонуканні його до активності щодо пошуку інформації, опрацюванні різноманітних джерел, проявів творчості та креативності щодо викладу навчального матеріалу на семінарських, практичних та інших видах занять, а також на повазі до нього самого, його думок, дій тощо.

Поряд з навчанням також відбувається розвиток особистості. Використання великої кількості видів навчання у навчальному процесі має великий вплив на психічний світ особистості.

Розвиток когнітивних процесів сприяє кращому розумінню навчального матеріалу, розвитку умінь щодо критичного мислення, аналізу, синтезу отриманого матеріалу. Мовлення особистості збагачується новими термінами, що у подальшому дає змогу особистості краще висловлювати свої думки, аргументовано відстоювати

свої погляди та проводити аналіз різноманітних джерел інформації. Процеси пам'яті у взаємодії з усіма психічними пізнавальними процесами сприяють розвитку та становленню молодого фахівця на життєвому шляху та професійній діяльності.

Метою розвивального навчання є максимальна активність здобувачів вищої освіти, що можна досягнути завдяки використанню інтерактивних методів навчання. На відміну від активних методів, інтерактивні орієнтовані на більш широку взаємодію здобувачів вищої освіти з викладачем, між собою та на домінуванні їх активності у процесі навчання.

Для досягнення навчальної мети викладач може застосовувати такі інтерактивні форми як: кейс-технології, «круглий стіл», дебати, ділові ігри, case-study, тренінги, відео конференції, «мозковий штурм», фокус-групи, рольові ігри, групові дискусії, метод проектів тощо.

Навчання студентів з особливими потребами вимагає доступності всіх компонентів освітнього середовища: стратегічного, соціокультурного, особистісного, ціннісно-сислового суб'єктно-діяльнісного, комунікативного, технологічного. Для цього заклади освіти мають забезпечити рівні можливості до отримання інформації кожному студенту, задовольняючи його особливі потреби. Йдеться мова про архітектурну доступність, транспорт, приміщення, використання новітнього обладнання за потребою, технічну допомогу, створення універсального дизайну, відсутність сходів або наявність пандусів і ліфтів, наявність інформації у доступному форматі, наявність поручнів у приміщеннях (включаючи туалетні кімнати), зрозумілі інструкції, контрастне фарбування дверей і сходів, виділення місць для паркування автотранспортних засобів осіб з особливими потребами. Комплексна інформаційна система для орієнтації і навігації осіб з особливими

потребами в архітектурному просторі освітньої організації має включати візуальну, звукову і тактильну інформацію тощо.

Принцип рівності та доступності середовища для кожного – це надання однакових засобів для всіх користувачів з метою уникнення уособлення окремих груп населення. Дизайн має бути корисним і легким у сприйнятті та використанні людьми з різним рівнем можливостей. Дизайн має враховувати те, що продуктом будуть користуватися особи з різними фізичними та когнітивними можливостями. Треба забезпечити рівні умови використання засобів для всіх користувачів завжди, коли це можливо.

У Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» зазначено, що в закладах вищої освіти має бути організована реабілітація: соціальна, що передбачає соціально-побутову адаптацію і соціально-середовищну орієнтацію, соціальне обслуговування, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення; психолого-педагогічна, що передбачає психологічну і педагогічну корекцію розвитку; психологічна, що має на меті психокорекцію якостей і функцій, мотивації до життєдіяльності та праці, профілактику негативних психічних станів, навчання прийомів і методів психологічної саморегуляції; професійна, що передбачає сприяння у професійному навчанні і професійній адаптації [5].

Важливо поруч із забезпеченням доступності середовища зробити доступним для всіх студентів опанування професійних якостей, для чого має відбутися трансформування освітньо-розвивального середовища.

Незважаючи на стрімкий розвиток інклюзивної освіти в Україні, дослідники наголошують на виникненні багатьох труднощів та проблем.

О. Кучерук та Ю. Бойчук підкреслюють важливість урахування

можливих труднощів у навчанні студентів із сенсорними порушеннями. Автори наголошують на тому, що в кожному індивідуальному випадку важливо чітко уявляти, як саме студенту зручніше сприймати цей матеріал: візуально, на слух чи тактильно. Відповідно, має бути підготовлено методичне і дидактичне забезпечення навчального процесу. Наприклад, конспекти лекцій, завдання мають бути розроблені в паперовому, аудіо- та електронному форматах. Навчальні аудиторії мають бути обладнані спеціальними технічними засобами: активними дошками, мультимедійною технікою, копіювальними приладами, системами підсилення звуку.

Водночас студенти мають право використовувати індивідуальні технічні засоби: диктофони, слухові апарати, ноутбуки. На сучасному етапі інклюзія неможлива без впровадження в освітній процес та поза аудиторну діяльність інформаційно-комунікативних технологій [11].

Для студентів із проблемами пересування (з порушеннями опорно-рухового апарату, зору, дитячим церебральним паралічем) у першу чергу має бути забезпечена архітектурна безбар'єрність зовнішнього і внутрішнього простору університету. Це означає необхідність спорудження пандусів, встановлення широких ліфтів, обладнаних звуковою, тактильною та цифровою інформацією, усунення порогів, наявність спеціальних поручнів уздовж сходинок, забезпечення належної широти коридорів, дверей, проходів між партами. Необхідним елементом для інклюзії є встановлення спеціальних меблів для студентів, які пересуваються на візках і для тих, кому складно сидіти за партою тривалий час, створення належних санітарних умов (обладнання туалетів тощо) [2].

Для організації самостійної роботи студентів необхідно забезпечити їх вільний доступ до фондів бібліотеки, що передбачає зручне розташування каталогів та літератури у читальних залах,

а також наявність спеціальних механічних пристроїв для діставання книг із верхніх полиць. Для студентів із сенсорними порушеннями навчальні матеріали мають бути переведені в альтернативний формат, зручний для сприйняття.

Кожна людина має свої преференції в опануванні навчального матеріалу, які є результатом траєкторії її індивідуального розвитку. Саме тому означені пристосування середовища можуть бути корисними усім без винятку учасникам освітнього процесу. Водночас сучасні тенденції забезпечення найвищого рівня результативності навчання доводять необхідність його індивідуалізації, проте майстерність викладачів має полягати не лише у високому рівні професійної обізнаності, а й у гнучкості, що передбачає наявність певного механізму реагування на ту чи іншу особливість функціонування і життєдіяльності здобувача в контексті перебігу освітнього процесу, вміння адаптувати вимоги до оцінювання предмета.

Забезпечення розвитку особистості студента з інвалідністю та його соціалізації включає в себе ряд наступних напрямів.

Професійний розвиток: надання студентам з інвалідністю робітничої спеціальності в межах фахової підготовки; надання допомоги у формуванні портфоліо (професійного резюме).

Науковий розвиток: залучення студентів з інвалідністю до науково-дослідної роботи, наукових заходів, конкурсів студентських наукових робіт; участь студентів з інвалідністю в роботі студентських наукових формувань університету; сприяння опублікуванню результатів наукових досліджень студентів у наукових виданнях.

Творчий розвиток: залучення студентів з інвалідністю до участі у творчих конкурсах, фестивалях, творчих заходах.

Фізичний розвиток та зміцнення здоров'я: пропагування та формування здорового способу життя; фізкультурно-спортивна

реабілітація студентів; залучення студентів з інвалідністю до спортивних секцій, спортивних змагань різних рівнів, параолімпійського руху.

У центрі інклюзивної освітньої парадигми лежить принцип відкритої невизначеної особистості, яка сприймає зовнішні умови свого життєустрою не як низку бар'єрів, а як низку можливостей. За таких умов людина починає усвідомлювати себе абсолютним суб'єктом свого життя, а світ – як відкриту систему, зорієнтовану на її специфічні потреби: «Моделлю особистості в новій парадигмі інклюзивної освіти має стати інноваційна людина. Вона розглядає навколишній світ не як сталу гармонійну структуру, до якої потрібно пристосовуватися, а як сферу пізнавальної та практичної невизначеності, яку потрібно редукувати як послідовність різноманітних труднощів, котрі необхідно подолати»

Отже, розвиток особистості тісно пов'язаний з усіма суспільними процесами українського народу. Реформування та розвиток сучасної освіти сприяє розвитку людини не тільки як особистості, але й фахівця, що відповідає всім вимогам, що висуває до нього сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Андреева М. О. Особливості розвитку соціальної компетентності студентів з особливими потребами. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації: матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький, 2013. С. 16–18.*

2. Богинская Ю. В., Кравцова А. В. Сопровождение и поддержка инвалидов в системе высшего образования за рубежом и в Украине / за ред. О. В. Глузмана. Ялта: РИО КГУ, 2008. 112 с.

3. Бочелюк В. Й., Турубарова А. В. Психологія людини з обмеженими можливостями: навч. посіб. Київ: Центр уч. л-ри, 2011. 264 с.

4. Выготский Л. С. Основы дефектологии. Санкт-Петербург: Лань, 2003. С. 33–36.
5. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
6. Заредінова Е. Р. Освітнє середовище вищого навчального закладу: наукові підходи до трактування структури. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/296366879.pdf>.
7. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: навч-метод. посіб. Київ: УДЦССМ, 2001. 220 с.
8. Концепція розвитку інклюзивного навчання. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/.
9. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія. Київ: «Самміт-Книга», 2009. 272 с.
10. Кляп М. Інноваційні методи навчання у ВНЗ як інструмент інтернаціоналізації вищої освіти України. *Вища освіта України*. 2015. Вип. 4. С. 45–52.
11. Кучерук О. С., Бойчук Ю. Д. Індивідуальний підхід до студента з обмеженими освітніми можливостями в умовах інклюзії у вищому навчальному закладі. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/>

2.2. Formation of civic competencies of higher education students in the conditions of sustainable development of Ukraine

Формування громадських компетентностей здобувачів вищої освіти в умовах сталого розвитку України

Сучасний етап розвитку людства характеризується діалектичним поєднанням новітніх наукових знань, зростаючою кількістю складних суспільних проблем, мінливістю, неоднозначністю світу та тотальною інформатизацією освітнього простору.

Парадигма інтенсифікації темпів науково-технічних, економічних, ресурсних і культурних перетворень в усіх сферах людського буття, політична напруга, воєнні події в світі, зокрема в Україні, вимагають пошуку інноваційних підходів до проблеми підготовки фахівців нової формації, які чітко й свідомо орієнтуються в цифровому просторі, розуміють всі виклики людства та можуть адекватно й своєчасно на них відповідати з урахуванням професійних потреб, суспільних орієнтирів та громадянської позиції.

Тому система вищої освіти, професійна підготовка майбутнього фахівця повинні бути радикально модернізовані з урахуванням викликів майбутнього, глобалізаційних процесів, інтеграції суспільно-економічних відносин у світове співтовариство, водночас, зі збереженням національної ідентичності, етнічної та історичної спадкоємності.

Посилення потреби українського суспільства в якісно підготовлених кадрах з патріотично налаштованим сенсом, чіткою громадянською позицією стало основною ознакою розвитку української вищої освіти.

Основні напрямки реформування системи вищої освіти в Україні, професійної підготовки майбутніх фахівців неодноразово висвітлювалися в працях В. Андрущенка, Г. Артемчука, В. Войтенка, М. Згуровського, М. Євтуха, В. Кременя, В. Лугового, В. Огнев'юка, В. Яблонського та інших.

У науковій літературі підготовку фахівців розглядають у різних аспектах. У сучасній психолого-педагогічній літературі існує, також, декілька підходів до визначення сутності професійної підготовки.

Психологи розглядають її як засіб приросту індивідуального потенціалу особистості, розвитку резервних сил, пізнавальної і творчої активності на основі оволодіння загальнонауковими та професійно-

значущими знаннями, вміннями й навичками. Представники педагогічної науки, зокрема, вбачають сутність такої підготовки у набутті людиною професійної освіти, що є результатом засвоєння інтелектуальних знань, умінь та формування необхідних особистісних професійних якостей.

Так, Н. Г. Ничкало подає три визначення поняття професійна освіта: 1) сукупність знань, навичок і вмінь, оволодіння якими дає змогу працювати спеціалістом вищої і середньої кваліфікації; 2) підготовка в навчальних закладах спеціалістів для трудової діяльності в певній галузі народного господарства, науки, культури; 3) складова частина системи освіти [22, с.65]. «Система неперервної професійної освіти, розбудова якої відбувається в Україні, повинна стати гарантом і засобом розвитку особистості, відтворення інтелектуального та духовного потенціалу нації, визначальним фактором науково-технічного та соціально-економічного прогресу», – акцентує дослідниця [16, с.34].

В. А. Семиченко сутність поняття «професійної підготовки» розглядає різноаспектно, як: 1) навчання – деякий спеціально організований процес формування готовності до виконання майбутніх завдань; 2) готовність – наявність компетенції, знань, умінь і навичок, необхідних для успішного виконання певної сукупності завдань [25, с.65]. Такий підхід, на нашу думку, є обґрунтованим, оскільки охоплює процесуальний та результативний компоненти професійної підготовки.

На думку Л. П. Сущенко, провідним фокусом узагальненої схеми професійної підготовки майбутнього фахівця є становлення його як спеціаліста. Дослідницею визначено основні принципи компетентнісної підготовки майбутнього фахівця: загально дидактичні і спеціальні [35, с. 34].

У працях С. В. Щербини професійна підготовка до майбутньої діяльності відбувається за різними напрямками й передбачає засвоєння теоретичних знань, формування фахових умінь у процесі навчальної та реальної діяльності [39].

У своїй дисертації Н. Є. Колесник характеризує професійну підготовку як процес професійного розвитку фахівця, що забезпечує набуття базових знань, умінь, навичок, практичного досвіду, норм поведінки, які вможливають успішність роботи з певної професії [9].

Н. П. Волкова вважає, що професійна підготовка фахівця являє собою процес оволодіння системою знань, яку утворюють:

- 1) загальнокультурні знання (знання про людину, її становлення й розвиток у реальному соціокультурному середовищі, знання з культурології, соціології, етики, естетики, економіки, права);
- 2) психологічні знання (знання загальних характеристик особистості: спрямованість, характер, темперамент, здібності тощо; особливостей перебігу психологічних процесів: мислення, пам'ять, уява тощо; методів психологічного дослідження закономірностей навчання і виховання; особливостей засвоєння навчального матеріалу відповідно до індивідуальних і вікових характеристик; уміння застосовувати набуті знання в професійній діяльності);
- 3) педагогічні знання (знання основних теорій формування й розвитку особистості, принципів педагогіки і психології, конструювання навчально-виховного процесу; розвитку педагогічної та психологічної науки, професійної підготовки, позитивних і негативних чинників професійної діяльності тощо);
- 4) знання з методики викладання предметів, методики виховної роботи, дидактики, знання педагогічної техніки [4, с. 297].

Інша дослідниця, С. О. Сисоєва, орієнтує на професійно-творчу підготовку фахівця, що, в свою чергу, потребує розробки і впровадження нових педагогічних технологій у навчальний процес вищої школи,

але дозволить, значною мірою подолати основний недолік технологічного підходу – орієнтацію на репродуктивний тип навчання [27].

Аналіз сучасної теорії і практики професійної підготовки у ЗВО дає підстави для визначення таких її ознак:

- формування системи професійно значущих знань, умінь і якостей, форм поведінки, індивідуальних способів виконання професійної діяльності; багатоаспектність і актуальність підготовки;
- формування сучасного стилю цілісного науково-професійного мислення; готовності до професійного саморозвитку, безперервної освіти і самоосвіти;
- формування соціальної, громадянської і професійної позиції, розвиток професійних здібностей й особистісних якостей (самостійність, активність, креативність, мобільність, комунікативність та ін.);
- забезпечення готовності майбутніх фахівців до індивідуально-творчого виконання професійних функцій, до інноваційної діяльності;
- прикладний характер підготовки, забезпечення єдності, інтеграція її теоретичної і практичної складових; упровадження дуальної освіти [23].

А для вільного просування людини у професійному освітньому просторі, на думку І. А. Зязюна, необхідно забезпечити максимальну гнучкість і різноманітність форм навчання [7].

У своєму дисертаційному дослідженні Л. П. Сущенко підкреслює, що зміст професійної підготовки фахівців у зарубіжних країнах спрямовується на формування особистості, здатної працювати в системі, яка характеризується взаємодією різних культур, і готової до діяльності в межах загальноєвропейського освітнього простору, тобто стати над національним контекстом, розвинути в собі європейську свідомість та індивідуальне відчуття моральної відповідальності

в плюралістичному суспільстві [36]. Не принижуючи ролі висловленої тези, дозволимо доповнити, що важливим у процесі професійної підготовки все ж є врахування національної ідентичності та національної традиційності як певного усталеного ядра великої наукової педагогічної школи та формування громадянської компетентності здобувачів ЗВО. А провідні ідеї позитивного історичного досвіду становлення і розвитку вітчизняної системи професійної підготовки майбутніх фахівців можуть бути використані в реформуванні сучасної української системи вищої школи.

В основу такого позитивного досвіду модернізації професійної підготовки здобувача нового часу має бути закладена ідея особистісно-орієнтованого навчання [18].

Концепція особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх фахівців має будуватися на таких основних положеннях: спрямування на формування конкурентоспроможних фахівців відповідно до потреб вітчизняного та європейського ринку праці; необхідність створення належних умов для формування свідомості та самосвідомості особистості в процесі професійного становлення фахівця, створення нормативного зразка професійної й особистісної поведінки випускника ЗВО на ринку праці або у сфері професійної діяльності з урахуванням і власних якостей особистості, і вимог, що ставляться до якості професійної діяльності фахівця найближчим зовнішнім середовищем; необхідність урахування історичних здобутків у створенні моделі особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх фахівців; спрямування професійної, особистісної й технологічної складових особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх фахівців на формування смислової парадигми особистості майбутнього фахівця [29-33].

Ефективність особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх фахівців забезпечується реалізацією трьох взаємопов'язаних напрямів: *перший* – формуються професійні знання майбутніх фахівців; *другий* – утворюються професійні функції майбутніх фахівців, які, з одного боку, інтегрують набуті ними професійні знання, а з іншого – зумовлюють якість їхньої професійної діяльності в суспільстві; *третій* – формується професіоналізм майбутніх фахівців з урахуванням основних аспектів розвитку соціального партнерства [34; 35].

То ж, ще раз зауважимо, що загальні питання професійної підготовки неодноразово висвітлювалися в численних працях М. Бакум, С. Гончаренко, В. Гриньова, В. Кремень, К. Корсак, В. Кушнірук, А. Лігоцький, В. Луговий, П. Олійник, С. Сисоєва, М. Солдатенков та інших.

На доцільності компетентної підготовки кадрів, визначення змісту, форм, методів, умов із урахуванням специфіки професійної діяльності наполягали у своїх працях Є. Барбіна, Г. Васянович, І. Зязюн, В. Лозова, Н. Ничкало, М. Романішина, О. Романовський та інші. У дослідженнях С. Батишева, Б. Гершунського, О. Глузмана, С. Гончаренка, М. Козяра, Р. Макарова, А. Маркової, С. Сисоєвої, В. Сластьоніна, В. Ягупова акцентовано, що в основі якості професійної підготовки майбутніх фахівців знаходиться сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених зовнішніх та внутрішніх факторів і ресурсів, організаційно-педагогічних умов, які забезпечують реалізацію освітнього процесу відповідно державних стандартів вищої освіти.

У роботах, присвячених питанням професійної підготовки майбутнього фахівця, зазначається, що цей процес багатоаспектний та багатофункціональний, безпосередньо пов'язаний із соціалізацією особистості, її громадянською орієнтацією й передбачає опанування людиною нових соціальних ролей, формування й розвиток якостей

і здібностей, необхідних для виконання суспільно й громадянсько значущих функцій. Їхній взаємозв'язок полягає в тому, що в процесі професійної підготовки людина освоює соціально значущу для себе та суспільства роль – професію, громадянські характеристики якої повинні враховувати як національні інтереси, так загальноцивілізаційні виміри. Її освоєння відбувається в межах галузевого законодавства, державного стандарту, освітньої програми, навчального плану та змісту дисциплін.

Тож, у своєму дослідженні розглядаємо професійну підготовку як процесуальну складову системи ступеневої освіти, що передбачає оволодіння стандартизованими компетенціями майбутнього фахівця, спрямовану на максимально повноцінну професійну самореалізацію особистості, завдяки актуалізації змісту її загальної та фахової підготовки і зорієнтовану на кон'юнктуру ринку праці в умовах сталого розвитку людства.

Саме тому, одним із важливих аспектів і водночас проблемою професійної підготовки є формування чітких орієнтирів у цілях, предметі, засобах, змісті цих дисциплін, конкретних результатах навчання (сформованих компетентностях) як комплексного підходу до професійної підготовки та її результативності.

Вимоги до професійної підготовки сучасних фахівців достатньо високі й зорієнтовані передовсім на створення максимально сприятливих умов для розкриття та розвитку індивідуальних здібностей, самовизначення особистості.

Аналіз ситуації в світі дозволяє стверджувати, що глобалізаційні процеси у світі формують потребу в соціально і професійно активному спеціалісті, з чіткими *громадянськими компетентностями*, котрий характеризується високим рівнем кваліфікації, відрізняється професійною мобільністю, самостійністю мислення, вмінням

повсякчасно вдосконалювати світоглядні та фахові навички, реалізовувати подальше професійне зростання, добре розуміється в світових процесах, впливі політики, економіки, соціуму на професійні сенси й зміст майбутньої діяльності.

Громадянську компетентність, як універсальну соціальну якість особистості і спільноти, відносять до інтегральних характеристик (М. Хогг, Д. Абрамс, Р. Даль, Р. Інглехарт, В. Москаленко, Н. Дембицька, Л. Семенюк, С. Позняк, І. Жадан та ін.). Змістові та дидактичні аспекти формування громадянської компетентності ґрунтовно досліджували в своїх працях Ч. Бахмюлер, Ч. Квіґлі, Б. Джойс, М. Вейл, А. Іоффе, О. Сухомлинська, Т. Бакка, Ю. Борець, Т. Ладиченко, М. Михайліченко, С. Клепко, Л. Марголіна, О. Пометун, та ін.

Громадянська компетентність, за визначенням О. М. Пометун, є інтегративною характеристикою особистості, яка включає й певний рівень психологічної готовності до здійснення суспільного життя – громадянськості [21, с. 22].

Дослідник громадянської компетентності студентської молоді Ю. В. Борець розглядає її як особистісну властивість, що відтворює рівень кваліфікованості (здатності, підготовленості), ерудованості та конгруентної вправності особистості у здійсненні громадського і суспільного життя згідно із правовими і моральними нормами сучасного людині громадянського суспільства... суспільно-практична за змістом і спрямуванням, проте соціально-психологічна за механізмами і формами прояву [2, с. 8].

Інша дослідниця громадянської компетентності, Н. М. Степанова позиціонує її як інтегративну якість особистості, що дозволяє їй усвідомлено, відповідально і ефективно користуватися громадянськими правами і свободами, виконувати обов'язки громадянина, займати активну громадянську позицію, поділяти цінності

демократичного суспільства, бути патріотом своєї Батьківщини, шанобливо ставитися до народів і культур інших країн [34, с. 11].

Жадан І. В. визначає громадянську компетентність як інтегративну характеристику особистості, що вказує на ступінь її готовності до ефективного виконання ролі громадянина, і зумовлюється рівнем сформованості компетентностей (якостей, здатностей та готовностей). Перелік громадянських компетенцій та визначення їх еталонних показників на кожному з культурно-історичних етапів розвитку суспільства прямо чи опосередковано, з більшим чи меншим ступенем конкретизації визначає спільнота [6, с. 87].

Аналіз наведеної дефініції різними авторами дає можливість виявити основні особливості громадянської компетентності, а саме: інтегративність, сформована активна життєва позиція, приналежність до професійної культури та наявність базового рівня демократичної культури, розуміння проблем сучасної політики, економіки, екології, соціуму; здатність приймати рішення й нести за них відповідальність, знання громадянських прав і свобод та вміння ними користуватися, дотримання правових і моральних норм сучасного громадянського суспільства, патріотизм і водночас шанобливе ставлення до народів і культур інших країн.

Інтегративність громадянської компетентності викликана міждисциплінарністю знань та інтерпретацією складних і неоднозначних відомостей з історії, політології, філософії, релігієзнавства, соціології, етнографії, психології, екології, географії тощо.

Головними та визначальними завданнями закладів вищої освіти (ЗВО) на теперішньому етапі модернізації системи вищої освіти України є пошук форм її інтеграції з наукою і виробництвом, підвищення ролі та відповідальності фахівця, асекурація якості підготовки спеціалістів

на рівні міжнародних вимог, зокрема зменшення розриву між рівнем теоретичних знань студентів та практичними навичками їх реалізації у процесі фахової діяльності. Конкурентоспроможні спеціалісти повинні володіти фаховими вміннями та навичками, що базуються на сучасних знаннях відповідної галузі та вільному світогляді демократичної людини з чітким розумінням викликів, що ставлять перед нею людство, планетарний розвиток та історичний шлях держави. Високий рівень професійної кваліфікації випускника сучасного закладу освіти (далі – ЗВО) ґрунтується на критичному мисленні та здатності використовувати загальноосвітні знання циклу загальної підготовки в практичній щоденній професійній діяльності.

Реформування вищої школи останніх років, що пов'язане з євроінтеграційними процесами, економічними, соціальними, політичними та ідеологічними чинниками й змінами у підходах до ролі освіти в суспільстві, підтверджують те, що сучасна епоха, з одного боку, пропонує всім учасникам освітнього простору ЗВО небачені досі можливості (альтернативи в змісті, формах, видах знань), а з іншого – висуває серйозні вимоги (рефлексії знань, використання на практиці, в повсякденному житті, переосмисленні їх з погляду часу, професії тощо).

У цьому virі глобальних змін унікальне місце належить університетській освіті, на прикладі – Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», що є історично особливою інституцією, котра відіграє провідну роль у розвитку цивілізації і наразі концентрує в собі перспективи цивілізаційного поступу та історично усталені національні традиції професійної підготовки фахівця з позицій формування громадянської компетентності.

Приєднання вищої освіти України до європейського освітнього простору набуває особливої актуальності у сучасних умовах, оскільки

освіта покликана сприяти формуванню якісно нових трудових ресурсів здатних зайняти гідне місце, як на світовому так на вітчизняному ринку праці.

Проблема полягає в тому, як організувати професійну підготовку в сучасних умовах та визначити пріоритетні напрями діяльності університету, якими інструментами можна найбільш ефективно впливати на різні сторони формування загальних компетенцій здобувачів вищої освіти й ефективність процесу професійної, в тому числі загальної підготовки в контексті орієнтації на загальнолюдську парадигму розвитку та збереження національних інтересів. Саме в цьому аспекті цінним уявляється досвід викладання дисциплін українознавчого змісту у Миколаївському інституті розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

Проблеми що постали перед людством у ХХІ столітті мають загальносвітовий характер та отримали назву «глобалізація». Вони впливають на всі сфери життєдіяльності людини і їх вирішення вже залежить від кожного жителя планети. Глобалізація характеризується принципово новими правилами економічно-суспільного буття, де стираються кордони у світі нових інформаційно-комунікаційних технологій, започатковуються нові принципи функціонування політичної та економічної системи, будуються нові міжнародні зв'язки, з'являються міждержавні інституції, формуються загальні обриси громадянина Європи.

«Європа знань» є на сьогодні широко визнаним фактором соціального та людського розвитку, а також невід'ємною складовою зміцнення й інтелектуального збагачення європейських громадян, оскільки саме цивілізована та демократична Європа спроможна надати їм необхідні знання для протистояння викликам нового тисячоліття разом із усвідомленням спільних цінностей і належності до єдиної

соціальної та культурної сфери. Україна як частина європейської співдружності привносить в загальносвітову та європейську скарбницю цінностей свою історію, культурний досвід, власне бачення перспектив розвитку усіх сторін життя європейця.

Прийняття Закону «Про вищу освіту» (2014 р.), в якому визначено сутність поняття «вища освіта», рівні, ступені та кваліфікації вищої освіти, стандарти освітньої діяльності та вищої освіти, нормативно-організаційні умови забезпечення якості вищої освіти сприяє розвитку вищої школи на засадах гуманізму та демократії, громадянськості, якісної підготовки здобувача й економічної конкурентоспроможності майбутнього фахівця.

Одним із пріоритетних завдань загальної підготовки майбутнього фахівця в умовах ЗВО повинно бути формування в них таких якостей, які дозволяють їм успішно пристосуватися, жити і працювати в умовах нового століття. Серед цих якостей можна виділити: системне наукове мислення; екологічну культуру; інформаційну культуру; творчу активність; толерантність; високу громадянську моральність, свідомість та відповідальність. Саме ці людські якості повинні забезпечити виживання і подальший стійкий розвиток цивілізації, й повинні бути пріоритетними цілями для системи освіти в умовах сталого розвитку людства.

Сучасна вища освіта повинна органічно включати мислення, творчість в освітній процес, формувати світогляд, заснований на багатокритеріальності рішень. Вона повинна забезпечувати міждисциплінарну організацію змісту навчання, розвивати гармонійність у способах і рівнях мислення, готовність випускників не тільки до проектування професійних об'єктів з урахуванням викликів часу, але й нових видів діяльності [13, с. 224].

Рівень підготовки сучасного фахівця вимагає розробки компетентнісного підходу до навчання. Згідно з визначенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнень та освіти (International Board of Standards for Training, Performance and Instruction (IBSTPI) *поняття компетентності* – це є спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу. При цьому вказане поняття передбачає результат професійної підготовки майбутнього фахівці - набір знань, навичок та умінь, що дають змогу особистості ефективно здійснювати діяльність або виконувати певні функції, які підлягають досягненню певних стандартів у галузі професії або виду діяльності.

Результати навчання, як і компетентності стають системоутворюючими елементами освітнього процесу. Це підтверджується тим, що вони наскрізно інтегровані в системах документів, які їх визначають (стандарти освіти, освітні й навчальні програми), які визначають якість освіти (документи УЦОЯО, ДСЯО) і є основою планування й провадження освітньої діяльності в ЗВО.

Для того, щоб конкретизувати результати професійної підготовки та технологізувати процес здобуття вищої освіти в освітніх програмах майбутніх фахівців чітко описуються загальні й професійні (фахові) компетенції та програмні результати навчання.

Результати навчання, як правило, формуються у вигляді компетентностей та компетенцій – знань та умінь, що характеризують здатність студента розуміти, відобразити, пізнавати і виконувати те, що вимагається освітньо-кваліфікаційною характеристикою фахівця після закінчення навчання [3, с. 34].

З огляду на стратегію сталого розвитку світу, зміну акцентів у політичних, суспільних, соціальних, економічних, культурних, екологічних процесів, орієнтири новітньої науки та вищої освіти,

запровадження компетентнісного підходу, вважаємо, доцільним акцент у процесі професійної підготовки (загальній компоненті) фахівця робити на громадянському змісті та формуванні загальних компетентностей відповідно до умов розвитку світу, історичного та сучасного поступу української держави, місця її у світі, тих викликів, які стоять сьогодні перед українським народом та кожним громадянином, як носієм певної професійної ролі.

Аналіз освітніх програм Миколаївського інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»: Журналістика, Право, Комп'ютерна інженерія, Спеціальна освіта, Соціальна робота, Психологія, Фізична терапія, ерготерапія, Облік і оподаткування, Менеджмент, Маркетинг, Фінанси, банківська справа та страхування, Готельно-ресторанна справа освітнього рівня бакалавр (перший рівень вищої освіти) галузей знань: 06 Журналістика, 08 Право, 12 Інформаційні технології, 01 Освіта, 23 Соціальна робота, 05 Соціальні та поведінкові науки, 22 Охорона здоров'я, 07 Управління та адміністрування, 24 Сфера обслуговування, спеціальностей: 061 Журналістика, 123 Комп'ютерна інженерія, 016 Спеціальна освіта, 231 Соціальна робота, 053 Психологія, 227 Фізична терапія, ерготерапія, 071 Облік і оподаткування, 073 Менеджмент, 075 Маркетинг, 072 Фінанси, банківська справа та страхування, 241 Готельно-ресторанна справа довів необхідність введення в процес підготовки фахівців загальної дисципліни, яка інтегруватиме зміст українського контенту в загальносвітових досягненнях та орієнтирах й націлюватиме майбутніх фахівців на формування системи наукових інтегрованих знань про Україну в контексті світового розвитку, істотно вплине на формування інтегративної здатності здобувачів ЗВО – громадянської компетентності.

Запровадження в загальному циклі підготовки дисципліни «Україна в контексті світового розвитку» має на меті такі завдання:

- розширення й поглиблення у студентів знань сучасного становища України, її місця в системі міжнародних відносин;
- формування загальної картини світу та місця в ній феномену «українського»;
- закладення основ розуміння сучасності та прогнозування майбутнього держави з позиції геополітичних інтересів;
- виховання майбутніх фахівців як свідомих громадян України;
- розвиток почуття патріотизму та глибоких морально-етичних переконань, усвідомлення власної причетності до тисячолітньої історії українського народу;
- сприяння усвідомленню здобувачами належності України до європейського історико-культурного простору;
- розвиток критичного мислення, визначення власної оцінки суспільних явищ і подій;
- вироблення умінь застосовувати набуті знання у професійній діяльності, для самостійної орієнтації в суспільно-політичному житті;
- розуміння можливостей майбутньої професії в реалізації завдань сталого розвитку України.

Попередніми умовами для вивчення даної дисципліни визначені: курс історії України та всесвітньої історії, дисципліни громадянського спрямування за навчальними програмами закладів середньої освіти.

Загальні компетентності для кожної освітньої програми обираються з переліку, що містяться в державних стандартах та освітніх програмах спеціальностей.

Навчальні цілі дисципліни полягають у формуванні у студентів загальних компетентностей громадянсько-навчального спрямування, таких як:

1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
3. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.
4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.
5. Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.
6. Здатність проводити дослідження на відповідному рівні.
7. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.
8. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.
9. Здатність бути критичним і самокритичним.
10. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації.
11. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).
12. Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
13. Здатність приймати обґрунтовані рішення.
14. Здатність працювати в команді.
15. Здатність до міжособистісної взаємодії.
16. Здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети.
17. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.
18. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової

активності

для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

19. Здатність спілкуватися з представниками інших професійних груп.

20. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності.

21. Здатність працювати в міжнародному контексті.

22. Здатність працювати автономно.

23. Здатність здійснювати безпечну діяльність.

24. Здатність виявляти ініціативу та підприємливість.

25. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).

26. Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт.

27. Визначеність і наполегливість щодо поставлених завдань і взятих обов'язків.

28. Прагнення до збереження навколишнього середовища.

29. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

30. Усвідомлення рівних можливостей та гендерних проблем.

За результатами вивчення курсу здобувачі освітнього рівня «бакалавр» повинні опанувати такі програмні результати навчання:

знати: складові геополітики, її методи і функції; сучасні світові та регіональні цивілізації, їх вплив на долю України; найважливіші питання міждержавних відносин та їх значення для України; головні парадигми, що визначають українську геостратегію; знати і розуміти сучасну геополітичну доктрину України;

вміти: аналізувати місце і роль України в контексті світового розвитку; характеризувати найвпливовіші міжнародні організації, їх вплив на світові процеси та інтереси України; визначати позиції України в міжнародній політиці та міжнародних організаціях; ідентифікувати Україну в сучасному геополітичному просторі;

екстраполювати окремі історичні події на сучасний історико-політичний процес; прогнозувати можливі шляхи сталого розвитку України; визначати конкретні завдання сучасного життя України в соціально-економічному, політичному, культурному житті; будувати безконфліктне середовище; використовувати отримані знання у майбутній професійній діяльності.

Ключовим принципом вивчення дисципліни «Україна в контексті світового розвитку» визнаний особистісно-орієнтований підхід. Саме він дозволяє розкрити суб'єктність кожного здобувача вищої освіти з орієнтацією його на попередній особистий досвід та власний майбутній професійний розвиток. А особистісно орієнтована професійна підготовка майбутніх фахівців реалізується в активній та інтерактивній освітній діяльності, яка має і зовнішні атрибути спільності, й своїм внутрішнім змістом передбачає співробітництво, саморозвиток суб'єктів навчального процесу, виявлення їх особистісних функцій.

Зміст дисципліни, закріплений в 120 годинах 4 кредити представлений наступною тематикою.

Тема 1: Україна в контексті геополітики. Теоретичний зміст теми у процесі лекційного заняття дозволяє розкрити поняття геополітики, її методів та функцій, охарактеризувати геополітичне становище держави, поміркувати щодо «життєвих інтересів» держави, взагалі, та України, зокрема. Ознайомлення з тематичним матеріалом дає розуміння здобувачу вищої освіти складових геополітики (геоекономіки, геоекології, геокультури). Формує вміння аналізувати місце та роль України в сучасному геополітичному просторі. Панельні дискусії на семінарському занятті розкривають суть парадигмального впливу на українську геостратегію. Аналіз географічного положення, дозволяє експертним групам сформулювати основні характеристики «геополітичної привабливості» України та колективно у процесі

«мозкового штурму» визначити, якого рівня сили є на сьогодні Україна. Знайомство з предметом геополітики держави, геополітичною доктриною України під час самостійної роботи змушує студентів розмірковувати, висловлювати думку, щодо доцільності тих, чи інших державних орієнтирів та їх врахуванні в житті кожного українця.

Здобувачі вчаться оволодівати сучасними знаннями, проявляють здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел, розвивають абстрактне мислення, аналіз та синтез, вчаться приймати обґрунтовані рішення й працювати самостійно та в команді.

Тема 2: Українська економіка на тлі світового розвитку. Зміст теми розкриває характерні риси розвитку глобальної економіки та глобалізації на сучасному її етапі; драйвери високих темпів економічного зростання у світі. У процесі лекційного заняття здобувачі вчаться за допомогою swot-аналізу піддавати критичній оцінці стан економіки України за роки незалежності; виявляти слабкі та сильні сторони України для розвитку економічного сектору; визначати ризики на шляху до збалансованого розвитку України (інтегральні та критичні операційні); моделювати політику короткострокових цілей, безпосередньо для галузі, де в майбутньому планують працювати; аналізувати причини неефективності національної економічної політики. В результаті самостійного опрацювання теми напрацьовується колективний висновок: людський капітал – головне багатство і потенціал економічного розвитку України й від кожного особисто залежить розвиток економіки держави.

Тема 3: Соціальні досягнення України у контексті індексу людського розвитку. Теоретичний зміст матеріалу дозволяє зробити невеликий екскурс соціального поступу України доби незалежності, переходу до ринкової економічної системи, докорінної зміни принципів соціальної політики. Аналізу піддається олігархат, середній клас,

збідніла категорія населення. Дається оцінка маргіналізації українського суспільства. В групах опрацьовується інформація щодо номінальної середньомісячної заробітної плати, споживчих цін, девальвації гривні, незареєстрованої зайнятості, безробіття, причин зростання безробіття та масової міграції українців за кордон часів становлення державності.

Важливе місце в опрацюванні навчального матеріалу відводиться сучасній соціальній політиці України: головним індикаторам її розвитку, чинникам впливу на позитивну динаміку оплати праці працівників в Україні.

Завдяки командній роботі в групах з об'єднаних спеціальностей здобувачі виявляють здатність спілкуватися з представниками інших професійних груп різного рівня (інших галузей знань/видів економічної діяльності) та напрацьовують комплексні завдання розвитку України в соціальній сфері. Самостійна робота студентів дозволяє їм порівняти індекс людського розвитку України з соціальним розвитком людства, виявити глобальні тенденції соціального розвитку, їх вплив на Україну.

Тема 4: Політичний розвиток України. Змістовно тема розкриває перші кроки реформування політичної системи в Україні, акцентуючи увагу на цінностях стратегії політичних реформ в Україні: свободі, раціональності, саморегуляції, індивідуалізму, розкріпаченню ринкових сил, обмеженні державного впливу на громадянське суспільство. Звертається увага на етапи розвитку демократичних процесів, політичного та економічного облаштування, демократичному типі політичної системи суспільства, нових органах державної влади, управління та законі про особливості регіонального управління, формуванні опозиції, інституті президенства в Україні.

Здобувачі в обговоренні політики українських президентів виявляють самостійність мислення, здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел, критичність. Робота в групах

по напрацюванню політичної платформи уявної політичної сили формує здатність розробляти проекти та управляти ними, а також виявляє їхнє вміння діяти на основі політичних і етичних міркувань (мотивів). Звертається увага на необхідність орієнтації політичної реформи на стійкий ріст і інтереси більшості, врахуванні галузевих інтересів в програмній платформі.

Тема 5: Сучасний культурний розвиток України: виклики часу та державна стратегія. Зміст теми підпорядкований розкриттю розвитку світової культури й, зокрема, – української, в контексті глобалістики. Аналізуються основні риси культурної ситуації у світі.

На лекційному занятті розкриваються трансформаційні процеси у сфері культури доби незалежності та сучасний стан культурної політики в Україні в контексті світового культурного прогресу. Аналізу піддаються проблеми культурної політики України в контексті європейських країн. До сфери самостійної роботи студентів відноситься короткий опис у формі наукового есе реформування української освіти в умовах світових викликів.

Проблеми та перспективи культурної політики України розглядаються у формі диспуту на семінарському занятті. Вивчення теми закінчується визначенням пріоритетів культурної політики держави. Здобувачі вчаться цінувати та поважати культурне різноманіття та мультикультурність, виявляючи не тільки здатність до міжособистісної взаємодії, але й розуміння до співпраці в міжнародному контексті.

Тема 6: Реформування науки та освіти в Україні в контексті світових викликів. Теоретичний зміст представлений питаннями: причин реформи та її змісту. Здобувачі піддають аналізу тезу лектора: «Реформа освіти та науки як засіб подолання кризи». Співдоповідачі розкривають суть заявлених проблем: «Падіння якості та симуляція

освітньої і наукової діяльності», «Відсутність затребуваності освіти та науки на рівні держави», «Недофінансування діяльності освітніх та наукових установ», «Недооцінка соціального капіталу та відсутність умови для його росту», «Застарілість кадрового потенціалу». Спільними зусиллями аудиторія здобувачів приходять до висновку про потребу в реформуванні усіх напрямків та щаблів освіти.

Лектор розкриває основні цілі реформування: децентралізація управління; очищення та оновлення керівництва; залучення громадськості до підготовки рішень та моніторингу стану системи; підвищення якості освіти і її наближення до потреб суспільства та осіб, які навчаються; створення умов для існування різних типів освітніх закладів, що забезпечують якісну освіту.

Аналізує напрямки освітньої реформи: запровадження незалежної професійної сертифікації, реформування системи атестації та підвищення кваліфікації педагогічних працівників, реформування системи управління та фінансово-економічного механізму функціонування системи освіти в Україні, запровадження зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на кожному освітньому рівні, в тому числі ЗНО, розвиток альтернативних освітніх проектів, розширення використання сучасних технологій в управлінні освітою, організації освітнього процесу і контролі результатів навчання та впровадження автоматизованих інформаційних систем, пілотні проекти для відпрацювання нових механізмів управління та організації освітньої діяльності. Розкриває напрямки реформи в науковій сфері: нові механізми управління науковою сферою, створення єдиного Національного дослідницького простору, відкритого для світу.

На основі лекційного матеріалу здобувачі самостійно роблять письмові коментарі, щодо цілей реформи у контексті власної майбутньої професії: людиноцентризму, соціального визнання педагога, викладача,

ученого, фахівця-професіонала; викорінення недоброчесності, корупції, плагіату; реформуванні механізму фінансування освіти та науки, запровадженні механізмів гарантування якості освіти/виконання досліджень. Вказана діяльність формує у студента знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності, здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу, вміння застосовувати знання у практичних ситуаціях.

Тема 7: Технологічний розвиток України. Зміст лекційного матеріалу побудований на розкритті стратегії технологічного розвитку України, концентрації наукового потенціалу для вирішення найбільш актуальних науково-технічних проблем та проведенні фундаментальних і прикладних досліджень за напрямками, з яких Україна має значний науковий, технологічний та виробничий потенціал.

Лектор розкриває проблеми запровадження програмно-цільового підходу до фінансування усіх секторів наукової сфери; запровадження ринкових механізмів підтримки нових технологій; розширення участі малого й середнього бізнесу в науково-технологічному розвитку; приведення системи правового захисту інтелектуальної власності у відповідність з міжнародними нормами та введення інтелектуальної власності у господарський обіг; розвитку і впровадження сучасних інформаційних технологій; досвіду у галузі міжнародних та регіональних зв'язків в аспекті розвитку прогресивних технологій в Україні.

Тема 8: Україна в системі сучасних міжнародних відносин. Змістове поле теми представлено положеннями щодо розвитку міжнародних відносин і світового політичного процесу; міжнародних відносин як системи міждержавних взаємодій, суб'єктами яких є держави і міждержавні та неурядові організації, приватні особи; сучасних принципів міжнародної політики; суб'єктів політичного життя

світового політичного процесу; аналізу сучасних міжнародних організацій та міжнародних урядових й неурядових організацій.

Здобувачі мають ознайомитися з військово-політичними, економічними, екологічними, гуманітарними та іншими проблемами світового співтовариства, що входять у сферу міжнародних відносин. Для обговорення виноситься проблемне питання «Війни як вивірених шлях досягнення державами своїх інтересів і цілей». Аналізується місце і роль дипломатії у міжнародних відносинах. Досліджуються наукові думки філософів, істориків, політиків про природність, закономірність і невідворотність війн. Розглядаються можливі безпекові заходи для України.

Здобувачі за результатами опанування теми формують здатність працювати в міжнародному контексті та здійснювати безпечну діяльність.

Тема 9: Україна і Європейський Союз. Теоретичний зміст теми охоплює положення короткого історичного екскурсу щодо Європейського Союзу на початку XXI століття, євроінтеграційного курсу України (1991-2000 рр.). Колективно аналізуються позитиви інтеграції України в ЄС для України та Євросоюзу; визначаються цілі та завдання інтеграції України в ЄС та етапи їх реалізації; досліджуються етапи розвитку відносин з ЄС у сфері зовнішньої політики, безпеки, військового та військово-технічного співробітництва, регулярний політичний діалог між Україною та ЄС, прикордонний та візовий режим, співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом, нелегальною міграцією, незаконною торгівлею зброєю тощо.

Здобувачі визначаються з національними механізмами забезпечення європейського інтеграційного вектору розвитку України; вивчають механізми організаційного забезпечення процесу інтеграції

в європейські економічні і політичні структури та аналізують невідкладні заходи у сфері євроінтеграції.

Тема 10: Україна в контексті сталого розвитку. Лекційний матеріал спрямований на розкриття кількісних параметрів сучасного світового розвитку, головних аспектів соціального розвитку XXI століття. Аналізу піддається глобалізація як процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Здобувачі в активних групах в позааудиторній роботі досліджують глобальні проблеми сучасного світу: енергоресурсів, енергозабезпечення, енергобезпеки; земельних ресурсів, забезпечення продуктами харчування, голоду; забезпечення населення планети високоякісною питною водою, іншими природними ресурсами; недопущення війн, боротьби із міжнародним тероризмом, злочинністю; демографічні проблеми; подолання бідності; екологічні проблеми; боротьби із релігійним екстремізмом, войовничим радикалізмом; боротьби із релігійним екстремізмом, войовничим радикалізмом; глобалізаційні проблеми та в процесі практичного заняття пропонують шляхи їх вирішення. Студенти демонструють прагнення до збереження навколишнього середовища, здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

Метою теоретичної частини теми є висвітлення лектором понять «сталого розвитку» як здатності задовольняти потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби та «межі зростання» людського суспільства, передбачивши можливості його розвитку завдяки реалізації сімнадцять цілей сталого розвитку суспільства.

У процесі самостійної роботи здобувачі пізнають зобов'язання України в контексті сталого розвитку й знайомляться зі Стратегією сталого розвитку «Україна – 2030», дорожньою картою

та першочерговими пріоритетами реалізації Стратегії. Здобувачі в самостійній роботі формулюють власні професійні завдання та орієнтири в контексті сталого розвитку, тим самим виявляють визначеність і наполегливість щодо поставлених завдань і взятих обов'язків.

Тема 11: Стратегія регіонального розвитку: від історії до сучасності. У процесі опанування темою розглядаються пріоритети та цілі державної регіональної політики. Вивчаються оптимальні умови для розкриття регіонами, безпосередньо – Миколаївського, власного потенціалу та ефективного використання конкурентних переваг регіональної економіки. Визначаються основні принципи реалізації державної регіональної політики та система організації процесу стратегічного планування регіонального розвитку. Робота над темою формує у майбутніх фахівців здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети.

Тема 12: Інформаційна безпека України. Програмний матеріал включає вивчення термінів: «інформація», «інформаційна безпека держави» та її складових; «інформаційна війна», визначення та сфера діяльності; визначення основних загроз безпеці інформації; цілей, складових частин та наслідків інформаційної війни.

Серйозна увага приділяється сутності, видам та методам спеціальних інформаційних операцій. Аналізу піддаються основи Законодавства України в сфері захисту інформації; завдання інформаційної безпеки; модель системи захисту інформації; система захисту державної таємниці; напрямками інформаційної безпеки.

Лектор звертає увагу на особливості характеру формування нового світового устрою, що диктується взаємодією двох об'єктивних процесів розвитку – глобалізації та регіоналізації. Інформаційна політика Європейського Союзу щодо побудови інформаційного суспільства.

Загальні аспекти зарубіжного досвіду регулювання інформаційної сфери.

Тематичний матеріал охоплює вивчення проблеми інформаційних війн в Україні: історії, сучасності, перспектив. У процесі семінарських занять здобувачі презентують результати самостійної роботи за темами: інформаційні війни та інформаційні операції; вдалі і невдалі інформаційні операції в історії та сучасності.

Тема 13: Мовна політика України в загальноцивілізаційному та національному вимірах. Зміст теми охоплює положення про мовну політику як комплекс цілей та принципів, що визначають регулювання мовних практик у різних сферах життя держави й суспільства, а також сукупність правових, адміністративних та господарчих механізмів, через які здійснюється згадане регулювання.

Студенти аналізують сучасну мовну ситуація в Україні, вивчають механізм здійснення державної мовної політики та цілі і пріоритетні напрямки державної мовної політики в Україні.

Важливим аспектом формування здатності спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово є вивчення мови в професійному вимірі: комунікативно-культурний аспект, полікультурному вимірі.

Акцентується увага на професійній комунікативній компетенції особистості та процесі її формування, проблемах формування іншомовної комунікативної компетенції майбутніх фахівців. Формується здатність спілкуватися іноземною мовою та здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.

Тема 14: Права громадян в українському суспільстві. Теорія питання ґрунтується на демократизації суспільних процесів в Україні, правах людини; громадянській активності молоді; базових цінностях демократичного суспільства. Майбутні фахівці формують здатність

реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Здобувачі піддають вивченню та аналізу інститут громадянського суспільства та участь громадян в різних проєктах. У процесі колективної роботи зі створення проєктів у майбутніх фахівців формується здатність діяти соціально відповідально та свідомо, виявляється ініціатива та підприємливість.

Тема 1. Молодь – головна рушійна сила прогресу. Вивченню теми передуює знайомство здобувачів із Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» та Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». Теорія питання охоплює основні складові процесу соціального становлення та розвитку молоді в Україні на прями державної політики в сфері соціального становлення та розвитку молоді в Україні.

Студенти роблять репортажі з соціологічних міні-досліджень ціннісних орієнтацій сучасної української молоді; проблем зайнятості молоді на сучасному ринку праці; перспектив працевлаштування молоді в сучасних умовах в контексті обраної спеціальності. Доповідають про результати своєї роботи на підсумковій науково-практичній конференції: «Молодь – головна рушійна сила позитивних змін у суспільстві».

У процесі опанування дисципліною «Україна в контексті світового розвитку» застосовуються традиційні (лекції, семінарські та практичні заняття) та інноваційні форми проведення навчальних занять (інтерактивні, проблемні лекції, лекції з елементами провокації, «перевернута лекція», лекція-конференція та прес-конференція, лекція та семінар у формі дискусії; семінар з елементами ділової гри, семінар-

дослідження, практичне заняття з елементами проєктної діяльності; заняття із застосуванням комп'ютерної та телекомунікаційної техніки тощо).

Лекція як основна форма навчальних занять у ЗВО, призначення якої в засвоєнні теоретичного матеріалу, вводить здобувачів у певну систему наукових знань і в методологію предмету, являється своєрідною школою наукового мислення та формування й розвитку світогляду. *Практичне заняття* дозволяє практично деталізувати отриману з різних джерел тематичну інформацію та формує у студентів вміння і навички їх практичного застосування в майбутній професійній діяльності шляхом індивідуального, або групового/колективного виконання відповідно сформульованих завдань.

Семінарське заняття – форма навчального заняття, за якої викладач організує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів, доповіді, презентації, відповіді на проблемні питання на підставі індивідуально виконаних завдань, рефератів, есе, повідомлень, аналітичних оглядів.

Сучасна дидактика визнає велику освітню і виховну цінність дискусій, які широко застосовуються під час вивчення всіх тем дисципліни «Україна в контексті світового розвитку». Вони вчать глибокого розуміння проблеми, самостійній позиції, оперування аргументами, критично мислити, зважати на думки інших, визнавати вдалі аргументи, краще розуміти іншого, сприяють уточненню власних переконань і формуванню власного погляду на світ [20, с.12].

У процесі навчання дисципліни застосовуються різні особистісно-орієнтовані методи стимулювання інтересу здобувачів до навчання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності: навчальні дискусії; створення ситуації пізнавальної новизни; створення ситуацій зацікавленості (метод цікавих аналогій тощо); опори на життєвий

досвід; стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні; swot-аналіз, метод «ПРЕС», панельні дискусії; соціологічні опитування; різні інтерактивні вправи, групова робота.

Організація інтерактивного навчання включає: моделювання професійних завдань; використання дидактичних і рольових ігор; пошук варіантів вирішення проблемних ситуацій; створення «ситуації успіху» тощо. Головний принцип такої інтеракції – постійна взаємодія та співпраця, міжмовна комунікація, в якій викладач непомітно виступає координатором інтерактивної взаємодії. В такому громадянсько спрямованому освітньому середовищі відбувається справжня самореалізація майбутніх фахівців. Студенти активно включаються в процес виконання поставленого завдання, пропонують власне бачення способів його вирішення, толерантно доводять свою думку, аргументуючи її конкретними фактами, прикладами тощо.

Самостійна робота студента розподіляється на: роботу із забезпечення аудиторних занять – вивчення обов'язкової та додаткової літератури, матеріалів лекцій, електронних матеріалів за темами лекцій та семінарів, рішення заданих завдань та вправ, підготовки доповідей за темами семінарів, підготовки до проєктної діяльності та інших форм поточного контролю; виконання індивідуальних завдань; науково-дослідницької роботи, представленої на науково-практичній конференції; забезпечення семестрового контролю з навчальної дисципліни (підготовка до здачі диференційованого заліку).

Усі форми самостійної роботи направлені на поглиблення і закріплення знань здобувача, розвиток практичних та аналітичних навичок з проблем навчальної дисципліни «Україна в контексті світового розвитку» під час її освоєння, виконання індивідуальних завдань та науково-дослідної роботи.

Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, передбачених для вивчення навчальної дисципліни «Україна в контексті світового розвитку»: електронний підручник, конспекти лекцій, практикум та забезпечена комплексом дисципліни на навчальній платформі (MOODLE).

Навчальний матеріал дисципліни, передбачений навчальною програмою для засвоєння студентами в процесі самостійної роботи, виноситься на підсумковий контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовується при проведенні навчальних занять.

За результатами вивчення дисципліни «Україна в контексті світового розвитку» формується здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, громадянські, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку України в світових вимірах, місця обраній майбутній професії у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій.

Особливу увагу у процесі вивчення дисципліни «Україна в контексті світового розвитку» приділяється інклюзії.

Дослідниця О. І. Локшина звертає увагу « на те, що в умовах глобальних викликів сучасності, з якими стикається ЄС (мігранти, технологічна революція, пандемія COVID-19), інтенсифікується необхідність поглиблення стратегії із забезпечення справедливості в освіті. Справедливість в освіті розглядається з позиції інклюзії та рівності та означає, що особистісні або соціальні характеристики та обставини (стать, соціально-економічний статус, походження, вік, особливі потреби, місце проживання) не перешкоджають реалізації власного освітнього потенціалу (рівність), та що всі особи набудуть принаймні мінімальний рівень знань та навичок (інклюзія) [10].

Виклики сучасного суспільства, зокрема воєнні події в Україні, вносять свої корективи в систему наукових знань навчальної дисципліни для студентів перших курсів «Україна в контексті світового розвитку». Вона стає більш затребуваною, підвищується актуальність питань, пов'язаних з формуванням громадянських, світоглядних, особистісно-мотиваційних та професійних орієнтирів, виникає потреба в оновленні інтернет-ресурсів та новітніх джерел інформації; поєднанні традиційних методів навчання зі специфічними для дистанційної освіти.

Сучасна дистанційна освіта здійснюється переважно у віртуальному освітньому просторі, який передбачає проєктування освітнього середовища з урахуванням найновітніших комп'ютерних технологій та можливого перегляду форм і методів навчання (створення і ведення блогів та мікроблогів, використання соціальних мереж й системи соціальних презентацій, вікі-проекти, мультимедійні системи обміну, системи спільних редакторських офісів тощо). Зростання обсягу освітніх інтернет-ресурсів, можливість швидкого доступу до світових культурно-історичних досягнень людства змінюють звичну роль змісту освіти. Значний обсяг, відкритість і доступність інформації в мережі Інтернет не потребують повного засвоєння й репродукції. Акцент у цьому випадку переноситься на діяльність здобувача, на технології, за допомогою яких він створює заплановану освітню продукцію.

Інтернет-навчання як основа безперервної освіти спрямоване на набуття майбутніми фахівцями навичок самостійної освіти [14].

Тож, в умовах розвитку сучасного світу відбуваються глобальні соціальні, політичні, економічні, технологічні, культурні зміни в суспільстві. Особливої важливості набувають міжнародні відносини та участь в різних світових, європейських організаціях України, професійних спільнотах. З огляду на це, не має бути втраченим інтерес громадян до національного коріння, а пробудження національної

самосвідомості має актуалізувати потребу в підготовці висококультурних сучасних фахівців здатних завдяки власному професійному внеску розвинути економіку України на сталій основі, формуванні їх громадянської компетентності.

Список використаних джерел:

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: підручник. Київ: Либідь, 1998. 560 с.
2. Борець Ю. В. Психологічні особливості громадянської компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю: дис. ... канд. псих. наук: / Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2016. 310 с.
3. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: підручник для студентів магістратури за модульно-рейтинговою системою навчання. Київ: «Центр навчальної літератури». 2006. 164 с.
4. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. 2-е вид., доп. Київ: «Академвидав», 2007. 615 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь. 1997. 256 с.
6. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування та реалії: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Київ, 2021. 105с.
7. Зязюн І. А. Неперервна освіта як основа соціального поступу. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/6139/1/зязюн9.pdf>
8. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії: навч. посіб. для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. Київ: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу. 1997. 302 с.

9. Колесник Н. Є. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до організації художньо-технічної творчості учнів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Житомирський державний ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2007. 335 с.

10. Локшина О. І. Стратегічні документи ЄС у галузі справедливості в освіті. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Anotovani_2021.pdf

11. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу: дис. ... канд. пед. наук / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2007. 286 с.

12. Михайліченко М. В. Громадянська компетентність як складова університетської освіти. Компетентнісно-орієнтована парадигма підготовки майбутнього філолога / за ред. О. В. Малихіна. Київ: ТОВ «+ВО Інтерсервіс» 2016. 420 с.

13. Моделювання професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграційних процесів: монографія / за ред. С. С. Вітвицької. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2019. 304 с.

14. Мушка О. Організаційно-педагогічні особливості проектування дистанційної освіти в умовах карантину. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/341/276>

15. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / за ред. І. А. Зязюна. Київ: «Віпол», 2000. 636 с.

16. Ничкало Н. Г. Педагогіка вищої школи: крок у майбутнє. Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект: монографічне видання. Київ: ВІПОЛ. 1999. 450 с.

17. Ничкало Н. Г. Теоретико-методологічні проблеми реформування професійно-технічної освіти. *Педагогіка і психологія*. 1997. №3 С. 105–110.

18. Пехота О. М., Старєва А. М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя: монографія. Миколаїв: Іліон, 2005. 272 с.
19. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: монографія / С. О. Сисоєва, А. М. Алексюк, П. М. Воловик, О. І. Кульчицька, Л. Є. Сігаєва, Я. В. Цехмістер та ін.; за ред. С. О. Сисоєвої. Київ: ВІПОЛ, 2001. 502 с.
20. Пометун О. І., Побірченко Н. С., Коберник Г. І., Комар О. А., Торчинська Т. А. Інтерактивні технології: теорія та методика. Київ-Умань, АПН, 2008. 320 с.
21. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. 23 с.
22. Професійна освіта: словник / уклад. С. У. Гончаренко. Київ: Вища школа, 2000. 273 с.
23. Рогова Т. В. Професійна підготовка студентів у ВНЗ: її ознаки та якість. URL: <https://zenodo.org/record/578582#.YkaYWXFBw2w>.
24. Семиченко В. А. Концепция целостности и ее реализация в профессиональной подготовке будущих учителей: дис. ... д-ра. псих. наук: 19.00.07 / Київ, 1992. 432 с.
25. Семиченко В. А. Проблеми і пріоритети професійної підготовки *Педагогічний дискурс*. 2007. Вип. 1. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2007_01/semychenko.pdf.
26. Сисоєва С. О. Педагогічна творчість: монографія. Харків – Київ: Кн. вид. «Каравела». 1998. 150 с.
27. Сисоєва С. Педагогічні технології і професійний розвиток особистості. *Prace Naukowe. Pedagogika* 8-9-10. pp. 741–754. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Prace_Naukowe_Pedagogika/Prace_N

[aukowe Pedagogika-r1999 2000 2001-t8 9 10/Prace Naukowe Pedagogika-r1999 2000 2001-t8 9 10-s741-754/Prace Naukowe Pedagogika-r1999 2000 2001-t8 9 10-s741-754.pdf](http://www.pedagogika.pl/Prace_Naukowe_Pedagogika-r1999_2000_2001-t8_9_10-s741-754/)

28. Словник української мови / т. 10. за ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1979. 482 с.

29. Старєва А. М. Підготовка майбутнього вчителя до реалізації особистісно орієнтованого навчання. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / за ред. І. А. Зязюна, О. М. Пехоти. Київ: Видавництво А.С.К., 2003. 240 с.

30. Старєва А. М. Реалізація особистісно орієнтованого навчання у підготовці студентів історичного факультету. Наукові праці: Збірник. Т. 13. Миколаїв: Вид-во МФ НаУкМА, 2001. Педагогіка. С. 63–66.

31. Старєва А. М. Особистісно орієнтована професійно-педагогічна підготовка як основа формування готовності майбутнього вчителя історії до реалізації особистісно орієнтованого навчання. Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 24. Вип. 11. *Педагогічні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. С. 102–106.

32. Старєва А. М. Аналіз стратегій розвитку закордонного досвіду професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів. *Науковий вісник Миколаївського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2003. Вип. 5. С. 92–101.

33. Старєва А.М. Особливості методики викладання українознавства. Розвиваюче навчання – основа формування творчої особистості. Миколаїв, 1997. С. 63–69.

34. Степанова Н. М. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідності до вимог нових державних освітніх стандартів. Черкаси: Вид-во ЧОІППО, 2014. с. 11

35. Сущенко Л. П. Професійна підготовка майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту (теоретико-методологічний аспект): монографія. Запоріжжя: ЗДУ, 2003. 442 с.

36. Сущенко Л. П. Теоретико-методологічні засади професійної підготовки майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту у вищих навчальних закладах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2003.

37. Технології неперервної освіти: проблеми, досвід, перспективи розвитку. Збірник статей до традиційної IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв. Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 336 с.

38. Шупта О. В. Формування готовності до професійної творчої діяльності майбутніх перекладачів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ТНПУ імені В. Гнатюка. Тернопіль, 2005. 20 с.

39. Щербина С. В. Науково-дослідна робота майбутніх диспетчерів міжнародних авіаліній як засіб формування професійних умінь: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Українська інженерно-педагогічна академія. Харків, 2001. 20 с.

40. Voronin D. M., Saienko V. G., Tolchieva H. V. Digital Transformation of Pedagogical Education at the University. Proceedings of the International Scientific Conference «Digitalization of Education: History, Trends and Prospects» (DETP 2020), 2020. P. 760–766.

2.3. Modern dominants of training of special education teachers in the context of establishing of inclusive education in Ukraine

Сучасні доміанти підготовки спеціальних педагогів у контексті усталення інклюзивної освіти в Україні

Інклюзія є провідною тенденцією у розвитку системи освіти в усьому світовому співтоваристві, це фундаментальна цінність та довгострокова стратегія, що потребує систематичності і послідовності, безперервності, комплексного підходу та компетентних фахівців для її реалізації. Інклюзивна освіта потребує зміни усталених стереотипів у системі професійної підготовки педагогів, які формувалися протягом багатьох десятиліть, позаяк її цілі знаходяться в принципово іншій системі координат, що кардинально відрізняється від усталених цілей системи загальної і спеціальної освіти.

Відтак актуалізується проблема спеціальної професійної підготовки висококваліфікованих педагогів у сфері інклюзії, здатних створити комфортні, розвивальні умови для дітей з особливими освітніми потребами, відповідно до завдань, визначених у Концепції розвитку інклюзивної освіти [6, с. 48-49], формування «фахівців мультидисциплінарної команди», які мають відповідні компетентності для успішної роботи з цією категорією дітей.

Динамічна зміна завдань, що постали перед українськими закладами вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців зі спеціальності 016 «Спеціальна освіта», вимагають ґрунтовного переосмислення попереднього досвіду підготовки здобувачів з вищезначеної спеціальності, пошуку нових ідей та узгодження змісту, форм і методів викладання з вимогами та потребами сучасності у контексті усталення інклюзивної парадигми в освіті, а також узгодження з переходом України від Міжнародної класифікації хвороб до Міжнародної класифікації функціонування, обмежень

життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків (МКФ-ДП), яка призначена для обліку характеристик розвитку дитини та впливу на неї навколишнього середовища [9].

Потребують розробки й принципово нові підходи, напрями щодо підготовки педагогів у галузі спеціальної освіти, адже останні мають бути обізнані з різними особливими освітніми потребами та розумітися на проблемах, які проявляються в дитинстві, включаючи функції та структури організму, обмеження активності та участі, фактори навколишнього середовища, що мають важливе значення для розвитку дитини.

Відтак, підготовка фахівців у галузі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього простору є актуальною як для сучасної практики інклюзивної освіти (необхідним компонентом у системі реформування і модернізації освіти дітей з особливими освітніми потребами та забезпечення якості інклюзивної освіти в Україні), так і для теорії організації і впровадження спільного навчання дітей з особливими освітніми потребами з дітьми з нормотиповим розвитком [8].

Базис освітньої інклюзії має глибоке концептуальне коріння, відображене у теоріях соціальної справедливості, прав людини, рівноправності в освіті. Відповідно до зазначених теорій та ідей освіта розглядається як суспільне благо, що надає особам з особливими освітніми потребами можливості у доступі до неї як соціальної цінності. Тож подолання соціальної нерівності полягає у створенні особам з особливими освітніми потребами можливостей для отримання вагомого місця в суспільстві саме засобами освіти.

Треба зауважити, що високий рівень академічної підготовки, соціальний досвід, компетентність і здатність до соціальної адаптації як складові функціональної грамотності населення свідчать про високу

якість людських ресурсів суспільства, націленого на подальший удосконалений розвиток [1].

В Україні вибудована система інклюзивної освіти, яка представлена на всіх рівнях, у тому числі на рівні підготовки професійних кадрів: заклади вищої освіти реалізують програми першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти зі спеціальності 016 «Спеціальна освіта»; проводяться наукові дослідження з проблем інклюзивного навчання; створено потужну науково-методичну базу різноманітних зарубіжних і вітчизняних тренінгових технік, коучингових технологій навчання майбутніх фахівців, навчальних технік у розрізі ідеї «навчання шляхом залучення» та ін.

На рівні неформальної професійної освіти здійснюється навчання за різними програмами підвищення кваліфікації педагогічних працівників, проводяться вебінари, конференції, науково-практичні семінари та інші форми професійної взаємодії та підвищення компетентності педагогів у сфері інклюзії. Саме від підготовки педагогічних кадрів, здатних до належної організації інклюзивного освітнього середовища, залежить сьогодні успішність реалізації завдань Нової української школи та системи освіти загалом.

Варто також зазначити, що в основі інклюзивного навчання має бути розуміння вчителем того, що головною метою надання дитині освітніх послуг є не засвоєння шкільної програми, а задоволення її індивідуальних освітніх потреб. Педагог у системі інклюзивної освіти буде успішним, якщо зможе проявляти достатню гнучкість, якщо його не лякають, а цікавлять ускладнення, і він готовий спробувати різні підходи, якщо він з повагою ставиться до індивідуальних відмінностей, може слухати й застосовувати поради інших колег та згоден

співпрацювати з ними в команді; відчуває себе впевнено, якщо в класі присутня інша доросла людина тощо.

На нашу думку, особливого значення набуває потреба вивчення європейського досвіду реформування системи освіти та, зокрема, основних компетентностей педагогів, які потрібні для роботи в умовах інклюзивної школи, а також ключових чинників, що сприятимуть реалізації названих компетентностей інклюзивної освіти у підготовці здобувачів вищої освіти за відповідною спеціальністю.

Світовою спільнотою представлено значну кількість результатів наукових досліджень, які можуть бути покладені в основу теоретичного осмислення проблеми підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії. Зокрема теоретико-методологічні та філософські аспекти інклюзивної освіти розкрито у працях А. Колупаєвої, М. Малофєєва, Н. Назарової, М. Семаго, В. Синьова, О. Таранченко, А. Шевцова та ін.

Основні наукові підходи щодо підготовки фахівців педагогічного профілю у вищій школі, висвітлено у роботах В. Андрущенко, І. Зязюна, В. Лугового, О. Мартинчук, С. Сисоєвої, А. Старєвої. Стратегії супроводу інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами представлено у дослідженнях С. Альохіної, В. Бондар, І. Дмитрієвої, В. Засенко, Л. Коваль, І. Луценко, М. Семаго, В. Синьова, Т. Скрипник, Н. Софій, О. Федоренко, А. Шевцова та ін.

Започатковані наукові розробки, які присвячені підготовці фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в інклюзивному просторі (О. Акімова, К. Бовкуш, І. Демченко, М. Захарчук, А. Колупаєва, Г. Косарева, О. Кучерук, З. Ленів, С. Миронова, Т. П'яткова, І. Юхимець, Л. Савчук та ін.).

Окреслено шляхи фахової підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації вихователів, педагогів, корекційних педагогів, соціальних педагогів, психологів у галузі спеціальної освіти в умовах інклюзивного освітнього простору в наукових роботах В. Гладуш, Т. Дегтяренко, І. Малишевської, О. Мартинчук, Н. Пахомової, Д. Супрун, З. Шевців та ін.

Визначення нових домінант, що на них має ґрунтуватися система підготовки спеціальних педагогів, потребує першочергово усвідомлення того, запит на якого фахівця має українська школа у контексті усталення інклюзивної освіти? Відповідь на це питання не може бути зведена до сухого переліку компетентностей, а потребує ґрунтовного осмислення та розробки еталонного профілю педагога інклюзивної освіти, як основи для розроблення освітніх програм для підготовки здобувачів вищої освіти за педагогічними спеціальностями.

Критично зацікавленою у цьому аудиторією є першочергово науково-педагогічна спільнота, викладачі та керівники закладів вищої освіти, які розробляють та реалізують освітні програми для підготовки здобувачів до професійної діяльності в умовах інклюзії, які реагують на проблеми, ініціюють та здійснюють необхідні зміни на практиці. Саме вищий навчальний заклад має підготувати майбутніх педагогів до різноманіття викликів і потреб, з якими вони зіткнуться у шкільних класах [21].

Відповідно до Закону України «Про освіту», засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є: людиноцентризм; верховенство права; забезпечення рівного доступу до освіти; розвиток інклюзивного освітнього середовища; індивідуалізація (здійснення особистісно орієнтованого підходу); забезпечення універсального дизайну та розумного пристосування; різноманітність, цілісність і наступність системи освіти; свобода

у виборі видів, форм і темпу її здобуття; гуманізм; демократизм; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою тощо [14].

Отже закон визначає, що освіта в Україні має будуватися за принципом рівних можливостей для всіх, що означає недискримінацію у здобутті освіти за будь-якою ознакою, а завдання педагога – реалізувати цей принцип у практичній діяльності закладу освіти. Відтак, пріоритетним напрямом політики нашої держави в сфері освіти на сьогоднішній день є створення інклюзивного освітнього середовища. Ця потреба зумовлена зростанням кількості дітей з особливими потребами, які потребують спеціальної освіти, що сприяла б їхній соціальній адаптації та інтеграції в активне суспільне життя.

Європейська практика свідчить, що більшість дітей з особливими освітніми потребами цілком здатні навчатися і виховуватися за моделлю інклюзивної освіти, яка передбачає надання освітніх послуг дітям з особливими потребами у звичайних групах (класах) за умови відповідної підготовки вчителів і підтримки сімей [7, с.128].

Діти з особливими освітніми потребами потребують в першу чергу поваги та турботи, рівних можливостей в навчанні та дозвіллі, стабільної соціалізації у колі однолітків і доброзичливого ставлення в суспільстві. Упродовж довгого часу такі школярі навчались в окремих спеціальних навчальних закладах, інтернатах. Вони отримували трудові навички, які допомагали влаштуватись простими працівниками та отримувати заробітну платню, однак мали досить обмежені можливості щодо того, як соціалізуватися повною мірою, як знаходити своє місце в житті на рівні з іншими.

Нажаль суспільство звикло сприймати цих дітей, як таких, що отримують «спеціальне» навчання і знаходяться поза ним. Тож пріоритетне завдання інклюзивної освіти в тому, щоб прибрати бар'єр між особами з особливими потребами та іншим членами суспільства, допомогти їм успішно соціалізуватися, здобути гідну освіту та гідне майбутнє.

Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» був підписаний у 2017 році. Він закріпив право на освіту осіб з особливими потребами, надавши їм право на навчання в усіх навчальних закладах (у тому числі на безкоштовне навчання в державних, комунальних учбових закладах незалежно від «встановленої інвалідності»), можливість дистанційного та індивідуального навчання, створення інклюзивних та спеціальних класів чи груп в загальноосвітніх навчальних закладах [2].

Включення дітей з особливими потребами в масові освітні установи передбачає також і спеціалізовану корекційну допомогу, і психологічну підтримку, завданнями яких є контроль за розвитком дитини, успішність навчання, надання допомоги у вирішенні проблем адаптації в середовищі однолітків, тощо.

А адміністрації та педагогічні колективи закладів освіти, вирішують цілий комплекс важливих завдань, що мають забезпечити успішність цього процесу: створюють спеціальні умови для навчання та отримання повноцінних знань усіма учнями без яких-небудь обмежень; створюють необхідну дружню атмосферу підтримки та взаємоповаги, де буде проходити адаптація дитини з особливими освітніми потребами; забезпечують індивідуальний навчальний супровід дитини з особливими освітніми проблемами; створюють умови для отримання освіти в різних варіативних умовах і т.д.

Традиційна система фахової підготовки майбутніх педагогів здебільшого спрямована на формування професійної компетентності у сфері навчання та виховання дітей з нормотиповим розвитком, а для забезпечення ефективної підготовки майбутніх педагогів до роботи в інклюзивному освітньому просторі, у процесі створення освітньої програми через матрицю узгодження «компетентності – навчальні дисципліни», необхідно чітко визначити перелік тих дисциплін навчального плану, вивчення яких забезпечить можливість набуття студентами саме інклюзивної компетентності (реалізувавши «змістову імплементацію» відповідних положень та ідей інклюзивної педагогіки).

Можемо констатувати, що до проблемних питань вдосконалення підготовки фахівців до роботи в інклюзивному просторі, зокрема, належать: недостатній рівень адаптації зарубіжного досвіду щодо професійного вдосконалення педагогів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами в освітньому просторі України (М. Захарчук) [3]; підготовка фахівців «мультидисциплінарної команди» (вчителів, асистентів учителя і вихователя, спеціальних педагогів, логопедів, соціальних працівників та ін.), здатних компетентно реалізовувати інклюзію в освітньому процесі закладу освіти (А. Колупаєва); підвищення мотивації майбутніх педагогів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами та підвищення кваліфікації педагогів, які мають базову освіту, у формах, визначених Законом України «Про освіту» (2017 р.), що забезпечить можливість не інтуїтивного, а висококваліфікованого навчання дітей з особливими освітніми потребами [13].

З огляду на визначені проблеми, констатуємо необхідність удосконалення системи спеціальної підготовки фахівців для інклюзивної освіти, передусім, як членів мультидисциплінарної

команди, за різними напрямками на компетентнісній основі, адже попри наявність у навчальних планах підготовки спеціальності 016 «Спеціальна освіта» спеціальних навчальних дисциплін, зокрема, таких, як «Основи інклюзивної освіти», «Основи корекційної педагогіки», проблема набуття студентами інклюзивної компетентності не вирішується повною мірою.

Важливим аспектом у процесі підготовки педагога до роботи в умовах інклюзивного закладу освіти є формування у нього професійно-ціннісних орієнтацій, професійно-особистісних якостей, умінь та компетенцій. Як слушно відзначає І. Садова, професійно-ціннісні орієнтації педагога, який працює з дітьми з особливими освітніми потребами – це спрямованість на розвиток особистості загалом, а не тільки на отримання освітнього результату; усвідомлення своєї відповідальності за дітей. До професійно-особистісних якостей учителя вона відносить емпатію, педагогічний оптимізм, толерантність, високий рівень самоконтролю [17].

З огляду на європейський досвід і вітчизняні реалії впровадження інклюзивної освіти, спробуємо визначити якими компетенціями має володіти педагог, який працює в сфері інклюзії.

У рамках проєкту «Освіта вчителів для інклюзії» (Teacher Education for Inclusion – TE4I) Європейського агентства з особливих потреб і інклюзивної освіти, було досліджено, як у різних країнах готують вчителів «щоб бути інклюзивними». До роботи залучили 55 експертів, які відповідали за освіту вчителів, із 25-ти країн (Австрії, Бельгії, Кіпру, Чехії, Данії, Естонії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Угорщини, Ісландії, Ірландії, Латвії, Литви, Люксембурга, Мальти, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Португалії, Словенії, Іспанії, Швеції, Швейцарії, Великобританії (Англії, Північної Ірландії, Шотландії та Уельсу). Окрім експертів, залучені понад 400 інших зацікавлених сторін – вчителів, керівників

шкіл, місцевих адміністраторів освіти, представників громадських організацій, політиків, учнів, їхніх батьків та сімей [15].

За результатами проведеної роботи, було складено Профіль інклюзивних учителів – перелік знань, компетентностей і цінностей, якими має володіти вчитель, щоб забезпечити інклюзивне навчання. Його розроблено навколо основних цінностей та рамок компетентності, які складаються з трьох елементів (ставлення, знань та навичок). Певне ставлення чи віра вимагає певних знань або рівня розуміння і навичок, щоб застосувати ці знання в практичній ситуації. Розглянемо ці цінності та рамки компетентності.

1. Цінування різноманітності учнів – різниця між учнями розглядається як ресурс і актив для освіти. Рамки компетентності у межах цієї основної цінності стосуються: поняття інклюзивної освіти та погляду вчителя на різницю між учнями.

1.1. Поняття інклюзивної освіти.

Ставлення та переконання в основі рамки компетентності «поняття інклюзивної освіти»: освіта базується на вірі в рівність, права людини та демократію для всіх учнів; інклюзивна освіта стосується реформи суспільства і є незворотною; інклюзивну освіту та якість освіти не можна розглядати як окремі питання; лише доступу до освіти недостатньо – участь означає, що всі учні займаються значимою для них навчальною діяльністю.

Основні знання та розуміння в основі рамки компетентності «поняття інклюзивної освіти»: теоретичні та практичні концепції і принципи, що лежать в основі інклюзивної освіти у глобальному та локальному контекстах; ширша система культур і політик освітніх установ на всіх рівнях, що впливають на інклюзивну освіту. Можливі сильні та слабкі сторони освітньої системи, в якій вони працюють, повинна бути усвідомлена і зрозумілою вчителям; інклюзивна освіта –

це підхід для всіх учнів, а не лише для тих, кого сприймають як тих, хто мають різні потреби і можуть бути під ризиком виключенням з освітніх можливостей; мова включеності та різноманітності і наслідки використання різної термінології для опису, маркування та категоризації учнів; інклюзивна освіта як наявна (доступ до освіти) участь (якість навчального досвіду) та досягнення (навчальні процеси та результати) усіх учнів.

Найважливіші вміння та навички, які розвиваються через цю рамку компетентності: критично вивчити власні переконання і ставлення та вплив, який вони мають на дії; залученість в етичну практику та дотримання конфіденційності; здатність деконструювати навчальну історію для розуміння поточних ситуацій та контекстів; подолання стратегій, що вимагають не інклюзивної позиції та роботи у сегрегаційних ситуаціях; чуйність до різноманітних потреб учнів; моделювання поваги у соціальних стосунках та використання відповідної мови з усіма учнями та зацікавленими сторонами.

1.2. Погляд вчителя на різницю між учнями.

Ставлення та переконання в основі цієї рамки компетентності: бути іншим – це нормально; різноманітність учнів слід поважати, цінувати та розуміти як ресурс, який розширює можливості навчання та додає цінності школам, місцевим громадам та суспільству; голоси всіх учнів мають бути почутими та цінуватися; учитель є ключовим суб'єктом впливу на самооцінку учнів і, як наслідок, на їхній потенціал навчатися; категоризація та маркування учнів можуть негативно впливати на навчання можливості.

Основні знання та розуміння в основі цієї рамки компетентності: учні можуть пізнавати різноманітність через себе та однолітків; учні навчаються різними способами, і це можна використовувати для підтримки їхнього та навчання їхніх однолітків; суттєва інформація

про різноманітність учнів (виходить з потреб підтримки, культурного, мовного, соціально-економічного бекграунду тощо); школа – це спільнота та соціальне середовище, які впливають на самооцінку учнів та потенціал навчання; контингент школи та класу постійно змінюється; різноманітність не може статичною.

Найважливіші вміння та навички, які розвиваються через цю сферу компетентності: навчитися вчитися із відмінностей; визначати найкращі способи реагування на різноманітність у будь-яких ситуаціях; зважати на різноманітність у реалізації навчальних програм; використовувати різноманітність у навчальних підходах та стилях як ресурс для викладання; сприяти створенню шкіл як навчальних спільнот, які поважають, заохочують та відзначають досягнення всіх учнів.

2. Підтримка всіх учнів – вчителі мають великі очікування щодо досягнень усіх учнів. Рамки компетентності у межах цієї основної цінності стосуються: сприяння навчальному, практичному, соціальному та емоційному навчанню всіх учнів, а також ефективних методів навчання в неоднорідних класах.

2.1. Сприяння навчальному, практичному, соціальному та емоційному навчанню всіх учнів.

Ставлення та переконання в основі цієї рамки компетентності: навчання – це насамперед соціальна діяльність; академічне, практичне, соціальне та емоційне навчання однаково важливі для всіх учнів; очікування вчителів є ключовим фактором успішності учнів, а отже – високі очікування для всіх учнів є критично важливими; усі учні повинні бути активними творцями рішень у своєму навчанні та будь-якому процесі оцінювання, в який вони залучені; батьки та сім'ї є важливим ресурсом для навчання учня; розвиток самостійності та самовизначення має важливе значення для всіх учнів; навчальні

спроможність та потенціал кожного учня мають бути відкриті та стимулюватися.

Основні знання та розуміння в основі цієї рамки компетентності: розуміння цінності спільної роботи з батьками та сім'ями; типові та нетипові моделі і шляхи розвитку дитини, особливо щодо розвитку соціальних та комунікативних навичок; можуть бути використані різні моделі навчання та підходи до навчання учнів.

Найважливіші вміння та навички, які розвиваються через цю рамку компетентності: бути ефективним вербальним та невербальним комунікатором, здатним реагувати на різноманітні комунікаційні потреби учнів, батьків та інших фахівців; підтримувати розвиток комунікативних навичок та можливостей учнів; оцінювати, а потім розвивати вміння навчатися; розвивати незалежних та автономних учнів; сприяти кооперативним підходам навчання; реалізувати позитивні підходи управління поведінкою, що підтримують соціальний розвиток та взаємодію учнів; сприяти навчальним ситуаціям, коли учні можуть «ризикувати» і навіть зазнавати невдачі у безпечному навколишньому середовищі; використовувати оцінювання, що враховує як соціальне та емоційне, так і академічне навчання.

2.2. Ефективні методи навчання в неоднорідних класах.

Ставлення та переконання в основі цієї рамки компетентності: ефективні вчителі навчають усіх учнів; вчителі відповідають за сприяння навчанню всіх учнів у класі; здібності учнів не стаціонарні; усі учні мають спроможність учитися та розвиватися; навчання – це процес, а метою для всіх учнів є розвиток уміння вчитися, а не лише опанування змістом і предметними знаннями; процес навчання за суттю однаковий для всіх учнів – є дуже мало «особливих методик»; у деяких випадках особливі труднощі з навчанням

потребують відповідей, що ґрунтуються на адаптації навчальної програми та підходах до викладання.

Основні знання та розуміння в основі цієї рамки компетентності: теоретичні знання про те, як навчаються учні, та моделі викладання, які підтримують процес навчання; позитивна поведінка та менеджмент класу; управління фізичним та соціальним середовищами класу для підтримки навчання; способи виявлення, а потім подолання різних бар'єрів у навчанні та наслідків цього для навчальних підходів; розвиток базових навичок – зокрема, ключових компетентностей – разом із пов'язаними підходами до викладання та оцінювання; оцінювання, орієнтоване на виявлення сильних сторін учня; диференціація змісту навчальних програм, навчального процесу та навчальних матеріалів, щоб включити учнів та задовольнити різноманітні потреби; персоналізовані підходи до навчання для всіх учнів, що підтримують їх у розвитку самостійності в навчанні; розробка, впровадження та ефективний перегляд індивідуальних навчальних планів або подібні індивідуалізовані програми навчання, коли це доречно.

Найважливіші вміння та навички, які розвиваються через цю рамку компетентності: застосування навичок лідерства у класі, які передбачають систематичний підхід до позитивного управління класом; робота з окремими учнями, а також з неоднорідними групами; використання навчальної програми як інструменту для включення, що підтримує доступ до навчання; звертання до питання різноманітності під час розробки навчальних програм; диференціювання методів, змісту та результатів навчання; робота з учнями та їхніми сім'ями для персоналізації навчання та встановлення цілей; сприяння кооперативному навчанню, коли учні допомагають одне одному різними способами – включаючи навчання одне в одного – у межах гнучкого групування учнів; систематично

використовувати різноманітні методи та підходи; використання ІКТ та адаптивних технологій для підтримки гнучких підходів до навчання; використання підходів до викладання, що ґрунтуються на доказах ефективності для досягнення цілей навчання, альтернативних маршрутів для навчання, гнучких інструкцій та чіткого зворотного зв'язку до учнів; використання формувального та підсумкового оцінювання, яке підтримує навчання та не клеїть ярлики та не призводить до негативних наслідків для учнів; залучення до спільного вирішення проблем з учнями; спираючись на різні вербальні та невербальні навички спілкування для полегшення навчання.

3. Робота з іншими – співпраця та робота в команді – важливі підходи для всіх учителів. Рамки компетентності в межах цієї основної цінності стосуються: роботи з батьками та сім'ями і роботи з іншими фахівцями в галузі освіти.

3.1. Робота з батьками та сім'ями.

Ставлення та переконання в основі цієї рамки компетентності: усвідомлення додаткової цінності співпраці з батьками і сім'ями; повага до культурного та соціального бекграунду і перспектив батьків та сім'ї; погляд на ефективне спілкування та співпрацю з батьками і сім'ями як на відповідальність учителя.

Основні знання та розуміння в основі цієї рамки компетентності: інклюзивне викладання, що базується на підході до роботи через співпрацю; важливість позитивних міжособистісних навичок; вплив міжособистісних стосунків на досягнення навчальних цілей.

Найважливіші вміння та навички, які можуть бути розвинені через цю рамку компетентності: ефективне залучення батьків і родин до підтримки навчання їхньої дитини; ефективне спілкування з батьками та членами сім'ї з різним культурним, етнічним, мовним та соціальним бекграундом.

3.2. Робота з іншими фахівцями в галузі освіти.

Ставлення та переконання в основі цієї рамки компетентності: інклюзивна освіта вимагає від усіх вчителів роботи в командах; співпраця, партнерство та робота в команді є важливими підходами для всіх учителів; спільна командна робота фахівців підтримує навчання одне з одним та одне від одного.

Основні знання та розуміння в основі цієї рамки компетентності: цінність та переваги спільної роботи з іншими вчителями та освітніми професіоналами; підтримка систем та структур, які надають допомогу, ввідну інформацію та консультації; моделі міжвідомчої роботи, в яких співпрацюють учителі інклюзивних класів та інші експерти і персонал із різних дисциплін; підходи викладання у співпраці, коли вчителі застосовують командний підхід із залученням самих учнів, батьків, однолітків, інших учителів та допоміжний персонал школи, а також членів мультидисциплінарної групи, якщо це доречно; мова / термінологія та основні концепції роботи інших професіоналів, які залучені в освіту; потужні відносини між різними зацікавленими сторонами, які мають бути поінформовані та ефективно справлятися.

Найважливіші вміння та навички, які розвиваються через цю рамку компетентності: реалізація навичок керівництва та управління класом, які сприяють ефективній між організаційній роботі; спів учителювання та робота в гнучких викладацьких колективах; робота вчителя як частини шкільної спільноти з використанням підтримки внутрішніх і зовнішніх ресурсів школи; побудова класної спільноти, яка є частиною ширшої шкільної спільноти; сприяння процесам оцінювання, перегляду та розвитку всієї школи; спільне вирішення проблем з іншими професіоналами; сприяння ширшому партнерству школи з іншими школами, громадськими організаціями та іншими освітніми організаціями; опертя на низку

вербальних та невербальних навичок спілкування для полегшення роботи у співпраці з іншими професіоналами.

4. Особистий професійний розвиток, викладання – це навчальна діяльність і вчителі відповідальні за своє навчання протягом усього життя. Рамки компетентності в межах цієї основної цінності стосуються: вчителів як практиків проведення рефлексії та вчителів як фундаменту для постійного професійного навчання та розвитку.

4.1. Вчителі як практики проведення рефлексії.

Ставлення та переконання в основі цієї рамки компетентності: викладання – це діяльність із розв'язання проблем, яка потребує безперервного та систематичного планування, оцінювання, рефлексії, а потім модифікованої дії; рефлексивна практика допомагає вчителям ефективно працювати з батьками, а також у команді з іншими вчителями та професіоналами, які працюють у школі та поза нею; важливість доказової практики, яка «веде» роботу вчителя; цінування важливості розвитку особистісної педагогіки для скеровування роботи вчителя.

Основні знання та розуміння в основі цієї рамки компетентності: особисті мета-когнітивні навички, навчання вчитися; що робить людину практиком рефлексії і як особиста рефлексія щодо дії та під час дії може бути розвинена; методи та стратегії оцінювання власної роботи та успішності; методи дослідження дій та їх актуальність для роботи вчителів; розробка особистих стратегій розв'язання проблем.

Найважливіші вміння та навички, які розвиваються через цю рамку компетентності: систематичне оцінювання власної ефективності; ефективне залучення інших до рефлексії про викладання та навчання; сприяння розвитку школи як спільноти, що навчається.

4.2. Початкова освіта вчителів як фундамент для постійного професійного навчання та розвитку.

Ставлення та переконання в основі цієї рамки компетентності: вчителі відповідають за власний неперервний професійний розвиток; початкова освіта вчителів – це перший крок у професійному навчанні вчителя протягом усього життя; викладання – це навчальна діяльність; бути відкритим до опанування нових навичок і активно запитувати про інформацію та поради – це добра річ, а не слабкість; учитель не може бути експертом у всіх питаннях щодо інклюзивної освіти. Базові знання для початківців в інклюзивній освіті є вирішальним, але важливе неперервне навчання; зміни та розвиток є постійними в інклюзивній освіті, і вчителі потребують навичок керування та реагування на мінливі потреби та вимоги протягом усієї своєї кар'єри.

Основні знання та розуміння в основі цієї рамки компетентності: освітнє законодавство та правовий контекст, в якому вони працюють, їхні відповідальність та обов'язки перед учнями, їхніми сім'ями, колегами та вчительською професією в цьому правовому контексті; перспективи, можливості та шляхи подальшої неперервної освіти вчителів для того, щоб розвивати знання та навички для підсилення їхньої інклюзивної практики.

Найважливіші вміння та навички, які розвиваються через цю сферу компетенцій: гнучкість у вчительських стратегіях, що сприяють інноваціям та особистому навчанню; використання стратегій управління часом, які вміщують можливості для продовження неперервного розвитку; відкритість та ініціативність у використанні колег та інших фахівців як джерел навчання та натхнення; сприяння процесу навчання та розвитку шкільної спільноти [15].

Один із найбільш поширених у науковій спільноті переліків компетентностей передбачає, що педагогу мають бути притаманні: розуміння різноманіття учнів; підтримка дітей з різними освітніми потребами; планування, організація і координація індивідуальної

допомоги, забезпечення особливих освітніх потреб учнів; спільна робота з іншими фахівцями [21].

В основі розуміння різноманіття учнів міститься сформоване у педагогів глибоке переконання, що всі діти мають право бути залученими до інклюзивних класів, і що це корисно як для самих дітей, так і для суспільства загалом. Різноманіття учнів – ресурс і актив освіти. Навчання в інклюзивних освітніх закладах є корисним як для дітей з особливими освітніми потребами, так і для звичайних дітей, членів родин та суспільства в цілому. Як свідчать дослідження, в інклюзивних класах наголос робиться в першу чергу на розвиткові сильних якостей і талантів дітей, а не на їхніх проблемах.

Підтримка дітей з різними освітніми потребами передбачає сприяння їхньому академічному, соціальному та емоційному навчанню, що потребує оволодіння педагогом уміннями добирати і застосовувати методи, засоби та прийоми роботи для задоволення особливих потреб дітей із різними функціональними порушеннями розвитку. Підтримка кожного учня створює психологічний комфорт всім учасникам освітнього процесу, в умовах якої вони зорієнтовані на взаємодопомогу, а не конкуренцію.

Компетентність у сфері планування, організації і координації індивідуальної допомоги, забезпечення особливих освітніх потреб учнів, передбачає забезпечення індивідуалізації навчання, прогресу в їхньому розвитку, здійснення контролю досягнень відповідно до цілей, зазначених в Індивідуальній програмі розвитку дитини.

Спільна робота з іншими фахівцями (командна робота і партнерство) є основою співпраці для всіх вчителів. Вона зумовлює постійний особистісний і професійний розвиток, без якого неможливо уявити успішного фахівця інклюзивної освіти (навчання упродовж усієї професійної діяльності та відповідальність за своє навчання).

Схожу думку висловлює й О. Мартинчук. Її суть у тому, що в основі профілю педагога інклюзивної освіти мають бути закладені такі ключові компетентності як повага до різноманіття учнів, підтримка всіх учнів, спільна робота з іншими, а також постійний особистісний та професійний розвиток самого вчителя [8].

Кожна з цих компетентностей має бути ґрунтовно досліджена та осмислена на рівні її складових елементів: ставлення (настанови, цінності), знання і навички. Оскільки певне ставлення (настанова, цінність) вимагає конкретних знань або рівня розуміння, а також навичок для реалізації цих знань у практичній ситуації. Які ж саме цінності, знання і навички лежать в основі кожної з вище названих компетентностей?

Структура компетентності педагога «Повага до різноманіття учнів» передбачає сформованість таких складових:

- настанови і цінності щодо самого феному інклюзивної освіти, як соціальної реформи, необхідність реалізації якої не підлягає дискусії (інклюзивна освіта і якість освіти – по суті є одним питанням; всі учні беруть участь у навчальній діяльності, яка має для них цінність та значення);

- знання і розуміння того, що інклюзивна освіта стосується всіх учнів, а не тільки тих, які сприймаються як такі, котрі мають спеціальні освітні потреби; знання мови інклюзії і наслідків використання різної термінології для опису, маркування і класифікації учнів;

- уміння і навички критичного аналізу власних (особистісних) переконань та їх впливу на дії; здатність перосмислювати історію освіти, щоб зрозуміти поточні ситуації і контексти; володіння стратегіями подолання труднощів, які спонукають учителів кидати виклик безпринциповим ставленням; чутливість до різноманітних учнівських потреб.

Отже, в основі поглядів педагога на різноманіття учнів (з позиції настанов і цінностей) є упевненість у тому, що інакшість це нормально, а різноманіття учнів слід поважати, цінувати і сприймати як ресурс, який розширює можливості навчання і підвищує цінність масової школи. Справа у тому, що учитель здійснює ключовий вплив на самооцінку учнів і, як наслідок, - на їхній навчальний потенціал. Тому категоризація і «маркування» учнів можуть мати безпосередньо негативний вплив на навчання.

Педагог зі сформованою компетентністю поваги до різноманіття учнів, знає і розуміє, що діти вчать по-різному, і це має бути враховано та використано для підтримки кожного окремого школяра та класу в цілому. Школа – це перш за все спільнота і соціальне середовище, яке впливає на самооцінку учнів та їхній навчальний потенціал.

Разом з тим, педагог має володіти вміннями та навичками визначати найбільш оптимальні способи реагування на різноманіття у всіх ситуаціях, використовувати різноманіття у підходах до навчання, у стилях спілкування, розуміючи його як особливий навчальний ресурс. Завдання вчителя у цьому контексті – сприяти створенню шкільного колективу як навчальної та соціальної спільноти, члени якої поважають, підтримують, заохочують і вітають досягнення кожного без виключення учня.

Структура компетентності «Підтримка всіх учнів» передбачає, що педагог має сприяти академічному, соціальному й емоційному розвитку всіх учнів, передбачає віру у навчальні можливості/досягнення кожного. В структурі цієї компетентності містяться:

- настанови і цінності того, що навчання це, насамперед, соціальна діяльність, тому академічне, практичне, соціальне і емоційне навчання рівноцінно важливо для всіх учнів (очікування вчителів та віра й підтримка родини є ключовим фактором освітніх успіхів школяра);

- знання і розуміння цінності спільної роботи з батьками (типові і нетипові моделі розвитку дитини, особливо стосовно соціальних і комунікативних навичок, а також знання про різні моделі навчання і підходи до вивчення учнів);

- уміння і навички бути ефективним вербальним і невербальним комунікатором, який може реагувати на різноманітні комунікативні потреби школярів, батьків та інших фахівців (у т.ч., підтримка розвитку комунікативних навичок і можливостей учнів, організація спільного навчання).

Основна цінність сформованості у педагога цієї компетентності в ідеї про те, що саме учителі беруть на себе відповідальність за сприяння навчанню всіх учнів у класі, долають можливі труднощі, передбачають ускладнення у навчанні, адаптують навчальні програми і визначають найбільш оптимальні підходи до організації освітнього процесу.

Разом з тим, педагог має і демонструє знання і розуміння: можливих моделей навчання, способів активізації процесу навчання; позитивної поведінки і методів керування класом; способів виявлення і подолання різних бар'єрів для навчання та їх наслідків; необхідності аналізу різних можливих методів навчання, орієнтованих на виявлення сильних сторін учнів.

При цьому найбільш важливою є здатність педагога диференціювати зміст навчальної програми, навчального процесу, навчальних матеріалів для включення учнів і задоволення різноманітних потреб, а також компетентність щодо розробки та впровадження індивідуальної програми розвитку учня.

Уміння і навички педагога в структурі компетентності підтримки всіх учнів такі: застосування диференційованих методів, змісту і результатів навчання; робота з учнями та їхніми родинами

для персоналізації навчання і встановлення реальних перспективних цілей; сприяння кооперативному навчанню та використання оцінок, які підтримують навчання і не маркують учнів за будь-якою ознакою.

Компетентність «Спільна робота з іншими» передбачає, що командна робота і партнерство є основою інклюзії. Її структуру становлять:

- настанови і цінності (усвідомлення цінності спільної роботи з батьками, ефективної комунікації і співробітництва із сім'ями);

- знання і розуміння того, що інклюзивне навчання засноване на командній роботі цілої групи фахівців, а відтак на важливості позитивних міжособистісних стосунків між ними та учнями, між ними та батьками, всередині педагогічного колективу, адже вплив міжособистісних відносин на досягнення цілей навчання є вагомим;

- уміння і навички (ефективно залучати батьків і родини до підтримки навчання їхньої дитини; ефективно спілкуватися з родинами різного культурного, етнічного, соціального походження тощо).

Отже, структура компетентності «Спільна робота з іншими» передбачає ефективну співпрацю педагога з іншими професіоналами у галузі освіти. Інклюзивна освіта вимагає, щоб всі вчителі працювали у командах, мали партнерські стосунки і підтримували обмін досвідом, ідеями тощо. Опертя на підтримку всередині школи та зовнішні ресурси, уміння спільного вирішення проблем з іншими фахівцями, сприятимуть налагодженню партнерства в середині колективу, партнерства з іншими школами, громадськими організаціями та іншими освітніми установами.

Щодо компетентності «Постійний особистісний та професійний розвиток вчителя», то до її структури входять:

- настанови і цінності (професійне викладання потребує систематичного планування, оцінки, рефлексії і дії, а рефлексивна

практика допомагає педагогам ефективно працювати у команді з батьками та іншими фахівцями);

- знання і розуміння (розуміння того, що робить практика (педагога) рефлексуючим; методи та стратегії оцінки власної роботи, а також їх розробка; наявність та рефлексія персональних стратегій вирішення проєсійних проблем);

- уміння і навички систематичного оцінювання власної роботи, а також продуктивного залучення інших до роздумів про викладання і навчання (сприяння розвитку школи як навчальної спільноти).

На етапі фахової підготовки майбутнього педагога в умовах закладу вищої освіти, до складових цієї компетентності мають входити: настанови і цінності (того, що саме педагоги несуть відповідальність за власний неперервний професійний розвиток; що обмін інформацією і поради це не слабкість, адже учитель не може бути експертом абсолютно у всіх питаннях); знання і розуміння (освітній та юридичний контексти, у якому вони працюють, їх обов'язки стосовно учнів, батьків, колег, інших фахівців); уміння і навички (гнучкість у виборі стратегій спілкування, навчання, які сприяють особистісному та професійному становленню, відкритість до колег та інших фахівців як джерела навчання і натхнення).

Окрім вище названих, базових, на наш погляд, компетентностей, до професійного профілю спеціального педагога закладу загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням (в умовах інклюзивного освітнього середовища) слід віднести також:

- компетентність у сфері планування, організації та реалізації процесу оцінки розвитку та освітніх потреб учнів, що передбачає знання і розуміння методології оцінки розвитку дитини як динамічного, холістичного, неперервного, комплексного процесу визначення індивідуальних особливостей учня у різних сферах розвитку, здатності

до навчання і визначення актуального і потенційного рівня розвитку [12], уміння здійснювати контроль досягнень відповідно до цілей, зазначених в Індивідуальній програмі розвитку;

- компетентність у сфері організації та оцінки ефективності інклюзивного освітнього середовища, класний менеджмент для забезпечення ефективного освітнього процесу в закладі освіти з інклюзивною формою навчання з урахуванням особливих освітніх потреб та можливостей дітей; забезпечення дружньої, безпечної атмосфери, що сприяє кращому навчанню та функціонуванню дитини з особливими освітніми потребами у школі;

- компетентність у сфері пошуку ресурсів для забезпечення освітніх потреб школярів, а також інформування щодо таких ресурсів адміністрації та педагогічного колективу закладу освіти;

- педагогічний коучинг зі створення інклюзивного освітнього простору, що передбачає системну підтримку особистісного і фахового розвитку вчителя інклюзивного класу (у різних формах, як то наставництво, інструктування та консультування). Таке партнерське комунікативне співробітництво дозволить розкрити внутрішній потенціал особистості педагога, посилити його відповідальність за результати розвитку дитини з особливими освітніми потребами та класу вцілому; сприятиме опануванню педагогом інноваційними методиками та технологіями фахової діяльності в інклюзивному освітньому середовищі [20, с. 19].

Основними чинниками, які сприяють реалізації названих компетентностей у сфері інклюзивної освіти у підготовці здобувачів вищої освіти за спеціальністю 016 «Спеціальна освіта» вважаємо: чинники, пов'язані з педагогічною освітою (освітні програми підготовки здобувачів вищої освіти зі спеціальності 016 «Спеціальна освіта»; професійна діяльність викладачів; співробітництво між університетами

та закладами освіти з інклюзивним навчанням / Інклюзивно-ресурсними центрами) і чинники, пов'язані з політикою навчання та інклюзивною освітою (системний підхід до навчання і забезпечення особливих освітніх потреб; розуміння засадничих понять інклюзивної освіти усіма учасниками освітнього процесу та зацікавленими сторонами).

З огляду на це, основними домінантами підготовки спеціальних педагогів у контексті усталення інклюзивної освіти в Україні мають стати:

1. Перегляд освітніх програм підготовки здобувачів вищої освіти зі спеціальності 016 «Спеціальна освіта» з огляду на удосконалення змісту підготовки фахівців відповідно до нових підходів до викладання і навчання у межах Нової української школи та на основі інклюзивної парадигми в освіті. При цьому важливим лишається завдання збереження якості підготовки й профільних фахівців для корекційно-реабілітаційної роботи з дітьми різних нозологій та спеціалізованих закладів освіти.

2. Забезпечення проходження здобувачами практики в закладах загальної середньої освіти з інклюзивними класами, завдяки чому майбутні педагоги зможуть набути власного педагогічного досвіду інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами. При цьому має вестися цілеспрямована робота щодо формування у студентів емоційного інтелекту, критичного мислення, аналітичних навичок, що узгоджуються зі знаннями, навичками і цінностями, відображеними у компетентностях педагога закладу освіти з інклюзивною формою навчання.

3. Організація активної участі здобувачів у соціальних проектах різних рівнів, залучення до волонтерства та здобуття практичних навичок корекційної роботи тощо. Налагодження співробітництва

між університетами та закладами освіти з інклюзивним навчанням /інклюзивно-ресурсними центрами (командна робота викладачів університету і фахівців закладів освіти з інклюзивним навчанням, інклюзивно-ресурсних центрів з метою забезпечення доступу студентів до структур і ресурсів освітніх закладів у сфері інклюзивного навчання).

4. Застосування у професійній діяльності викладачів університету основних компетентностей, окреслених у профілі педагога інклюзивної освіти, що демонструватиме майбутнім фахівцям, як цінувати різноманіття і збагачуватиме їхню майбутню фахову діяльність у сфері інклюзивної освіти, мотивуючі студентів [20]. Застосування, під час проведення занять з фахових дисциплін, методів і технологій інклюзивної освіти (технології «диференційованої інструкції», «прямого навчання», «навчання без помилок», методу взаємного навчання, тощо), а також елементів супервізії та інтервізії, що допоможе майбутнім педагогам краще зрозуміти філософію, ідеологію та практику інклюзивної освіти; дізнатися про зовнішні та внутрішні ресурси діяльності учасників команди супроводу в інклюзивній освіті; розвивати свою концептуальну, технологічну, інтегративну компетентність [18, с. 90].

5. Швидке реагування на сучасні вимоги усіх стейкхолдерів (роботодавців, запити суспільства, потреби дітей та їх батьків). Зокрема, у підготовці здобувачів вищої освіти зі спеціальності 016 Спеціальна освіта, має бути враховано одночасно потребу і в ефективній підготовці педагога спеціальної освіти (який разом з учителем закладу загальної середньої освіти працюватиме за новим Державним стандартом початкової освіти у межах Нової української школи) [11] і у підготовці спеціального педагога, який зможе супроводжувати дітей з особливими освітніми потребами у процесі навчання в інклюзивному освітньому середовищі [14]. Крім цього

лишатиметься запит і на підготовку вузькопрофільних фахівців спеціальної освіти за нозологіями (вчителя-сурдопедагога, вчителя-тифлопедагога, вчителя-олігофренопедагога, вчителя-ортопедагога, фахівця по роботі з дітьми з РАС і т.д.).

6. Розуміння засадничих понять інклюзивної освіти усіма учасниками освітнього процесу та зацікавленими сторонами (розуміння загальних визначень і основних компетентностей педагога, необхідних для підтримки і реалізації інклюзивної освіти; розгляд інклюзивної освіти як можливості подолання психологічних і соціальних бар'єрів на шляху до рівного доступу до навчання для всіх громадян країни).

Ми з розумінням ставимось до того, що фахівцеві об'єктивно важко задовольнити особливі освітні потреби різних категорій дітей, тому цей фахівець має бути високого рівня підготовки і саме такого фахівця потребує українська освіта. Інклюзивні класи відкриваються досить швидкими темпами, тож школи об'єктивно потребують фахівців, компетентних у сфері підтримки дітей з особливими освітніми потребами, а вище означені компетенції – цілеспрямованої роботи над їх формуванням, починаючи з фахової підготовки фахівців спеціальної освіти у закладах вищої освіти, що сприятиме підвищенню дієвості та якості інклюзивної освіти в Україні.

Список використаних джерел:

1. Данілавічюте Е. А. Закономірності виникнення, сутність та місце інклюзії у єдиній системі освіти в Україні. *Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання*. 2013. № 1. С. 2–8.

2. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T182541.html.

3. Захарчук М. Є. Проблеми формування професійної компетентності викладача в умовах впровадження інклюзивної освіти в Україні. URL:

<http://gnpu.edu.ua/files/naukovi%20chitanny/pedagogika/ZaharchukKluchkovska>

4. Інклюзивне навчання в Новій українській школі: *Інклюзивне навчання в Новій українській школі*: матеріали міжн.і наук.-практ. конф. (26 – 27 березня 2018 р., м. Тереховля): у 2 ч. / Інститут спеціальної педагогіки НАПН України; упорядн.: А. В. Лапін, Л. О. Сурмай, О. І. Щуцька. Київ: Інтерсервіс, 2018. 230 с.

5. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів: навч.-метод. посіб. Київ: 2010. 96 с. (*Серія «Інклюзивна освіта»*).

6. Концепція розвитку інклюзивної освіти. *Соціальний захист*. 2010. №11. С. 48–49.

7. Маранчак Р. С., Василенко О. М. Інклюзивна освіта як одна із умов соціальної адаптації дітей з особливими потребами. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2013. № 2. С. 128–132.

8. Мартинчук О. В. Підготовка фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 430 с.

9. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.05.2018 р. № 981 «Про затвердження перекладу Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я та Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я дітей та підлітків». URL:

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ30749.html.

10. Нікора А. О. Сучасні підходи у підготовці фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища: загальний огляд. *Збірник наукових праць Миколаївського інституту розвитку людини закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Серія: Педагогічні та психологічні науки.* 2022. Вип. VI. С. 52–58.

11. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>

12. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навч.-метод. посіб. / за ред. М. А. Порошенко та ін. Київ, 2018. 252 с.

13. Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії (27-28 жовтня 2016 р., м. Вінниця). Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського: зб. Тез доповідей / ред кол. В. В. Засенко, А. А. Колупаєва, Н. І. Лазаренко, З. П. Ленів. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. 416 с.

14. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon2.Rada.gov.ua /laws/show/2145-19/page>.

15. Профіль інклюзивних учителів: що вони мають знати та вміти. URL: <https://nus.org.ua/articles/profil-inklyuzyvnyh-uchyteliv-shho-vony-mayut-znaty-ta-vmity/>

16. Рашкевич Ю. М. Болонський процес та нова парадигма вищої освіти: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. 168 с.

17. Садова І. І. Особливості підготовки майбутнього вчителя до навчання дітей з особливими проблемами в умовах інклюзивної освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2015. Вип. 14. С. 313–318.

18. Теорія і практика інклюзивної освіти: навч.-метод. посіб. / Упор. К. М. Бондар. [2-ге вид., доп.]. Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м. Кривий Ріг», 2019. 170 с.

19. Hutmacher W. Key competencies for Europe. Report of the Symposium Berne, Switzerland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC). Secondary Education for Europe. Strasburg, 1997. P. 11.

20. Teacher Education for Inclusion. Profile of Inclusive Teachers. European Agency for Development in Special Needs Education. 2012. URL: <https://www.european-agency.org/sites/default/files/Profile-of-Inclusive-Teachers.pdf>.

21. Vaughn S., Schumm J. S., Jallad B., Slusher J., Saumell L. Teachers' views of inclusion. *Learning Disabilities Research and Practice*. 1996. Vol. 11. Iss. 2. P. 96–106.

22. Саенко В. Г., Толчева А. В. Управление логистикой педагогического движения в трансформационных схемах образовательных систем. *Problems and Prospects of Territories' Socio-Economic Development*. 2018. С. 336–337.

23. Saienko V. G., Tolchieva H. V. Monitoring of the methodological provisions of management of the latest technologies of education. *Modern Technologies in Education: Collective Scientific Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. P. 420-433.

2.4. Diagnosis and correction of psychophysiological conditions of persons with special educational needs in higher education institutions

Діагностика та корекція психофізіологічних станів осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» був створений як інклюзивний заклад вищої освіти, покликаний забезпечити реалізацію права на вищу освіту для кожного і свідомо взяв на себе місію навчати людей з особливими освітніми потребами, у цьому його унікальність. Упродовж 22-х років свого існування Університет «Україна» реалізовує принципи інклюзії та найкращі світові практики доступного навчання та має 37 підрозділів по всій території України. Як зазначив в своїй доповіді на відкритті Конференції Петро Таланчук, доктор технічних наук, професор, дійсний член Академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України, Президент Університету «Україна»: «Можна впевнено стверджувати, що народження та діяльність Університету «Україна» – важливе, оригінальне і цікаве явище в новітній історії України. Неможливо назвати багато прикладів, щоб інноваційна думка однієї людини сколихнула величезну громаду, яка долучилася до реалізації цієї ідеї.

Університет «Україна» твориться десятками регіонів і сотнями людей з усієї України. Університет «Україна» — майже ровесник втретє відродженої української держави. Сьогодні слід визнати, що університет належить до потужних освітянських структур вищої освіти. За час свого буття заклад пройшов складний шлях від інтеграції до інклюзії.

Сучасна освіта в Україні вимагає розширення своїх функцій, оскільки інклюзивний навчальний процес покликаний залучати людей з інвалідністю до загальноосвітніх навчальних закладів різних типів.

Тому, окрім пізнавальної, дидактичної, професійно-орієнтованої, комунікативної функцій освіти, особливо актуальними стають її аксіологічна та психологічна функція, функції самореалізації та соціальної адаптації особистості. На практиці кількість українських дітей та молоді, які навчаються в інклюзивних умовах досить мала. Сьогодні Україна має яскраві та унікальні приклади ефективного впровадження принципів інклюзивної освіти. Серед установ, які зробили це, є ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»».

Вивчення досвіду Університету «Україна» в організації освітнього процесу для людей з інвалідністю у сфері вищої освіти допоможе сформулювати можливі шляхи створення інклюзивного освітнього простору і в інших освітніх закладах України. Інклюзивне освітнє середовище, інклюзивна освіта і навчання як предмет дослідження вивчається в рамках педагогіки, спеціальної педагогіки, соціальної педагогіки, психології, соціології, фізичної культури і реабілітації.

Аналіз змісту, форм, видів, умов, проблем інтеграції та інклюзії студентів з особливими освітніми потребами розвивається у таких напрямках: соціальний супровід студентів з різними нозологіями інвалідності у закладі вищої освіти, створення інклюзивного освітнього середовища (П. М. Таланчук, А. Г. Шевцов, К. О. Кольченко, Г. Ф. Нікуліна); фізична реабілітація, фізична культура і розвиток студентів з інвалідністю в умовах інклюзивного освітнього середовища (С. Г. Адирхаєв, П. М. Чайковський); особливості, стан і тенденції інклюзивної освіти за кордоном, порівняльний аналіз інклюзивної освіти в різних країнах світу (Н. Г. Сигал, Ю. В. Мельник, Н. О. Медова, Г. В. Давиденко) [1].

Л. Виготський центральним і специфічним новоутворенням юності вважав почуття дорослості, яке виникає з уявлення про себе як уже не

дитину. Підліток починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися дорослим. Він характеризується перебудовою мотиваційної сфери (в тому числі наповнюються новим змістом і вже існуючі мотиви), інтелектуальної сфери (зокрема, з'являються елементи теоретичного мислення і професійна спрямованість інтересів і життєвих планів), сфери взаємовідносин з дорослими та однолітками, але більше всього – особистісної сфери, самосвідомості. У підлітковому віці і ранній юності відбуваються зміни в мотивації, зокрема, в потребах, інтересах [6].

Деякі потреби виникають вперше або змінюються. Передумовами для цього виступають біологічні та когнітивні зміни. Юнацький вік пов'язаний з формуванням активної життєвої позиції, самовизначенням, усвідомленням власної значущості, формування переконань і цінностей. Розширюється коло особистісно значимих соціальних відносин, зростає потреба в дружньому, інтимному спілкуванні.

Проблеми, з якими зіштовхуються підлітки, здаються надзвичайно важливими, або навіть страхітливими. Коло проблем включає розрив з батьками, відкриття негативного ставлення до них, усвідомлення себе, індивідуалізацію, стосунки з іншими, любов і багато іншого.

Спостерігається розвиток обсягу уваги, підвищення стійкості уваги та розвиток здатності до переключення та розподілу уваги. Також у підлітків відмічається погіршення результатів навчальної діяльності. Навчальна діяльність і школа перестає бути головною і найважливішою задачею. Провідною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками.

У підлітковому віці продовжує розвиватись нервова система. Мозок підлітка за вагою і об'ємом мало чим відрізняється від мозку дорослої людини. Зростає роль свідомості, поліпшується контроль кори головного мозку над інстинктами й емоціями. Однак, процеси

збудження все ще переважають над процесами гальмування, тому для підлітків характерна підвищена збудливість.

В юнацькому віці закріплюються і вдосконалюються психічні властивості, набуті раніше. Водночас відбуваються подальші якісні зміни всіх сторін психічної діяльності, які і є основою становлення особистості на цьому етапі розвитку.

Мислення – одна з тих функцій, які розвиваються пізніше багатьох інших функцій. Вплив школи на мислення, який починається в молодшому шкільному віці, особливо яскраво проявляється в підлітковому віці.

В старших класах створюється різноманітність особистого досвіду через низку причин. Перша з них – життєві установки і інтереси людини, яка майже повністю суспільно визначилася. Інша причина – різноманітність міри і характеру залученості в практичне життя: турботи про майбутнє, життєві труднощі тощо спонукають людину думати. Третя причина – різноманітність позашкільної освіти, читання. Головним у розвитку мислення в підлітковому віці є той факт, що підліток вперше оволодіває процесом утворення понять, що він переходить до нової і вищої форми інтелектуальної діяльності – до мислення поняттями.

Для підлітка все більшого значення набуває теоретичне мислення, здатність встановлювати максимальну кількість смислових зв'язків у навколишньому світі. Він психологічно занурений у реальності предметного світу, образно-знакових систем, природи і соціального простору [6]. Підліток, заглиблюючись у соціальне середовище, постійно трансформує свої вищі психічні функції і систему знаків. Ця обставина змінює мислення.

У ранній юності відбувається прогресивний розвиток теоретичного мислення (старшокласники виявляють логічне мислення,

здатність займатися теоретичними міркуваннями та самоаналізом). Їх інтелект формується як цілісна структура. Центром когнітивного розвитку юнаків є становлення словесно-логічного мислення. У цьому віці вони переходять до вищих рівнів абстрактного мислення, здатні усвідомлено оволодівати логічними операціями (аналізом, синтезом, порівнянням, абстрагуванням, конкретизацією, узагальненням).

У старшокласників виробляється індивідуальний когнітивний стиль розв'язування пізнавальних і практичних завдань, формуються такі індивідуальні особливості мислення: глибина, гнучкість, широта, усвідомленість, самостійність, чутливість до допомоги, критичність, активність, критичність – об'єктивне оцінювання своїх і чужих думок; економність – здатність розв'язувати проблему найкоротшим шляхом, відсутність непродуктивних суджень, які не наближають до розв'язку, а породжують нові проблеми [3, с.32].

У цей віковий період починає окреслюватися індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності (пізнавальний і когнітивний стилі), формується ментальний досвід, виробляються індивідуальні варіанти способів сприймання, запам'ятовування і мислення, які визначають шляхи набуття, накопичення, перероблення та використання інформації. Водночас багато представників цього віку схильні переоцінювати рівень своїх знань і розумових здібностей.

Активно розвивається уява. У підлітковому віці уява може перетворитися в самостійну внутрішню діяльність. Підліток може уявляти мисленнєві задачі з математичними знаками, може оперувати значеннями і смислами мови, поєднуючи дві вищі психічні функції: уяву і мислення. Водночас підліток може будувати свій уявний світ особливих стосунків з людьми. Для підлітка соціальний світ, в якому він живе, існує апіорі це природно-предметно-соціальна реальність, в якій він

ще не відчуває себе діячем, здатним змінювати цей світ. При цьому він сором'язливий, неспритний, невпевнений у собі [3, с. 34].

Підліток вже володіє діями уяви, які приносять йому задоволення: він панує над часом, має свободу від причинно-наслідкових зв'язків, що існують в реальному просторі соціальних стосунків людей. Вільне поєднання образів і знаків, побудова нових образно-знакових систем з новими значеннями і смислами розвиває творчі здібності, дарує неповторні вищі почуття, що супроводжують творчу діяльність.

Уява підлітків може впливати на пізнавальну діяльність, емоційно-вольову сферу і саму особистість. Якщо для дітей єдиною усвідомлюваною реальністю є зовнішній світ, куди вони проектують і свою фантазію, то рання юність знаменується відкриттям для себе власного внутрішнього світу, розвитком здатності заглиблюватися в себе, в світ своїх переживань і психічних станів [3, с.40].

Значне місце у психічному житті в цьому віці посідають мрії, які стають особливо конкретними і дієвими. Порівняно з підлітковим віком більш критичним стає ставлення до витворів своєї уяви, посилюється самоконтроль за її роботою. Досконалішою стає репродуктивна уява, водночас розвивається творча уява, що знаходить своє відображення у різноманітних видах творчої діяльності (наукової, художньої, технічної та інших).

У підлітковому віці пам'ять характеризується переходом від домінування механічного запам'ятовування до смислового. При цьому перебудовується сама смислова пам'ять – вона набуває опосередкованого, логічного характеру з обов'язковим включенням мислення. Разом з формою змінюється і зміст того матеріалу, який необхідно запам'ятати: стає доступнішим запам'ятовування абстрактного матеріалу.

У ранній юності довільнішим стає запам'ятовування, яке є значно ефективнішим від запам'ятовування мимовільного. Від організації розумової діяльності залежить продуктивність мимовільної пам'яті, роль якої не зменшується. Мимовільно запам'ятовується передусім те, що пов'язане з інтересами, потребами і планами на майбутнє, що викликає сильний емоційний відгук [8].

У осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти удосконалюються способи запам'ятовування за рахунок свідомого використання раціональних прийомів, логічне запам'ятовування, зростає продуктивність пам'яті [8, с.27].

З віком пам'ять старшокласника диференціюється на загальну і спеціальну. Об'єктом загальної пам'яті є широке коло інформаційних джерел. Спеціальна пам'ять характеризується меншим колом впливів, більшою вибірковістю щодо інформації, яка запам'ятовується. Вона пов'язана з провідними інтересами учнів, спрямованістю на оволодіння певною професією. Вони виявляють неабиякий інтерес до вдосконалення способів запам'ятовування, прагнення керувати своєю пам'яттю, підвищувати її продуктивність.

Розвиток і корекція емоційної сфери *осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти* характеризуються як період підвищеної емоційності, що проявляється в легкій збудливості, мінливості настрою, виникненні тривожності, агресивності та інших бурхливих реакцій. Емоційні порушення, що виникають у цей період, мають далекосяжні наслідки. Неодноразово демонструється зв'язок емоційного неблагополуччя з неуспішністю, труднощами у спілкуванні з однолітками та дорослими.

Емоційна сфера у *осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти* складна та різнобарвна. Вона стає більш насиченою та гнучкою порівняно із підлітком, зростає її керованість

та контрольованість. Зменшується вміст афективних реакцій, емоційне життя є інтенсивним, хоча стає менш бурхливим і більш стабільним [6]. Значного рівня розвитку досягають вищі почуття, які зумовлюють цілу низку потреб: естетичних, інтелектуальних, соціально – моральних.

В емоційному портреті *осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти* все більш помітними стають індивідуально – типологічні особливості.

Для корекції емоційної сфери психологи неодноразово використовуються спектр різноманітних методик, які можна використовувати у роботі з групою та однією особою. Найчастіше для корекції емоційної сфери використовують психогімнастику, елементи арт-терапії, метод бесіди та постановки проблемних ситуацій.

Метою розвитку навичок спілкування має бути не вдосконалення здатності маніпулювати іншими, а розвиток здатності створювати самому чи спільно з партнерами такі умови й атмосферу стосунків, які б сприяли психологічному зростанню людини, розкриттю її конструктивних можливостей.

Напрямок практичної психології, змістом якого є підвищення комунікативної компетентності людини й оволодіння нею навичками та прийомами міжособистісного спілкування, дістав у літературі різні назви: соціально-психологічний тренінг (СПТ), лабораторний тренінг, групова психотерапія, активне соціально-психологічне навчання, тренінг сенситивності та ін. Він дає змогу розв'язувати цілу низку питань, поставлених суспільною практикою: підготовка керівників, учителів шкіл та викладачів вищих навчальних закладів, спортивних тренерів, лікарів, практичних психологів – усіх, чия діяльність реалізується в царині спілкування.

Існують три основні різновиди соціально-психологічного тренінгу: особистісно орієнтований, поведінковий та ситуаційний. Кожен із них

реалізує свій власний підхід до шляхів розвитку комунікативної компетентності, ґрунтуючись на різних уявленнях про ключовий чинник, що визначає успішність спілкування.

У практичній корекційній роботі рекомендованими є вправи, спрямовані на згуртованість групи. Групова згуртованість – це показник міцності, єдності та стійкості міжособистісних взаємодій і взаємовідносин в групі, який характеризується взаємної емоційної привабливістю членів групи і задоволеністю групою. Групова згуртованість може виступати і як мета психологічного тренінгу, і як необхідна умова успішної роботи [6].

У групі, сформованій з незнайомих людей, якась частина часу обов'язково буде витрачена на досягнення того рівня згуртованості, який необхідний для вирішення групових завдань.

Мета вправ спрямованих на згуртованість групи – об'єднання учасників групи для спільного вирішення поставлених завдань, розвиток уміння висловлювати симпатію і повагу один до одного. Згуртованість є груповою змінною, тобто залежить від ставлення всіх членів групи. Групова згуртованість відрізняється від всіх інших змінних тим, що вона впливає на функціонування групи і в той же час залежить від нього.

На розвиток згуртованості в групі впливають кілька факторів. Перший з них – тип виконуваного завдання. Чим вище рівень взаємодії, необхідний завданням, тим вища потенційна згуртованість групи. Другий фактор – групова історія успіху при виконанні попередніх завдань. Чим більше було таких успіхів, тим вище згуртованість. Деякі характеристики самої групи також сприяють груповій згуртованості.

Корисними є вправи на розвиток навичок спілкування. Спілкування завжди було значимим ужитті людини та її особистісному розвитку. Проблема спілкування традиційно перебуває в центрі уваги

вітчизняних соціальних психологів у зв'язку з її значимістю в усіх сферах життєдіяльності людини і соціальних груп. Людина без спілкування не може жити серед людей, розвиватися і творити.

Мета вправ на розвиток навичок спілкування: розвиток комунікативного і гармонійного спілкування. Завдання: відпрацювати навички переконання; відпрацювати вміння знайти аргументи на користь своєї позиції; розвинути вміння знаходити підхід до людей; підкреслити важливість інтонацій у процесі комунікації; розвиток вміння невербального засобу спілкування; навчити ефективним способам спілкування.

Велика користь також від вправ на формування конкретних соціальних навичок. Соціальні навички дають можливість зав'язувати знайомства з цікавими і корисними людьми, домагатися матеріального благополуччя, кар'єрного зростання і міцних особистих зв'язків. Соціальні навички можна розвинути [5, с. 88].

Задачі вправ на формування конкретних соціальних навичок у осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти:

- розвивати навички адекватного соціального сприйняття і пізнання, а також ефективної міжособистісної взаємодії та спілкування;
- розвивати вміння адекватно виражати свої емоції та почуття, а також розуміти вираження емоції та почуттів інших людей;
- підвищувати рівень рефлексії, емпатії та навичок ідентифікації з партнерами по взаємодії, створювати мотивацію для подальшого саморозвитку учасників;
- розвивати навички соціальної взаємодії у підлітків з різними темпераментальними та характерологічними особливостями;
- згуртовувати учасників, формувати взаємну довіру.

Вправи на формування конкретних соціальних навичок у **осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти** дозволяють вирішувати такі задачі:

- формувати базові психологічні знання про особистісні властивості, стилі взаємодії, спілкування та роль емоцій та почуттів в житті людини;
- розвивати соціально-перцептивні та комунікативні навички;
- розвивати вміння адекватно виражати свої емоції та почуття, а також розуміти «мову емоції» партнерів по спілкуванню;
- підвищувати рівень рефлексії, інтуїтивності, емпатії та навичок ідентифікації з партнерами по взаємодії, створювати мотивацію для подальшого саморозвитку учасників;
- розвивати навички соціального сприйняття та пізнання у юнаків з різними типами темпераменту та характеру;
- відпрацьовувати уміння рефлексії, децентрації, які сприяють об'єктивному сприйманню себе, адекватності самооцінки в юнаків, прагненню впливати на партнера по взаємодії, розумінню відмінностей власної позиції та позиції іншої людини;
- згуртовувати учасників, формувати атмосферу довіри для ефективнішої особистісної роботи в тренінговій групі.

Розвиток особистості та самосвідомості. Зміни у самосвідомості становлять основні новоутворення у психіці **осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти** який починає усвідомлювати себе як особистість – члена суспільства і учасника міжособистісних відносин. Глибокі зміни в структурі особистості зумовлюють його особливу чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки.

Рання юність є періодом пошуку власного Я, основою формування якого виступає структурована індивідуальна система ціннісних

орієнтацій. Завдяки їй у молодій людині розвивається адекватна ідентичність, яка забезпечує готовність до життєво важливих виборів, до особистісного та соціального самовизначення, формування життєвих перспектив.

Юнацький вік є сенситивним для впливу на процес формування ціннісних орієнтацій як стійкого елемента життєвої перспективи. У ранньому юнацькому віці поглиблюються та розширюються рефлексивні характеристики самосвідомості. Особливо значущим процесом у розвитку юнацької самосвідомості є формування особистісної ідентичності, становлення адекватного, усвідомленого уявлення про себе [3, с.76]. Формування ідентичності в ранньому юнацькому віці завершується більш структурованою системою ціннісних орієнтацій, яка визначає життєві пріоритети та послідовність постановки та реалізації цілей.

Вправи на розвиток позитивного Я-образу осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти. З метою формування позитивної «Я концепції» психологами успішно використовуються різноманітні психотехнічні методики, прийоми, тренінги особистісного зростання, що дають стійкі позитивні результати.

Система вправ і прийомів роботи, спрямована на формування позитивного «Я-образу», передусім має на меті підвищення самопізнання. Відомо, що процес самопізнання розпочинається з:

- усвідомлення власного тіла (тобто фізичних характеристик власного «Я»);
- активізації процесу самопізнання суттєво сприяють пізнання індивідуальних особливостей інших людей та порівняння себе з ними;
- одним із основних завдань процесу самопізнання є пізнання власного внутрішнього світу.

Профорієнтаційні ігри. Практичний досвід багатьох поколінь показує, наскільки складний процес вибору виду діяльності. Пошуки свого покликання забирають багато часу і сил і, в результаті, не завжди виявляються успішними.

Психологами були розроблені профорієнтаційні ігри та вправи для того, щоб розпізнати здібності і таланти, визначити, яка спрямованість підходить тій чи іншій людині і полегшити йому вибір професії. Такі ігри – це спосіб моделювати ситуації, пов'язані з професійною діяльністю, соціальними відносинами в колективі, способами вирішення проблем. Профорієнтаційні гри із класом призначені для роботи з учнями 7-11 класів.

Звичайно, за своїм змістом і можливостями ці методики поступаються діловим іграм психотерапевтичним процедурам, але вони розраховані на реальні умови роботи в школі (обмеження часом уроку, необхідність роботи з цілим класом тощо). При проведенні профорієнтаційних або психологічних курсів подібні ігри можуть бути використані як доповнення до діагностичних процедур, дискусій, індивідуального консультування та лекційним формам роботи.

Можна назвати такі конкретні *ігрові методики*:

- Ціннісно-моральні профорієнтаційні ігри: «Прибульці», «Три ветерана» («Три долі»), «Острів», «Спляче місто».

- Ознайомлювальні ігри: «Стажери – інопланетяни», «Асоціація» (профорієнтаційний варіант), «Вгадай професію», «Новачок – Наставник», «Завод» («Кооператив», «Музей»).

- ігри, де відпрацьовуються навички прийняття рішень та поведінки при відповідальних співбесідах: «Профконсультант», «Приймальна комісія», «П'ять кроків», «Порадник».

Важливою умовою проведення цих ігор є їх висока динаміка, що дозволяє попутно вирішувати і проблеми, пов'язані з організацією дисципліни учнів на уроці.

Зазвичай саме проблем з дисципліною учнів найбільше бояться психологи, яких запрошують у шкільні аудиторії.

Вправи на релаксацію. Аутотренінг для осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти. Враховуючи той факт необхідно шукати засоби зменшення емоційної напруженості. Релаксація усуває страх і може бути рекомендована для усунення емоційної напруженості, почуття тривоги, психогенного занепокоєння тощо. Для м'язової релаксації опановують одну або дві стандартні вправи.

Аутотренінг допомагає підтримати контакт з щирими емоціями і відчуттями і вивільняти їх вільно і ефективно за допомогою певних вправ. Аутотренінг також використовують як один з методів формування адекватної самооцінки. Адекватна самооцінка дозволяє критично ставитися до самого себе, постійно співвідносити свої можливості і здібності з пропонованими життям вимог, ставити перед собою реальні цілі.

Спеціальна нейропсихологічна корекція.

Одним з важливих аспектів надання психологічної допомоги ***особам з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти.*** З різними категоріями відхилень у розвитку є психокорекція з урахуванням специфіки тієї чи іншої моделі дизонтогенеза. Незважаючи на те, що даний напрям діяльності психолога спеціальної освіти є пріоритетним і є обов'язковим компонентом у структурі комплексної реабілітації розвитку з відхиленнями, в вітчизняній дефектології дана проблема залишається актуальною як в теоретичному, так і методичному плані. До найбільш значних

досліджень можна віднести роботи І. Мамайчук, Л. Шипиціної, О. Микільської, Є. Мастюкової та ін. Аналіз даних робіт дозволяє говорити, що, незважаючи на те, що створення універсальної психокорекційної програми неможливо, оскільки, крім структури дефекту та ступеня тяжкості його прояву, необхідно враховувати час виникнення дефекту, рівень розвитку міжфункціональних зв'язків і соціальну ситуацію розвитку, тим не менш, спеціальний психолог повинен мати уявлення про конкретне завдання психокорекційної роботи у рамках окремої моделі дизонтогенеза.

У психокорекційній роботі одними з важливих завдань є:

- навчання **осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти**. із психічним недорозвиненням засвоєнню сенсорних еталонів за допомогою розвитку у них предметно – практичних дій;
- розвиток цілісності, константності, предметності та узагальненості сприйняття;
- формування пошукових способів орієнтування в завданні.

У процесі планування занять необхідно дотримуватися наступних принципів:

- принцип послідовності, який передбачає поступове ускладнення занять;
- принцип доступності завдань;
- принцип систематичності занять, що передбачає визначену частоту занять, бажано не менше двох разів на тиждень;
- принцип закріплення засвоєного із залученням батьків, педагогів дефектологів, логопедів.

Велике значення в процесі психокорекції **осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти** має формування у них константного і цілісного сприйняття предметів.

Величезний корекційний потенціал належить конструктивній діяльності, яка активно формується у здорових ще у молодшому віці [4, с.65]. Ефективність конструктивних занять у формуванні сенсорних функцій описана у роботах багатьох вітчизняних педагогів – соціологів і психологів. Пам'ять із психічним недорозвиненням відрізняється зниженням обсягу запам'ятовування, труднощами зберігання і відтворення інформації. Неможливість опосередкованого запам'ятовування з психічним недорозвиненням обумовлена труднощами смислових організацій запам'ятовуваного матеріалу. У зв'язку з цим важливими напрямком психокорекції пам'яті є:

- формування обсягу зорової пам'яті, слухової і тактильної модальності;
- розвиток прийомів асоціативного та опосередкованого запам'ятовування предметів в процесі діяльності.

Перед початком психокорекційної роботи психолог має звернути увагу на те, яка форма пам'яті переважає. Наприклад, якщо спостерігається виражене недорозвинення пам'яті в слуховій модальності, рекомендується проводити заняття по розвитку слухової і зорово-слухової пам'яті. Важливим завданням психокорекції є розвиток наочно-дійового і наочнообразного мислення.

Важливим принципом психокорекції є діяльнісний підхід. Сам процес психокорекції повинен проходити в рамках того виду діяльності, який є доступним **особі з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти.**

Другим принципом є комплексний підхід до психокорекції **осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти.** Дотримання цього принципу вимагає тісного контакту психолога з дефектологом, логопедом, лікарем, вчителем та батьками.

Третім, найважливішим, принципом є ієрархічний принцип. Психолог у процесі корекції повинен орієнтуватися не тільки на рівень актуального розвитку, але і його потенційні можливості.

Психокорекційна робота з особами з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти, які мають затримку психічного розвитку, будується з урахуванням неоднорідності даного контингенту. Враховуючи клініко-психолого-педагогічні параметри, можна виділити чотири основні групи з ЗПР [5]:

1. Відносно сформованими психічними процесами, але зі зниженою пізнавальною активністю. У цій групі найбільш часто зустрічаються з ЗПР внаслідок психофізичного інфантилізму і з соматогенною та психогенною формами ЗПР.

2.3 нерівномірним проявом пізнавальної активності і продуктивності. Цю групу складають особи з легкою формою ЗПР церебрально-органічного генезу, з вираженою ЗПР соматогенної форми і з ускладненою формою психофізичного інфантилізму.

3.3 вираженим порушенням інтелектуальної продуктивності, але зі сформованою пізнавальною активністю. В цю групу входять особи з ЗПР церебральноорганічного генезу, у яких спостерігається виражена дефіцитарність окремих психічних функцій (пам'яті, уваги, гнозиса, праксису).

4. Особи для яких характерне поєднання низького рівня інтелектуальної продуктивності і слабкої пізнавальної активності. У цю групу входять особи з важкою формою ЗПР церебрально-органічного генезу, у яких спостерігається первинна дефіцитарність в розвитку всіх психічних функцій: уваги, пам'яті, гнозиса, праксису, тощо, а також недорозвинення орієнтовної основи діяльності.

Основною метою психологічної корекції з затримкою психічного розвитку є оптимізація їх інтелектуальних інструментів діяльності

за рахунок стимуляції їх психічних процесів і формування позитивної мотивації на пізнавальну діяльність.

Основою корекційної роботи з ЗПР є наступні загальні положення: принцип розбіжності у осіб з труднощами в навчанні сензитивних періодів розвитку психічних функцій по їх відношенню до віку; принцип компенсації недостатньо розвинутих якостей, можливостей і функцій [6].

У роботах К. Виготського, Д. Ельконіна, А. Запорожець і ін. показано важливість урахування сенситивних періодів у психічному розвитку, тобто тих періодів, коли дана функція особливо чутлива до зовнішніх впливів і особливо швидко розвивається під їх впливом.

Організація психокорекційної роботи з дітьми, що мають пошкоджений психічний розвиток. При складанні психокорекційної програми з пошкодженим розвитком необхідно орієнтуватися на системно-утворюючі фактори, що визначають специфіку пошкодженого розвитку (локалізація ушкодження; час виникнення дефекту; особливості психічного і фізичного розвитку до захворювання; особливості сімейного виховання дитини).

При плануванні психокорекційної роботи доцільно використовувати класифікацію М. Гуревича, яка відображає клінічні етапи віддалених наслідків пошкодженого розвитку.

Психокорекційна робота повинна бути почата тільки після узгодження з лікарем-невропатологом. Перед початком корекційної роботи повинно бути проведене ретельне дослідження когнітивних процесів з використанням нейропсихологічного підходу. Сам процес психологічної корекції повинен проводитися за участю дефектолога. Заняття можна проводити в групах та індивідуально. Враховуючи складну структуру дефекту, всі психокорекційні дії

здійснюються в тісному контакті з логопедом, педагог-дефектологом, невропатологом і психоневрологом.

Основні напрямки психологічної корекції і психокорекційні технології з аутизмом.

При складанні психокорекційних програм необхідно орієнтуватися на специфіку афективної патології. Традиційно виділяють дві основні групи: з вираженим викривленням емоційно-вольового розвитку і з вираженим викривленням когнітивного розвитку.

Деякі автори пропонують виділити третю групу – мозаїчні форми викривленого розвитку, при якому спостерігається як деформація емоційно-вольової сфери, так і когнітивних процесів. Однак, головним симптомокомплексом у осіб з викривленим розвитком є афективна патологія, а порушення мовлення, моторики, когнітивних процесів є вторинним і може сприяти визначенню психічного дефекту.

З урахуванням специфіки викривленого розвитку необхідний комплексний підхід до нейропсихологічної корекції. Необхідно залучення до психокорекції фахівців різного профілю: психіатрів, невропатологів, логопедів, психологів, педагогів вихователів, та інших.

Другим важливим принципом є суворе дотримання етапності психокорекційних впливів з урахуванням ступеня вираженості емоційного та інтелектуального дефекту з РДА.

Третій принцип – принцип рівневого підходу до емоційної регуляції поведінки особи з аутизмом, запропонований В. Лебединським з співавторами.

Основні напрямки психокорекційної роботи: орієнтації аутичної особи у зовнішній світ; навчанні її простим навичкам контакту; навчання більш складним формам поведінки; розвитку самосвідомості та особистості аутичної особистості.

Завдання:

- формування позитивних емоційних контактів шляхом створення позитивного мікроклімату;
- подолання негативних емоційних переживань і реакцій (негативізму, страху тощо), закріплення засвоєних форм поведінки і спілкування;
- перенесення засвоєного досвіду в процес спілкування.

Список використаних джерел:

1. Давиденко Г. В. Інклюзія у вищих навчальних закладах Європейського Союзу: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015.
2. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи: колективна монографія / Колектив авторів; відп. ред. Г. В. Давиденко. Вінниця, Нілан-ЛТД, 2016. 242 с.
3. Лазуренко С. І. Психофізіологія установок в регуляції моторики людини: монографія. Київ: Ун-т «Україна», 2011.
4. Організація навчального процесу студентів з інвалідністю: метод. посіб. / В. В. Чижик та ін. Луцьк: Твердиня, 2011.
5. Соціальна інтеграція осіб з інвалідністю в контексті освітньої діяльності ВНЗ: монографія / М. В. Півторак та ін.; за заг. ред. Я.В. Новака. Біла Церква: Білоцерківдрук, 2018.
6. Соціально-психологічні особливості інтеграції осіб з особливими можливостями в умовах розвитку сучасного українського суспільства: монографія / В. Й. Бочелюк та ін. Запоріжжя: Просвіта, 2015.
7. Теоретико-методологічні засади та технології інклюзії у ЗВО. Досвід Університету «Україна»: кол. монографія / П. М. Таланчук, М. С. Чайковський та ін.; за наук. ред. П. М. Таланчука. Київ: Ун-т «Україна», 2018.

8. Томчук М. І., Комар Т. О., Скрипник В. А. Психологія адаптації до навчання студентів з особливими потребами: монографія. Вінниця: Глобус-Прес, 2005.

2.5. Socio-psychological adaptation and coping-strategies of the individual in different conditions of socialization.

Соціально-психологічна адаптація і копінг-стратегії особистості в різних умовах соціалізації.

У процесі соціалізації особистості за умов сучасної дійсності однією з її найважливіших складових є здатність до швидкої та ефективної соціально-психологічної адаптації. Багато в чому це пов'язано із серйозними проблемами адаптації особи у 21 столітті під впливом різких змін соціального середовища та постійно наростаючих стресів. У свою чергу, їх негативний вплив на психіку часто призводить до значних порушень у вигляді дезадаптованості особи. Виходячи з реалій суспільства, істотного значення набуває не тільки адаптаційні можливості особистості, її стійкість до негативного впливу стресів, а й здатність їх ефективно долати, вироблення як прийнятних еталонів, так і нестандартних стратегій поведінки у різних умовах соціалізації. Вирішення цієї проблеми можливе насамперед із позицій соціальної психології особистості та різних складових копінг-поведінки.

У зв'язку з цим питання соціально-психологічної адаптації, стресостійкості та конструктивності поведінки є особливо актуальними сьогодні. Навіть більше – професійним обов'язком сучасних психологів є їх моніторинг у різних груп населення.

Під час соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, навички, які дають їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. Соціалізація завжди відбувається паралельно як через стихійний вплив на особистість різних обставин життя,

так і через цілеспрямоване формування особистості. Людина поступово залучається до різних соціальних груп, намагаючись стати її частиною, осягнути почуття «Ми» і почуття «Я» серед «Ми» (тобто, ідентифікувати свою групу та себе у групі). А це вже позбавляє індивіда почуття самотності, надає відчуттів сили і впевненості, спонукає до здійснення активного впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду.

Таким чином, соціалізація є процес формування особистості і починається з народження індивіда і триває протягом усього його життя. У психологічній науці прийнято виділяти кілька етапів у процесі соціалізації. Так, А. Л. Журавльов виділяє ранню соціалізацію (період до вступу дитини до школи та стадія навчання), трудову (активна професійна діяльність) та післятрудоу [7, с.91]. На наш погляд, найбільший інтерес представляють перші два етапи соціалізації. На стадії навчання відбувається активне формування особистості, її становлення та самовизначення у виборі професії. Тобто це важливий період життя молодих людей, перед вступом у доросле життя.

Другий етап включає входження особи до професійної діяльності та трудового колективу, знайомство з соціальними та професійними вимогами у межах професійної соціалізації та в цілому знаменує формування професіонала. Саме на цьому етапі відбувається розширення кола соціальних зв'язків і відносин, зміна статусу, особистість набуває великої самостійності, мобільності, критичності у сприйнятті навколишньої дійсності [7, с.98-99].

Крім інших соціальних інститутів, соціалізація в цей період відбувається вже на основі власного досвіду в соціальних відносинах. Два періоди соціалізації тісно пов'язані одне з одним.

Основними формами реалізації процесу соціалізації є соціальна адаптація та інтеріоризація.

Інтеріоризація (франц. *interiorisation* – перехід ззовні всередину, від лат. *interior* – внутрішній) – формування внутрішніх структур людської психіки за допомогою засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, присвоєння життєвого досвіду, становлення психічних функцій та розвитку взагалі. Будь-яка складна дія перед тим як стати надбанням розуму, має бути реалізована зовні. Завдяки інтеріоризації ми можемо вести внутрішній діалог і думати, не заважаючи оточуючим. Цей термін розроблявся Л. С. Виготським у психологічній теорії розвиваючого навчання, а також у межах психоаналітичного підходу французькими психологами П'єром Жане, Жаном Піаже, Анрі Валлоном [8].

Соціальна адаптація (лат. *adaptatio* – пристосовуватись) – вид взаємодії особи із соціальним середовищем, у процесі якого відбувається узгодження вимог та сподівань обох сторін [18, с.44].

Цей процес вказує на пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, спільностей, до умов функціонування різних сфер суспільства.

Узагальнюючи сучасний рівень розвитку соціально-психологічних концепцій адаптації І.А. Красильников та В.В. Костянтинов пишуть, що «адаптація – це цілісний, системний процес, що характеризує взаємодію людини з природним та соціальним середовищем; особливості процесу адаптації визначаються психологічними властивостями людини, рівнем її особистісного розвитку, що характеризується досконалістю механізмів особистісного регулювання поведінки та діяльності; критеріями адаптованості можна вважати не тільки виживання людини та знаходження місця у соціальній структурі, а й загальний рівень психологічного здоров'я, здатність розвиватися відповідно до свого життєвого потенціалу, суб'єктивне почуття самоповаги та усвідомленість життя» [8, с. 937].

С. А. Шапкін і Л. Г. Дика представляють адаптацію як процес формування стратегій подолання з важкою ситуацією із залученням різних рівнів регуляції, в якому системоутворюючим фактором адаптації є мотиваційно-вольові стратегії. Ці стратегії як раз і визначають силу й спрямованість процесів забезпечення діяльності – енергетичних, емоційних та когнітивних [22]. А. А. Купрін зазначає, що соціально-психологічну адаптацію можна розглядати і як процес, і як стан, що є результатом взаємодії суб'єкта адаптації із зовнішнім середовищем [10]. І. А. Красильников та В. В. Константинов вказують на існування таких видів адаптації, як професійна, соціально-економічна, економіко-психологічна, соціально-психологічна [8].

А. М. Сухов під соціально-психологічною адаптацією розуміє «...опанування особистістю участі при входженні до нової соціальної ситуації». За результативністю він розрізняє позитивну та негативну сторони адаптивності, а за механізмом здійснення – добровільну та примусову [18, с.44].

Розглядаючи проблематику соціально-психологічної адаптації, А. О. Реан визначає найефективніший її тип – «ймовірнісно-комбінований». Він здійснюється внаслідок оцінки ймовірності успішності адаптації при різних типах адаптаційної стратегії. Так, при виборі стратегії особистістю оцінюються: 1) вимоги соціального середовища (сила, ступінь ворожості, ступінь обмеження потреб особистості, дестабілізуючі впливи); 2) потенціал особистості щодо зміни, пристосування середовища до себе; 3) ціна зусиль під час вибору стратегії зміни середовища або себе (фізичні, психологічні витрати) [14].

Н. Thomaе, який працює в межах процесуально-динамічного підходу розглядає зміну життєвої ситуації та самої особистості через використання «технік-дій» для затвердження тієї чи іншої «теми

життя». Усю сукупність «технік» буття» він називає системами пристосування, під якими їм розуміються не лише необхідні обставинами зміни людиною себе, а й перетворення ситуацій відповідно до власних можливостей та цілей.

Під стратегією подолання, він розуміє свідомо регульовану дію особи, яка становить лише невелику частину її проявів на життєві проблеми.

Провівши докладний аналіз теоретичних поглядів Н. Thomaе [29], Л. І. Анціферова розглянула процеси адаптації у контексті подолання особистістю важкої життєвої ситуації. Зміна умов життєдіяльності (втрата тих чи інших цінностей), на її думку, дезорганізує психічну діяльність та викликає необхідність у новій копінг-поведінці. Нею сформульовано важливе методологічне положення щодо необхідності врахування попереднього життєвого досвіду суб'єкта (особистісний потенціал) при дослідженні копінгових форм поведінки [2].

У гуманістичній психології є різне розуміння суті, ролі та місця конструктивних / неконструктивних реакцій у адаптаційному процесі. К. Роджерс відносить неконструктивні реакції до проявів психологічних механізмів емоційних порушень[15]. Інший гуманістично орієнтований психолог А. Маслоу вважає, що вони властиві і здоровим людям. Він наводить критерії конструктивних реакцій: врахування вимог соціального середовища, спрямованість на вирішення певних проблем, чітке уявлення про мету, усвідомленість поведінки.

В. М. Григор'євою та В. М. Тхостовим запропонована досить повна та несуперечлива когнітивно-поведінкова модель реакцій на стресогенні подразники, у якій виділено чотири групи адаптивних когнітивно-поведінкових реакцій людини на стресовий вплив:

1) придушення людиною агресії (втеча, ухід) та мирне розділення (самовідалення) із «супротивником»;

2) поведінкове вираження агресії і насильницьке розставання з «супротивником», який чинить опір;

3) поведінковий вираження агресії та зближення із «супротивником», який чинить опір (наступ, напад, завоювання), що завершується його насильницьким перетворенням;

4) придушення людиною своєї агресії (стимулювання змін у собі), прояв прихильності до тривожного об'єкту.

Кожен із типів поведінкових реакцій має безліч варіантів. В свою чергу, виділяють п'ять видів взаємодії реальності та індивіда: пристосування, боротьба (протистояння), хворобливе протистояння, ухід, ігнорування. Гармонійна людина, як правило, обирає пристосування у плані прийняття групових цінностей, однак, не виключається, що особистість може вдаватися до стратегії «уходу», якщо соціум нав'язує цінності, які вона не може прийняти.

Глибоко проблему соціальної адаптації досліджував М. В. Ромм [16], акцентуючи увагу на інформаційно-інтелектуальній адаптації, коли вирішальне значення має семантична адекватність індивідуальної інтерпретації інформації.

Будь-яка істотна зміна параметрів середовища та діяльності вимагає переосмислення ситуації та мотивують суб'єкта на пошук нової інформації як основи для інтерпретації ситуації та конструювання прийнятної адаптивної стратегії. Остання є системою соціальних, психологічних, інформаційних прийомів, з допомогою яких особистість отримує можливість інтерпретативного конструювання адаптаційного простору.

Для формування ефективних форм соціально-психологічної адаптації важливе значення мають психологічні механізми подолання

важких ситуацій (копінг-поведінкові стратегії), які знижують ризик виникнення дезадаптації або повністю адаптують особистість. І. Г. Малкіна-Пих зазначає, що владнаюча поведінка реалізується за допомогою застосування різних копінг-стратегій на основі ресурсів особистості та середовища. Так, одним із найважливіших ресурсів середовища є соціальна підтримка, а до особистісних ресурсів належать: адекватна «Я-концепція», позитивна самооцінка, низький нейротизм, інтернальний локус контролю, оптимістичний світогляд, емпатичний потенціал, здатність до міжособистісних зв'язків та інші психологічні конструкти [11].

Владнаюча або долаюча поведінка в західній і вітчизняній психології позначено поняттям «копінг» («coping behavior») походить від англійського «cope» – долати; українською мовою його перекладають як адаптивне, владнаюча поведінка, або психологічне подолання; воно включає всі види взаємодії суб'єкта із завданнями зовнішнього або внутрішнього характеру та загалом характеризує стиль реагування людини на стресову ситуацію. Цей процес може бути конструктивним (ефективним) чи неконструктивним (наприклад, призводити до погіршення взаємодії людини у соціумі та її дезадаптації). Сучасні дослідники виділяють велике розмаїття способів подолання важких ситуацій, або coping-механізмів, починаючи від механізмів психологічного захисту та індивідуальних реакцій, до життєвих стратегій. Проте вичерпно вирішити проблему визначення єдиної ознаки успішної coping-поведінки як критерію психологічної адаптації особистості в даний час поки що не вдається. Таким чином, копінг-поведінка – це діяльність особи з підтримки чи збереження балансу між вимогами середовища та ресурсами, що задовольняють ці вимоги. Воно краще адаптує людину в ситуації, допомагаючи їй опанувати нею, послабити або пом'якшити її вимоги, підтримати

її благополуччя, фізичне та психічне здоров'я та задоволеність соціальними відносинами. Поведінка подолання ініціюється ситуацією, в якій людина відчуває стрес і завершується, коли ситуація для суб'єкта втрачає свою значущість.

О. В. Лапкіна вважає, що в зарубіжній теорії копінгів виділяються три основні підходи до їх тлумачення. Перший, диспозиційний, намагається виявити риси особистості, що покращують результативність використання копінгу та подолання стресу, та копінгстилі, які є оптимальними для застосування у проблемних ситуаціях, щоб поліпшити психічне здоров'я та благополуччя людини. Другий – ситуаційний (динамічний) зосереджується на вивченні копінг-стратегій, що змінюються зі зміною ситуації, тобто на аналізі впливу ситуації на вибір копінгів. Даний підхід передбачає, що саме характер ситуації зумовлює використання певного копінгу. Третій, інтегративний, узагальнюючий підхід, покладається на думку, що обидва фактори: диспозиційні та ситуаційні, – впливають на вибір копінг-стратегії.

Так, в концепції Н. Хаан процес копінгу проявляється як «реалістичні та гнучкі думки та дії, спрямовані на вирішення проблеми та зниження стресу чи внутрішнього конфлікту, що вважається людиною складним емоційним станом». [25] С. Карверз колегами вважають, що копінг – це поведінка особистості, спрямована на підтримання рівноваги між вимогами середовища до людини та її ресурсами / можливостями задовольнити ці вимоги, на її оптимальну адаптацію до ситуації, щоб подолавши її, послабити дію її вимог [24].

С. Грабовська та М. Єсип розуміють копінг як когнітивні, емоційні та поведінкові зусилля людини (за суттю, як соціальну установку), спрямовані на подолання труднощів і проблем у процесі її взаємодії

з довкіллям, уточнюючи, що когнітивні зусилля застосовуються для аналізу проблеми, пошуку альтернатив виходу із ситуації, створення плану дій тощо; емоційні – для контролю переживань людини, для пошуку емоційної підтримки в оточуючих; поведінкові зусилля дають людині змогу досягти бажаного результату [20, с. 48].

Т. Л. Крюкова, досліджуючи копінг поведінку, зазначає такі її характеристики: усвідомленість, можливість вибору способу подолання, цілеспрямованість, контрольованість, соціально-психологічну обумовленість, можливість навчитися способам подолання [20, с. 48].

Варто також зауважити, що практично з часу початку активного вивчення копінгу в контексті подолання стресу, в науці з'явилися спроби розмежувати зміст понять «копінг» і «психологічний захист». І одна з перших з них належить саме Р. Лазарусу з колегами, які виокремили такі ознаки, що відрізняють дані поняття:

- часова спрямованість – захист зазвичай намагається вирішувати проблему «тут і тепер», не враховуючи перспективи; подолання ж зорієнтоване на передбачення / усвідомлення майбутнього значення дій, наслідків їх результатів;

- інструментальна спрямованість – захист зорієнтований егоцентрично, він прагне відновити відчуття психічного благополуччя людини, не зважаючи на інтереси оточуючих, тоді як подолання є проявом соціально прийнятних способів адаптивної поведінки з урахуванням інтересів оточуючих;

- функціонально-цільова значимість – захист виконує функцію регуляції / повернення нормального емоційного стану індивіда, тоді як для подолання дія спрямовується на відновлення порушених відносин між оточенням і особистістю;

- модальність регуляції – для подолання характерні пошук потрібної інформації, безпосередні дії, рефлексія;
- для захисту – подавлення, втеча / уникання [26].

Н. Хаан зазначає, що копінг і захист відрізняються різною спрямованістю: на продуктивну, або на слабку адаптацію. Копінг-ресурси, на думку вченої, починають діяти з моменту прийняття виклику, який «запускає» усі структури особистості, спрямовуючи їх для забезпечення адекватної відповіді. У тих же ситуаціях, коли наявне / готове вирішення проблеми не підходить, виникає копінг. А випадок, коли нові вимоги сприймаються як непосильні для особистості, зумовлює появу психічного захисту, який зменшує психотравму, «усуваючи» дійсність.

При цьому захисти Н. Хаан вважає ригідними, емоційно неадекватними, невідповідними реальності внутрішньо особистісними процесами, тоді як копінги – зорієнтовані назовні, на взаємодію з оточуючими [25].

Копінги вченою вважаються зорієнтованими на «об'єктивність сприйняття ситуації, адекватне відображення причинно-наслідкових зв'язків, реалістичну самооцінку, компетентні та вільні вирішення проблемної ситуації», тоді як захисти сприймаються нею як більш жорстка, вимушена реакція, що «викривлює чи невірно адресує індивідуальний досвід та реакції людини».

Н. Хаан також виділила десять загальних механізмів захисту еґо, кожен з яких може проявлятися як захист і у копінговому варіанті (до прикладу, така пара: раціоналізація – логічний аналіз людиною ситуації та власної поведінки) [25]. Цікаво, що крім захистів і копінгів Н. Хаан виділяє третю, найменш розвинуту модальність еґо-процесів, фрагментацію.

Зазначимо: це виглядає логічним: пасивно захищатися – це ніби чимось закриватися, відгороджуватися від проблем, тоді як намагатися подолати – це бажання і дії щодо вирішення проблем чи в крайньому випадку, зменшення їх реальної дії. Тобто можна «справитися» з проблемою, зробивши вигляд, що її немає, або – вирішивши її в реальності.

Цікаву, але неоднозначну думку висловлює і Л. І. Анциферова, вважаючи, що особи, які використовують механізми психічного захисту в проблемних ситуаціях, сприймають світ як джерело небезпек, мають невисоку самооцінку та забарвлений песимізмом світогляд. Ті ж, хто в таких ситуаціях віддає перевагу конструктивним перетворюючим стратегіям, копінгам (подоланню) виявляються особистостями з позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя, оптимістичним світоглядом [2].

В. Ташликов, висловлюючи досить раціональну, на наш погляд, думку, вважає, що використанням захисних механізмів індивід прагне зберегти стійке положення своєї системи ставлень та самооцінки. Тоді як копінг-стратегії застосовуються для зміни цієї системи, порушення її рівноваги з метою переведення на новий, вищий рівень функціонування, що в подальшому розширить можливості людини долати труднощі [20, с. 50].

Тобто, захист і копінг відрізняються скоріше не активністю / пасивністю, а дещо різними функціями та різним впливом на життя і світогляд особистості. О. В. Кружкова пропонує багато різних параметрів, за якими можна відрізнити копінг і захист, іноді – повторюючи вже відоме в психології, іноді – очевидні, як на нас (зокрема, «різні основи класифікації»), при визначенні їх відмінностей, тому зупинимося лише на тих диференційних ознаках

даних феноменів, які, на нашу думку, є відносно новими та найбільш визначальними у даному контексті.

По-перше, це визнання вченою схожості «генеральної мети» та завдань, які вирішують копінг і захист («збереження оптимального рівня життєдіяльності та психічного самопочуття у важких життєвих ситуаціях», позитивного несуперечливого Я особистості, цілісності її Я-концепції), що в подальшому їх відрізняє: захист містить реакцію на одиночну загрозу чи серію послідовних подразників, що порушують відчуття благополуччя людини, він є окремим випадком. Це тактика, що дозволяє вирішити проблему лише на певний час (згадаймо, насправді проблемна ситуація нікуди не зникає, продовжує діяти).

Копінг є стратегією, він пропонує розгорнутий і відносно детальний план дій та перспективу вирішення проблеми остаточно, як для особистості, так і для її соціального оточення. Проте, тоді як захист попереджає можливість травмуючої інформації вплинути на Я-образ, подолання сприяє «реабілітації» особистості у власних очах, активно змінюючи смисл ситуації чи ставлення до неї. Тобто саме в цілому, діючи послідовно, на нашу думку, захист і копінг підтримують і забезпечують психічне благополуччя особистості в проблемній ситуації. При цьому захист – зберігає і стабілізує досягнуте, оберігаючи психіку від травми, проте не враховує зовнішніх обставин і ймовірне порушення в зовнішній адаптації. Копінг же, на думку вченої, до якої ми приєднуємося, водночас зорієнтований на внутріособистісне та соціальне благополуччя особистості [20, с. 51].

Отже, захист сприяє внутрішній, а копінг – зовнішній адаптації людини. Тому захист використовує лише внутрішні ресурси особистості, тоді як копінг може застосувати і соціальні ресурси, наприклад, підтримку інших людей. О. В. Кружкова підсумовує (і ми приєднуємося

у цьому висновку до неї), що між захистом і подоланням є відмінності, що дозволяє їх визначити як самостійні, хоч і «близькоспоріднені» феномени. Крім того, на нашу думку, вже за визначенням психологів, що захист зорієнтований на внутрішній світ людини, а копінг – назовні, мав би слідувати логічний висновок, що їх варто не протиставляти, а об'єднувати як взаємодоповнюючі явища, що разом можуть становити певну цілісність.

S. Kosijan-Lovko з колегами зазначають, що механізми захисту еґо діють на підсвідомому рівні, щоб вирішувати або приховувати тривоги та конфлікти, тоді як стилі подолання труднощів є когнітивними реакціями, які сприяють адаптації людини до стресу [20, с. 50].

На нашу думку, цікавим зауваженням, що прямо стосується проблеми диференціації захистів та копінгів є думка M. Dombcka, що наукова література, яка аналізувала захисти, фокусувалася на психічних захворюваннях, де використання захистів лише підтримувало захворювання, а не знижувало його прояв. Тоді як копінги вивчалися когнітивно-орієнтованими дослідниками, які аналізували подолання стресу. Ці дослідження зосереджувалися на вивченні психічного здоров'я та зрілих способах подолання стресу та поліпшення здоров'я [24].

C. I. Korsun і T. A. Tkachuk, підсумовуючи, зазначають очевидне: дотепер єдина узагальнена думка щодо співвідношення захистів та копінг-поведінки в науці відсутня, більш того, окремі дослідники проблеми «продовжують використовувати термін «копінг» у значенні психологічних захистів», можливо, тому, що, як вважає E. T. Sokolova, окремі захисні механізми здатні за ефективністю протидії стресам наближатися до копінгів, навіть «перетворюватися на раціональні, конструктивні ... стратегії вирішення важких ситуацій», що дозволяє розділення захистів і копінгів вважати «дещо умовним» [20, с. 52].

Проблема ефективності або неефективності копінгу багато в чому пов'язана з поняттям копінг-стратегії, під яким розуміють прийоми та способи, за допомогою яких відбувається процес подолання. Відповідно до концепції, запропонованої дослідниками Р. Лазарусом та С. Фолкманом, існує два основних типи стратегії – проблемно-орієнтований копінг та емоційно-орієнтований копінг [26].

Так, проблемно-орієнтований копінг, пов'язаний зі спробами людини покращити відносини «людина-середовище» шляхом зміни когнітивної оцінки ситуації, що склалася, наприклад, через пошук інформації про те, що робити і як вчинити.

Емоційно-орієнтований копінг (уникнення або заперечення проблемної ситуації, гумор тощо) має на меті знизити фізичний або психологічний вплив стресу і включає в себе думки та дії, які дають почуття полегшення, але не спрямовані на усунення проблеми. При цьому кожна людина, щоб упоратися зі стресом, використовує комплекс прийомів та методів як проблемно-орієнтованого, так та емоційно-орієнтованого копінгу [26].

Як вважають К. С. Карвер, М. Ф. Шреєр Дж. К. Вейнтрауб, найбільш адаптивними копінг-стратегіями є ті, що спрямовані безпосередньо на вирішення проблемної ситуації (активні дії з усунення джерела стресу, планування своїх дій щодо проблемної ситуації, пошук допомоги або поради у свого соціального оточення, визнання реальності ситуації тощо.). Не дозволяють адаптуватися повною мірою прийоми подолання, пов'язані з емоційним реагуванням у проблемній ситуації, запереченням стресової ситуації або відмови від вирішення проблеми [23].

Від здатності виробити ефективні та адекватні стратегії подолання складних ситуацій багато в чому залежить можливість самореалізації особистості, а іноді й життя людини. Вміння опановувати важкими ситуаціями є досить важливим показником рівня соціально-

психологічної адаптації особистості. Особливого значення на сучасному етапі розвитку суспільства набуває вивчення взаємозв'язку цих явищ у різних умовах соціалізації особистості. Розглянемо це на прикладі студентів молодших курсів (дотрудова соціалізація) та співробітників поліції, які реалізують себе в екстремальних умовах професійної соціалізації.

Порівняльний аналіз досліджуваних явищ дозволить найчіткіше простежити зміни адаптаційних можливостей особистості у стресових ситуаціях та способи їх подолання. У зв'язку з цим необхідно підкреслити значну роль професійної соціалізації у формуванні зрілої та соціально-адаптованої особи. Як вважає І. В. Арендачук, «у процесі професійної соціалізації під час здійснення діяльності соціономічного типу особистість опановує досвід встановлення та підтримування контактів з людьми, вчиться розуміти їх стани, надавати вплив на інших, виявляти витримку, спокій та доброзичливість» [3]. Автор звертає увагу на те, що у процесі діяльності надзвичайно високим є ризик виникнення конфліктних чи напружених ситуацій спілкування.

При вивченні ефективності подолання виявляється його зв'язок з психічним благополуччям, тому що основним критерієм ефективності стає зниження рівня невротизації, яке можна оцінити за зменшення проявів депресії, тривожності, дратівливості та психосоматичних симптомів, ослаблення почуття «уразливості» до стресів. Ефективними стратегіями подолання вважаються перетворення ситуації або її переосмислення, найменш ефективними – уникнення та самозвинувачення [27]. Ефективність захисних форм подолання оцінюється неоднозначно: наприклад, спотворене розуміння ситуації N. Naan [27] вважає дезадаптивним, а Р. Векер упевнений, що за рахунок такої поведінки досягається ослаблення стресу, що дозволяє суб'єкту

краще мобілізувати енергію для активного подолання складнощів [4, с. 189].

Також неоднозначно оцінюються емоційно-експресивні форми копіngu. З одного боку, вираження почуттів вважається конструктивним способом подолання стресу, а з іншого, за даними психосоматичних досліджень, стримування негативних почуттів є фактором ризику порушення психологічного здоров'я [19]. На вибір тієї чи іншої форми протистояння життєвим труднощам впливає належність людини до певної соціальної групи, її соціальний досвід та статево-рольові стереотипи. Так, жінки переважно схильні до емоційного додання та психологічних захистів, а чоловіки віддають перевагу шляху перетворення зовнішньої ситуації [22].

Зіставляючи поведінку студентів-афроамериканців та білих американських студентів в умовах навчальних стресів, J. Jung та H. Khalsa [2, с.190] показали, що студенти-афроамериканці частіше чекають на їх прихід і обирають активні дії у важких ситуаціях, розраховуючи при цьому на підтримку сім'ї. Для білих студентів характерна орієнтація на підтримку друзів та їх копінг, загалом, менш ефективний. D. Shek [28] на прикладі працюючих чоловіків і жінок у Китаї показав, що у різних сферах відносин при стресах для жінок характерний пошук соціальної підтримки, а для чоловіків – спроби усунути неприємну ситуацію. У дослідженні найпоширеніших об'єктів конфліктної поведінки M. Jerusalem та R. Schwarzer [2, с. 190] виявили, що вибір стратегії подолання конфлікту залежить від статусу опонента. E. Wells-Parker [2, с. 190] показав рольову специфіку подолання важких ситуацій повсякденності у жінок у тих чотирьох основних ролей: професіонала, дружини, матері та керуючого фінансами. Жіночі стратегії виявилися активнішими, інструментальнішими в сім'ї, що показує обумовленість копінг-стратегії історичним (при поділі на традиційно

чоловічі та жіночі сфери занять) або соціальним досвідом. Таким чином, перевага стратегій подолання частково детерміновано досить глибокими культурно-історичними корінням, гендерними та соціальними стереотипами.

Сучасні дослідники виділяють велике розмаїття «coping»-механізмів, починаючи від механізмів психологічного захисту та індивідуальних реакцій до життєвих стратегій. Однак через велику чисельність різних поглядів вичерпно вирішити проблему визначення єдиної конституюючої ознаки успішної «coping»-поведінки як критерію психологічної адаптації особистості сьогодні поки що не вдається.

На наш погляд перспективним щодо успішності соціально-психологічної адаптації особистості можливим є аналіз зв'язків різних стратегій копінг-поведінки з внутрішньоособистісними конфліктами. Внутрішньоособистісна адаптація в першу чергу пов'язана з можливостями суб'єкта вирішувати свої інтрапсихологічні конфлікти у формі копінг-поведінки. Розуміння ж структури та ієрархії ціннісно-мотиваційної сфери особистості як сфери її внутрішніх конфліктів з методологічних позицій сучасної вітчизняної та зарубіжної психології визначає розуміння вищих регуляторно-поведінкових адаптивних механізмів життєдіяльності людини.

Суб'єктивна недосяжність чи втрата (конфліктність) тих чи інших цінностей, до яких прагне особистість у процесі життєвого шляху, може призвести до порушення механізмів емоційної саморегуляції, що обов'язково позначиться на варіативності копінг-поведінки. Введення поняття «копінг-дія» не обов'язково б відображало предметно-практичну сторону діяльності; воно могло б включати клас розумових дій, пов'язаних із переоцінкою ціннісно-сислової системи особистості. Ми вважаємо, що поняття «копінг-поведінка» і «копінг-дія»

можуть бути використані при описі різних етапів особистісного подолання важких життєвих ситуацій.

З розвитком когнітивної психології фокусом уваги дослідників у детермінації поведінки виступила та психологічна реальність, яка чітко позначена поняттям «суб'єктивна інтерпретація ситуації та своїх можливостей», як суб'єкт сприймає себе у цій точці свого життєвого простору. У більшості випадків когнітивна оцінка ситуації є важливою змінною, що впливає на ініціацію того чи іншого типу копінг-поведінки, здатної подолати труднощі, що виникли або певні бар'єри. Варіативність подолання поведінки зумовлена системною організацією психічної діяльності особи суб'єкта.

Проблему копінг-діяльності особистості у критичних життєвих ситуаціях доцільно аналізувати з уже наявних класифікаційних типів ситуацій. Ф. Є. Василюк виділяє чотири типи критичних ситуацій: стрес, фрустрація, конфлікт та криза [8, с. 936].

Емоційний стрес може бути описаний у термінах тих емоцій, які становлять суть цього конкретного переживання. Емоційний стрес виникає лише на таку ситуацію, яка носить екстремальний характер і суб'єктивно сприймається як важкопереборна.

Стрес багато у чому носить неусвідомлюваний компонент і являє собою насамперед фізіологічну реакцію організму.

Сучасне визначення поняття «фрустрація» надається як психічний стан людини, що викликаний об'єктивно чи суб'єктивно нездоланими труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети із задоволення певної потреби. Бар'єри на шляху до мети можуть бути зовнішні та внутрішні, психологічні та соціальні. Поведінка людини, яка фруструє, спрямована на перешкоду. Емоційне регулювання поведінкою людини детермінується когнітивною матрицею

того чи іншого переживання, зумовленого суб'єктивною інтерпретацією можливості подолати перепону.

Внутрішній конфлікт розгортається між різними мотиваційними утвореннями у свідомо-несвідомій сфері особистості. Сприймається людиною власне емоційне переживання, суб'єктивно інтерпретується як значуща для неї психологічна проблема, яка вимагає свого вирішення та викликає внутрішню роботу, спрямовану його подолання.

У стані кризи загроза втрати життєво важливої цінності, яка безпосередньо співвідноситься з «Я» суб'єкта, що потрапив до важких життєвих умов, сприймається (механізм антиципації) як невідворотна подія та відсутність власних можливостей (ресурсів) усунути проблему або усунутись від об'єкта-загрози.

В емоційній сфері можуть виникати змішані та погано диференційовані емоції та почуття. Провідними переживаннями тут можуть бути страх і пов'язана з ним тривога, депресія, гнівні афективні реакції екстра- та інтротенсивного типу, почуття безсилля та астенії, «постріл» стеничних проявів, клініка гострого горя. Проте, як зазначає Л. І. Анціферова, конфлікт може виникнути лише за певних зовнішніх (ситуаційно-об'єктивних) та внутрішніх умов, які носять ціннісно-мотиваційний та смисловий характер [2, с.10].

Слід зазначити, що поняття «криза» за логічним обсягом, на наш погляд, ширша, ніж обсяг поняття «конфлікт», оскільки торкається вищих екзистенційно-смислових рівнів особистісної організації людини. Конкретна подія може торкнутися відразу всіх «вимірів життя», викликавши одночасно і стрес, і фрустрацію, і конфлікт, і кризу. Спроба розмежувати ознаки критичних ситуацій є наразі досить важким, але важливим моментом у плані психологічного аналізу ситуації, оскільки сприяє більш точному опису характеру критичної ситуації,

в якій опинилася людина, а від цього залежить правильний вибір стратегії психологічної допомоги.

Отже, сьогодні автори найбільш адаптивними (конструктивними) копінг-стратегіями вважають ті, що спрямовані на вирішення проблемної ситуації (активні дії щодо усунення джерела стресу, планування своїх дій щодо проблемної ситуації, пошук допомоги або поради у свого соціального оточення, визнання реальності ситуації і т.д.). Деадаптивними (неконструктивними) є стратегії, пов'язані з емоційним реагуванням у проблемній ситуації, запереченням стресової ситуації або відмовою від вирішення проблеми.

І. В. Малишев провів емпіричне дослідження, метою якого було вивчення взаємозв'язку соціально-психологічної адаптації та копінг-стратегій особистості в різних умовах соціалізації. Вибірку цього дослідження склали студенти у віці 19-20 років і співробітники служб поліції у віці 24-45 років [12].

На першому етапі дослідження вивчалися характеристики соціально-психологічної адаптації студентів та співробітників поліції. В результаті діагностики соціально-психологічної адаптації у більшості студентів (67%) виявлено високий рівень адаптаційних можливостей, у 23% випробуваних він середній (середнє арифметичне значення адаптивності – 142). Для співробітників поліції навпаки характерний середній рівень «адаптивності» (70%), у 28% співробітників він – високий та у 2% низький (середнє значення – 98). Інтегральний показник «деадаптивності» 54% студентів має середнє значення, у 41% він низький і лише у 5% виявлено високий рівень «деадаптивності». Деадаптивність 94% піддослідних співробітників поліції знаходиться в межах норми (тобто має середнє значення), у 2% вона висока та у 4% – низька [12].

Другий етап дослідження включав вивчення основних копінг-поведінкових стратегій у стресових ситуаціях у студентів та співробітників поліції. Аналіз результатів діагностики показує, що для 69% студентів характерний копінг з орієнтацією на вирішення задачі (середнє арифметичне значення – 57,4), для 17% – копінг, орієнтований на емоції і для 14% - з орієнтацією на уникнення. У той же час у 58% службовців виявлено копінг, спрямований на вирішення задачі (СР, значення – 49,6), у 24% – копінг на уникнення (СР, значення – 47,8) і у 18% - копінг з орієнтацією на емоції [12].

Аналіз результатів вивчення виявлених копінг-стратегій та соціально-психологічної адаптації особистості службовців і студентів свідчить про те, що у випробуваних з вищим рівнем адаптаційних характеристик більшою мірою переважає копінг-стратегія з орієнтацією на вирішення проблеми, після чого слідує копінг, спрямований на уникнення або на емоції. Сюди насамперед відносяться молоді люди, які перебувають на ранньому етапі соціалізації, пов'язаним з навчанням, їх результати соціально-психологічної адаптації мають вищі значення, ніж у спеціалістів в екстремальних умовах професійної соціалізації. Відзначається позитивний вплив виявлених патернів копінг-поведінки на адаптаційні можливості особистості. Тобто простежується взаємозв'язок між рівнем соціально-психологічної адаптації та вибором відповідних копінг-стратегій поведінки.

Таким чином, представлені результати дослідження (кількісний та якісний аналіз психодіагностичних даних, статистичний аналіз) вказують на взаємозв'язок соціально-психологічної адаптації особистості та копінг-поведінкової стратегії. Це було чітко виявлено у більшості виявлених значущих кореляційних взаємозв'язках, що відображають різні способи подолання складних стресових ситуацій,

а також у результатах типологічного аналізу у різних групах піддослідних (високий та середній рівень адаптивності).

Характеристика соціально-психологічної адаптації особистості значної частини студентів визначено як високу, у службовців вона має середні значення (знаходиться в межах норми). Адаптаційні можливості особи, виражені у показниках соціально-психологічної адаптації, можуть бути значно вищими у разі вибору найбільш ефективних копінг-стратегій у стресових ситуаціях. Це явно проявляється у студентів, рівень адаптації яких відрізняється від рівня адаптації працівників поліції. Крім цього виявлено залежність між рівнем соціально-психологічної адаптації особистості та домінуючою копінг-поведінковою стратегією стресу, у представників двох соціалізованих груп (типологічний і кореляційний аналіз у вибірках досліджуваних). Можна точно сказати, що добре адаптована, соціально зріла та активна особистість, як правило, обирає копінг, спрямований на вирішення проблеми. У цьому випадку простежується певна модель патерна-копінг.

Крім цього виявлені схожі та відмінні риси в характеристиках соціально-психологічної адаптації та копінг-стратегій у випробуваних у різних умовах соціалізації. Майбутні фахівці більше адаптовані до стресових ситуацій, ніж службовці, що взаємодіють в екстремальних умовах. Вибір копінг-стратегій також різний у представників двох груп.

У іншому схожому дослідженні Безуглової А. та Васильєвої О. також підтверджуються гіпотези про те, що вираженість адаптації та стресостійкість особистості взаємопов'язані з особливостями її стратегій копінг-поведінки [2, с.196].

Привертає увагу виявлений дослідницями факт щодо загального низького рівня адаптації, конструктивності та нервово-психічної стійкості у працевлаштованих людей. Це дає підставу припускати,

що не лише трудова зайнятість населення зумовлює його рівень адаптивності та ставить питання про зв'язок соціально-психологічної адаптивності з переживаннями задоволеності життям, працею, задоволеністю сімейними відносинами, з екзистенційною втіленістю життя та способами реалізації вільного часу, що може являти собою перспективу подальших досліджень.

Проведене ними емпіричне дослідження ілюструє системну пов'язаність соціально-психологічної адаптації як зі стресостійкістю, і зі стратегіями копінг-поведінки. Виявлено прямі зв'язки позитивних предикторів адаптації з конструктивними стратегіями подолання. З результатів роботи виходить, що ні шляхом прояву агресивності, ні маніпуляціями не можна досягти достатнього рівня адаптації до соціального середовища, саморозуміння, прийняття інших, ресурсних рівнів психологічного здоров'я. У той же час, підвищуючи індекс конструктивності своєї поведінки, можна розвивати свої адаптивні можливості та стресостійкість.

Узагальнюючи основні теоретичні положення, висловлені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників проблеми адаптації, можна зробити висновок, що:

1) адаптація – це цілісний, системний процес, що характеризує взаємодію людини з природним і соціальним середовищем. Виділення різних видів та рівнів адаптації певною мірою є штучним і служить цілям наукового аналізу та опису цього явища;

2) особливості процесу адаптації визначаються психологічними властивостями людини, рівнем її особистісного розвитку, що характеризується досконалістю механізмів особистісного регулювання поведінки та діяльності;

3) системоутворюючим фактором, що організує процес соціально-психологічної адаптації, є ціль, пов'язана з провідною потребою;

4) критеріями адаптованості можна вважати не тільки виживання людини та знаходження місця в соціальній структурі, а й загальний рівень психологічного здоров'я, здатність розвиватися в відповідно до свого життєвого потенціалу, суб'єктивне почуття самоповаги та осмисленість життя;

5) аналіз робіт вітчизняних дослідників, які займаються соціальною психологією, соціологією праці, психологією управління, показав, що можна виділити два базові варіанти розуміння сутності явища адаптації, в основу яких покладено відмінності за ознакою відносин суб'єкта та об'єкта адаптації: середовища та адаптанта:

- процес психологічної адаптації може супроводжуватися внутрішньоособистісними конфліктами, подолання яких багато в чому визначається адаптаційним потенціалом особистості;

- психологічна адаптація являє собою складний системний процес, в якому активна перебудова ціннісно-сислової сфери є провідним показником розвитку особистості та формування оптимального способу життєдіяльності у нових соціальних умовах.

Психічний захист – це система психічних механізмів, які оберігають Я особистості від негативних і психотравмуючих емоцій і переживань, зумовлених життєвими труднощами, проблемами і різними конфліктами, що приводять до кризи самоприйняття і самоповаги особистості, шляхом зміни сприйняття або ставлення до тривожних подій і ситуацій; трансформації отриманої інформації та створення псевдореальності з метою ослаблення руйнівного впливу дійсності на соціально-психологічну адаптацію людини та стабільність її внутрішньої регуляції. Копінг – це процес відносно тривалого усвідомленого подолання людиною впливу на неї психотравматичних ситуацій чи подій, що допомагає справитися з проблемою / загрозою, яка їх спричинила.

Навіть враховуючи очевидну несхожість копінгів і захистів, вони є спорідненими психічними феноменами і разом поєднуються у певну системну цілісність, виконуючи функцію відновлення психічної рівноваги та соціально-психологічної адаптації особистості, кожний – властивим йому способом. Проте, захисні механізми психіки та копінги є ситуативними за суттю: ефективне їх застосування в одній ситуації не означає аналогічної їх результативності в іншій, однак вибір копінг-стратегій та психічних захистів є типологічним – характерним для певної людини.

Можемо припустити, що якщо нова інформація не порушує картину світу людини та не втручається у її систему цінностей, людина схильна буде використовувати механізми психічного захисту (щоб зберегти їх стабільними), якщо ж травматичний для психіки людини вплив ситуації / події стосується необхідності корекції / кардинальної зміни / руйнування світосприйняття людини та її місця в житті – вона змушена буде долати проблему, звернувшись до копінгу (копінг-стратегії); й іноді захист використовується, коли немає змоги застосувати копінг-стратегію.

Виходячи з отриманих результатів, на практиці доцільно застосування спеціальних психологічних корекційних програм, спрямованих на подолання складних життєвих ситуацій. Більш ефективна реалізація психокорекційних програм можлива у межах спеціальних соціально-психологічних тренінгів.

Список використаних джерел:

1. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва, 1998. 373 с.
2. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» её бытия. *Психологический журнал*. 1993. №2. Т.14. С. 8–16.

3. Арендачук И. В. Издержки профессиональной социализации личности в деятельности социономического типа. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. 2012. №9(17). URL: <http://sisp.nkras.ru/eru/issues/2012/9/arendachuk.pdf>

4. Безуглова А., Васильева О. Особенности социально-психологической адаптации у лиц с разными стратегиями совладающего поведения. *Российский психологический журнал*. 2017. №4. Т.14. С.180–204.

5. Варнавських Н. М. Проблеми професійного самовизначення молоді на сучасному етапі ринкових перетворень. *Педагогіка і психологія*. 2002. №4. С. 109–115.

6. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. 2009. 336 с.

7. Журавлев А. Л., Соснин В. А., Красников М. О. Социальная психология: учебное пособие. 2006. 416 с.

8. Красильников И. А., Константинов В. В. Социально-психологическая адаптация личности и стратегии разрешения внутренних конфликтов. *Известия Самарского научного центра РАН*. 2009. № 4. С. 932–937.

9. Кримський С. Інтеріоризація. [Філософський енциклопедичний словник](#). 2002. 742 с.

10. Куприн А. А. Специфика понимания адаптации в современной социальной психологии. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2009. № 1. С. 189–194.

11. Малкина-Пых И. Г. Стратегии поведения при стрессе. *Московский психологический журнал*. 2007. №12. С. 15–25.

12. Малышев И. В. Характеристика социально-психологической адаптации и копинг-стратегий личности в разных условиях социализации. *Современные исследования социальных проблем*. 2012. № 12. С. 23.

13. Обухова Ю. В. Особенности совладающего поведения студентов несоциономических специальностей в связи с особенностями их «Я-концепции». *Теоретические и практические аспекты психологии и педагогики: коллективная монография* / под ред. И. В. Андудлян. 2015. С. 138–155.
14. Реан А. А., Кудашев А. Р., Баранов А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. 2006. 479 с.
15. Роджерс К. Клиент-центрированная психотерапия. 2002.
16. Ромм М. В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект. 2002.
17. Руденский Е. В. Социальная психология: курс лекций. 1998. 224 с.
18. Сухов А. Н., Бодалев А. А., Казанцев В. Н. Социальная психология: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. 2003. 600 с.
19. Церковский А. Л. Современные взгляды на проблему стрессоустойчивости. *Вестник Витебского государственного медицинского университета*. 2011. № 1. Т. 10. С. 6.
20. Чаплак Я., Андреева Я., Чуйко Г. Психічний захист і копінг-стратегії як складові системи соціально-психологічної адаптації особистості. *Psychological Journal*. 2020. Vol.6. Issue 8. P. 36–56.
21. Шамянов Р.М., А.А. Голованова. Социальная психология личности: учеб. пособ. для студ. высших учебных заведений. 2006. 264 с.
22. Шапкин С. А., Дикая Л. Г. Деятельность в особых условиях: компонентный анализ структуры и стратегий адаптации. *Психологический журнал*. 1996. № 1. Т. 17. С. 19–34.
23. Carver C. S., Scheier M. F., Weintraub J. K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. V.56. P. 267–283.
24. Dombeck M. Coping Strategies and Defense Mechanisms: Questions

to Ask Oneself. *The European Journal of Psychiatry*. 21 (4). URL: https://www.pbmhmr.com/poc/view_doc.php?type=doc&id=9794&cn=353

25. Haan N. Coping and defense mechanisms related to personality inventories. *Journal of Consulting Psychology*. 1965. Vol. 29, № 4. P. 373–378.

26. Lazarus Richard S., Folkman Susan The concept of coping. *Monat A. and Richard S. Lazarus. Stress and Coping*. 1991. C. 189–206.

27. Nakano K. Coping strategies and psychological symptoms in a Japanese sample . *Journal of Clinical Psychology*. 1991. Vol. 47. № 3. P. 346–350.

28. Shek D. T. L. Reliance On Self or Seeking Help From Others: Gender Diferences in the Locus of Coping in Cinese Working Parents. *The Journal of Psychology*. 1992. Vol. 126. Issue 6. P. 671–678.

29. Thomae H. Das Individuum und seine Welt. Eine Personlichkeite theorie. 2 Vollig neu bearbeitete Auflage. *Verlag fur Psychologie*. 1988. 218 p.

30. Honchar L., Derkachova O., Shakhrai V., Saienko V., Hladoshchuk O., Voropayeva T. Formation of psychological readiness of the teacher to implement information and communication technologies in professional activities. *International Journal of Education and Information Technologies*. 2021. Vol. 15(38). P. 364–371.

31. Saienko V. G., Tolchieva H. V. *Conceptual community of psychological pedagogy challenges of human intelligence by influence of development of enterprise function. Mechanisms of stimulation of socio-economic development of regions in conditions of transformation: Collective Scientific Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. P. 302–313.

2.6. Ensuring the rights, freedoms and responsibilities of Ukrainian citizens in the conditions of democratic reforms.

Забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичних реформ.

Велика кількість провідних вчених, науковців, розглядали та досліджували питання забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичних реформ, а саме: А. Ю Олійник, А. М. Колодій, М.Ф Криштанович, Н. В Пильгун, П. І Шевчук, О. С Лисанець, Т. В Калінеску, О. О Пендзин, Т. Е Василевська, В. І Юрчишина інші. Питання демократичного реформування надалі залишається одним із найбільш дискусійних в Україні, але окремі особливості цих питань залишаються до кінця не розкритими – тому це все обумовлює актуальність теми.

Метою даної статті є дослідження сутності забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України, висвітлення проблем та перспектив демократичних реформ в Україні.

Норми щодо захисту людини та її гідності, закріплені спочатку в Загальній декларації прав людини, а потім – в Європейській Конвенції прав людини, є нині загальновизнаним у всій Європі. Тому, на жаль, це не означає, що вони запроваджуються на практиці. Передове демократичне конституційне і загальне правознавство в Європі вважає права людини об'єктивними правами, що мають обов'язкову дію для всіх державних органів та інституцій, в тому числі для законодавчої влади. Дотримання цих об'єктивних принципів є обов'язком державних владних структур і насамперед судів. Саме національне право гарантує захист прав людини, тому важливе значення має забезпечення відповідності національного права Конвенції з тим, щоб національні органи влади і суди могли правильно застосувати її норми на державному рівні. Європейська Конвенція про

захист прав людини та основних свобод 1950 року є комплексним та складним правовим механізмом щодо захисту прав людини. Україна визнала 17 липня 1997 року дану Конвенцію шляхом прийняття Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, та 11 до Конвенції» за №475/97 – ВР. У пункті першому цього Закону зазначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, визнає обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [1, ст. 8].

Додатковою аргументацією на користь цього ствердження є пункти а) та б) частини 3 статті 31 Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів» від 23.05.1969 року (ратифікованою Україною 14.05.1986 року у складі СРСР), в яких спеціально наголошується на тому, що разом з текстом міжнародного договору враховується практика його застосування та тлумачення, якщо на це дається згода сторін договору, яку дала Верховна Рада України, ратифікуючи цей Закон. Слід зазначити, що держава повинна максимально забезпечити конституційні права людини, тобто надати належний їм захист, реальне юридичне визнання, а також їх безпосередню дію відповідно до частини 3 статті 8 Конституції України, в якій є посилання на те, що норми Конституції України є нормами прямої дії. Тобто права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави (частина друга статті 3 Конституції України). А така форма діяльності держави щодо цих прав традиційно становить легітимність правової держави.

Дискусійним залишається питання, розбудови України як демократичної, правової, соціальної держави, закріплення

в Конституції України положення про найвищу соціальну цінність людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки вимагає формування нових підходів до захисту прав людини.

В умовах розвитку демократії, додержання прав і свобод людини створення належної та ефективної національної системи судового захисту стає одним з головних завдань держави. Віднині головним змістом і спрямованістю діяльності нашої держави стають права і свободи людини та гарантії їх здійснення. Утвердження та забезпечення цих прав і свобод Конституція України покладає на державу як її головний обов'язок. Недарма, на відміну від існуючого раніше наголосу: «Людини для держави» Конституція України 1996 року (із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV) проголосила «Держава для людини» Держава відповідає перед людиною за свою діяльність Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2].

Філософське розроблення проблем прав і свобод людини пов'язане з іменем І. Канта. Якщо існує наука, яка дійсно потрібна людині, – писав він, – то це та, якої навчаю я, – а конкретно та, яка належним чином показує людині її місце у світі – і котра навчає тому, ким треба бути, щоб бути людиною. І. Кант послідовно відстоював свободу індивіда та рішуче критикував дуалістичність політики у її ставленні до моралі і права. Політика, згідно з Кантом, повинна бути підпорядкована моралі і праву, категоричним імперативам розуму про права і свободи особистості. «Дійсна політика, – підкреслював він, – не може робити кроки, не присягнувши попередньо моралі. Право людини повинно вважатися священним, яких зусиль це не коштувало б державній владі» [3, с. 656].

Наприклад, класична філософсько-правова думка пов'язує ідею правової держави, насамперед, з ідеєю свободи, автономії особистості. Вона виходить з можливості встановлення таких відносин між людиною й державою, коли:

- по-перше, джерелом права вважається особистість, а не держава;
- по-друге, змінюється уявлення про співвідношення між державою й законом, від звичної формули «закон є інструментом державної влади» здійснюється перехід до принципу «держава є інструментом закону»;
- по-третє, визнається, що держава стає правовою в силу того, що не суперечить і не порушує права людини, а зміцнює й захищає їх. Саме, Конституція України та чинне законодавство закріплюють за державою в особі компетентних державних органів функцію захисту прав і свобод громадян України, яка гарантує кожному право звертатися за захистом своїх порушених прав [4, с. 1-10].

Наукова спільнота вважає, що основними завданнями у сфері прав людини є наступні: врахування особливостей правових інститутів та процедур захисту прав людини, знання традицій правових уявлень, особливостей, правосвідомості населення; створення системи механізмів та процедур, що гарантують суб'єктивні права на основі об'єктивного, заснованого на праві порядку державної діяльності; створення певного механізму взаємодії людини і влади за якою людина є рівноправним партнером держави беручи участь у контролюванні діяльності органів державної влади; створення на загальнодержавному рівні системи засобів правового, організаційного та морального характеру, що забезпечить глибоку повагу до прав, свобод і інтересів людини у суспільстві; встановлення відповідальності посадових осіб за неефективне гарантування прав людини; формування громадянського суспільства заснованого на засадах рівноправності;

подолання протистояння між гілками влади; підвищення ролі судових органів і основної ланки судової системи – Конституційного Суду України; вдосконалення механізмів та процедур захисту щодо забезпечення прав, свобод та інтересів людини і громадянина.

Дуже цікавою є думка П. М. Рабіновича, який визначає, що забезпечення прав і свобод людини передбачає три елементи державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини: 1) сприяння реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу формування їх загальносоціальних гарантій); 2) охорону прав і свобод (шляхом уживання заходів, зокрема юридичних, для профілактики порушень прав і свобод); 3) захист прав і свобод людини (відновлення порушення правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [5, с. 16-23].

Подібну точку зору підтримує О. Б. Черв'якова, яка під забезпеченням прав людини розуміє, з одного боку, систему їх гарантій, а з іншого – діяльність органів держави зі створення умов для реалізації прав громадян, їх охорони, захисту і відновлення порушеного права. Дискусійним, на наш погляд, у наведених вище підходах є те, що забезпечення прав і свобод людини передбачає напрями лише державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини. В умовах становлення громадянського суспільства в Україні діяльність недержавних інституцій у процесі забезпечення прав та свобод людини відіграє важливу роль. Громадські, релігійні, благодійні організації, професійні спілки, їх об'єднання, творчі спілки, асоціації, недержавні засоби масової інформації сприяють реалізації прав і свобод, здійснюючи позитивний вплив на формування загальносоціальних гарантій та вживають низку заходів для профілактики порушень прав і свобод людини. Недержавні інституції не задіяні лише в процесі відновлення правомірного стану,

притягнення порушників до юридичної відповідальності, адже це виключно компетенція державних органів [6, с. 208].

На думку науковців, характеристика основних прав, свобод і обов'язків людини не може бути повною мірою розкрита й без розуміння та усвідомлення їх зв'язку з таким соціальним феноменом як демократія, під яким звичайно розуміють не лише народовладдя, а й прагматичну дієву форму існування суспільства, засоби, методи і способи реалізації завдань, які стоять перед суспільством. Причому розвиток демократії й розвиток прав, свобод та обов'язків людини має багато спільного, а тому базується на певних закономірностях. Права, свободи й обов'язки людини, їх зміст, об'єкт та забезпеченість безпосередньо залежать від типу демократичного устрою і характеру змісту виробничих відносин. Пов'язані вони також із суверенітетом у всіх його проявах – національним, народним та державним. При тому народ як безпосередній носій і суб'єкт влади є вирішальним основоположним гарантом захисту прав, свобод і обов'язків людини. Крім того, важливим у цьому відношенні є встановлення співвідношення і значення таких понять як «людина», «особа», «громадянин», «людство» («світове співтовариство»), «народ», «нація», «природна група населення», «клас», «соціальна група» [7, ст. 1-10].

Зауважимо, що на сьогоднішній день в Україні особливе місце в системі захисту прав та свобод громадянина відведено інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Детально питання організації і діяльності Уповноваженого визначені в Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 13 листопада 1997 р.

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у статті 2 цього Закону;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;

4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;

6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноважений приймає та розглядає звернення народних депутатів України, громадян України, незалежно від місця їх перебування, іноземців, осіб без громадянства, які перебувають на території України, або осіб, які діють в їхніх інтересах [8, ст. 13-15].

Таким чином, проаналізувавши діюче законодавство України, наукові публікації відомих вчених, економістів, політиків, правознавців, враховуючи їхні позитивні та негативні вислови щодо сутності, мети та змісту забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичних реформ можна зазначити, що Гарантії забезпечення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина – це відповідні умови й засоби, які сприяють реалізації кожною людиною і громадянином, закріплених Конституцією України прав, свобод і обов'язків. Вони диференціюються на особисті,

політичні, економічні, ідеологічні і юридичні. Охорона прав і свобод – це сукупність правових заходів, здійснюваних міжнародними організаціями, державними органами та громадськими формуваннями, спрямованих на профілактику порушень, попередження, усунення причин, що їх зумовлюють, і сприяння безперешкодній реалізації прав та свобод особи. Процес охорони прав та свобод особи у часовому вимірі є безперервним. Стадія реалізації прав і свобод – це безпосередня діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на створення необхідних умов для перетворення задекларованих соціальних благ на стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою. Вона може проявлятися у використанні, виконанні та дотриманні прав та свобод. Особливість цієї стадії полягає у тому, що її динаміка залежить від суб'єктивної волі носія права. Стадія захисту у механізмі забезпечення прав і свобод особи – це сукупність дій уповноважених суб'єктів у встановленому законом порядку з метою відновлення порушених прав, відшкодування шкоди, притягнення винних до відповідальності. Вона виникає у разі загрози праву, посягання, невизнання або в результаті його порушення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. С. 8. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>
2. Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів» від 23.05.1969 р. С. 1-5.
3. Система і механізм правового виховання. Правова виховання. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2015. 656 с.
4. Відомості Верховної Ради України, 1997 р., № 7, ст. 1-10.

5. Рабинович П. М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Український журнал прав людини*. 1995. № 2. С. 16–23.

6. Черв'якова Є. Б. Захист конституційних прав громадян засобами прокурорського нагляду 1944/2019. Теорія державі і права (проблема загальнонаглядової діяльності): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1992. 208 с.

7. Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів» від 23.05.1969, с. 1-5.

8. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 13 листопада 1997 р.

PART 3
RED SLUDGE: A MODERN THREAT TO NATURE AND SOCIETY

РОЗДІЛ 3
ЧЕРВОНИЙ ШЛАМ: СУЧАСНА ЗАГРОЗА ПРИРОДИ
ТА СУСПІЛЬСТВА

3.1. Red sludge as a medical and environmental problem of modern society

Червоний шлам, як медико-екологічна проблема сучасного суспільства

Накопичення в навколишньому середовищі продуктів алюмінієвого виробництва створює небезпеку глобального забруднення довкілля. У 2010 році при аварії в місті Колонтарі (Угорщина) до одного мільйону кубометрів червоного шламу з алюмінієвого заводу попало в навколишнє середовище. При цьому постраждало багато людей і тварин, була забруднена велика територія. У теперішній час в Україні працюють два підприємства, де може повторитися подібна техногенна катастрофа. Це Запорізький алюмінієвий комбінат і одне з найбільших у Європі підприємств кольорової металургії – Миколаївський глиноземний завод (МГЗ). На 1 січня 2011 року в МГЗ зберігалось понад 30 млн. тон червоного шламу. З 2010 року його об'єм збільшився на 1,8 млн. тон. Починаючи з 2013 року на шламосховищах МГЗ мали місце викиди червоного пилу в навколишнє середовище [2, 4].

Червоний шлам, що є відходом промислового процесу обробки бокситів для постачання оксиду алюмінію як сировини для електролізу алюмінію шкідливий для здоров'я людини та всього живого. В його складі присутні сильні луги, виявляються важки метали (свинець, вісмут, ртуть тощо) та інші речовини [2, 5].

Наслідки впливу червоного шламу та його складових на здоров'я людини і тварин складні та багатогранні. Вони проявляються у дітей

в зниженні інтелектуального рівня і зростання агресивності, у дорослих – у підвищенні артеріального тиску, онімінні кінцівок, м'язових, головному болях, болі в животі, зниженні пам'яті, імунітету, погіршенні потенції, недокрів'я, ураженнях печінки і нирок та можуть провокувати розвиток ракових пухлин [6, 7]. Особливо небезпечна дія токсичних речовин червоного шламу на морфофункціональний стан залоз внутрішньої секреції, зокрема гіпоталамо-гіпофізарної системи та органів залежних від гіпофізу і в першу чергу надниркових залоз.

Таким чином, накопичення та широке розповсюдження червоного шламу в довкіллі, особливо на півдні України, та зростання його негативної дії на здоров'я людини і тварин визначило необхідність проведення дослідження впливу червоного шламу на стан ендокринної системи та розробки заходів ефективної протидії.

Вивчення процесів адаптації організму до дії різноманітних факторів навколишнього середовища є актуальною проблемою сучасної теоретичної і практичної біології та медицини, оскільки знання закономірностей цього процесу сприяють збереженню і підтримці високого рівня працездатності і здоров'я людини та тварин.

Як правило, більшість шкідливих факторів навколишнього середовища діють на організм з малою інтенсивністю, однак поєднання під час досить слабких, але односпрямованих дій токсикантів різної хімічної природи чинять суттєвий ризик порушення функцій організму в результаті напруження різних систем адаптації [1].

Відомо, що центральною ланкою в здійсненні пристосувальних змін в організмі до дії шкідливих речовин, у тому числі і червоного шламу (останній є відходом алюмінієвого виробництва) слугує ендокринна система, зокрема гіпоталамус, гіпофіз і надниркові залози. Аденогіпофіз і надниркові залози утворюють найважливішу систему адаптації, надзвичайно чутливою до різного роду екзогенних

та ендогенних модуляторів. Ці органи ендокринної системи приймають участь в опосередкуванні гострих і хронічних стресорних нейроендокринних реакцій на пошкодження [3].

Опрацювання фахової літератури показало, що морфофункціональні зміни органів ендокринної системи при різноманітних патологічних станах, а також під впливом токсичних речовин неодноразово висвітлювалось в літературі [8]. Результати аналізу літературних джерел свідчать про фрагментарність і недостатність вивчення питань морфологічних і функціональних змін в системі аденогіпофіз – надниркові залози при дії червоного шламу та його складових в різні вікові періоди життя.

На сьогоднішній день не знайдено чітких шляхів послаблення негативних наслідків впливу червоного шламу на морфологію і функцію гіпофіза та надниркових залоз, що є надзвичайно актуальним.

На сьогоднішній день не знайдено чітких шляхів послаблення негативних наслідків впливу червоного шламу на морфологію і функцію гіпофіза та надниркових залоз, що є надзвичайно актуальним. У природних умовах адаптації до дії несприятливих факторів навколишнього середовища важливу роль відіграє жиророзчинний антиоксидант – вітамін Е, найбільш активним компонентом якого є α -токоферол. Доведено позитивний вплив α -токоферолу на генетичний апарат клітини, процеси проліферації та диференціювання, функцію мітохондрій, синтез арахідонової кислоти і простагландинів, метаболізм нуклеїнових кислот, білків, ліпідів та ін. Подібно іншим антиоксидантам, α -токоферол розглядається як протектор центральної дії, що обмежує розвиток стрес-реакції.

Найменш дослідженим є питання, що пов'язане з функцією α -токоферолу під час адаптації органів системи аденогіпофіз-надниркові залози до комбінованої дії факторів навколишнього середовища,

зокрема червоного шламу. У зв'язку з цим актуальною з'ясувалась проблема оцінки дії червоного шламу на структуру і функцію системи аденогіпофіз-надниркові залози в різні вікові періоди розвитку організму та проведенні корекції з використанням α -токоферолу.

Методи дослідження: фізіологічний – для визначення маси тіла тварин, ендокринних залоз та їх співвідношення до маси тіла; органометричний – для встановлення лінійних параметрів гіпофіза і надниркових залоз; гістоморфометричний – для вивчення гістоморфометричних показників на гістологічних зрізах аденогіпофіза і кори наднирників; біохімічний – для встановлення рівня адренкортикотропного гормону (АКТГ) і кортизолу в периферичній крові інтактних і піддослідних щурів; світломікроскопічний – для дослідження гістологічної будови структури ендокринних залоз (метод застосовувався при проведенні гістоморфометрії); електронномікроскопічний метод з використанням морфометрії оптичного аналізу зображень) – для встановлення стану ультраструктури аденогіпофіза і кори наднирників тварин; методи статистичного аналізу – для обробки отриманих цифрових даних дослідження.

Отримані дані є морфологічною основою для обґрунтування застосування альфа-токоферолу з метою фармакологічного коректування змін, що розвиваються в аденогіпофізі і корі наднирників при дії червоного шламу і використанні при розробці більш ефективних методів корекції ендокринних порушень.

Червоний шлам (Red mud) – речовина, що утворюється при очистці бокситів (основної сировини для виробництва алюмінію) при виробленні глинозему в так званому Байєровому процесі (процес отримання чистої окисі алюмінію). Існує два метода екстракції алюмінію з руди – електрохімічний і хімічний. Електрохімічний метод може

проходити тільки з використанням в якості сировини корунди. Цей процес дуже дорогий, собівартість алюмінію складає, приблизно, як у золота. Широке розповсюдження отримав інший метод переробки шпату і бокситів шляхом розплаву лугами NaOH (гідроксид натрію), при цьому утворюється алюмінат натрію і червоний шлам.

Дослідження показують, що завод, як правило, виробляє в два рази більше червоного шламу, ніж алюмінію. Це співвідношення залежить від типу бокситів, що використовуються в процесі переробки. По суті отримується рідка руда, що складається з важких металів (свинцю, ртуті та інших), миш'яку, лугів, які отримуються внаслідок обробки породи реагентом NaOH. Перед подачею шламу на зберігання луги видаляються, однак повної очистки досягти неможна.

Червоний шлам містить домішки оксидів металів і представляє собою одну з найважливіших проблем з утилізацією при виробництві алюмінію. Червоний колір визначається присутністю оксиду заліза, що складає до 60% маси шламу. В ньому міститься також велика кількість оксиду кремнію (IV), не вилуженого залишкового алюмінію та оксиду титану. Також у червоному шламі є великий асортимент важливих хімічних елементів: фосфор (125 мг/кг), залізо (65 мг/кг), кальцій (0,4 мг/кг), магній (0,36 мг/кг), марганець (3,0 мг/кг), мідь (5,0 мг/кг), кобальт (0,0025 мг/кг), нікель (20 мг/кг), сірка (3,7 мг/кг), хром (14,5 мг/кг) [11].

Червоний шлам досить важко утилізувати. У більшості країн, в яких він виробляється, його викачують у пруди. Шлам займає площу, що непридатна ні для будівництва, ні для сільського господарства. Як залишок процесу Байєра, червоний шлам відрізняється високою лужністю з рН від 10- до 13. Неправильна утилізація і надмірний викид червоного шламу в річки та озера приносить шкоду навколишньому середовищу. Дощова вода, що вимивається із ставків з червоним

шламом, збільшує рН вод річок і потоків, роблячи їх лужними; зрошена такими водами земля перетворюється в солончак.

В жовтні 2010 року в місті Колонтарі (Угорщина) під час аварії до одного мільйону кубометрів червоного шламу з алюмінієвого заводу попало в навколишнє середовище. Постраждало багато людей і була забруднена велика територія. Все живе в річці Маркал було «погашено» червоним шламом і через декілька днів він доплив до Дунаю. Дослідження проб червоного шламу, що були відібрані екологами показали про перевищення вмісту миш'яку в два рази, порівняно з даними подібних відходів. Червоний шлам містив 110 мг/кг миш'яку, 1,3 мг/кг ртуті і 660 мг/кг хрому. В перерахунку на об'єм відходів, в навколишнє середовище попало не менш 50 тонн миш'яку. Миш'як в концентрації 0,25 мг/л виявили також в пробах води каналу в Колонтарі. Це в 25 разів перевищує нормативні дані Європейського Союзу для питної води [12].

Відомо, що у теперішній час в Україні працюють два підприємства, де може повторитися техногенна катастрофа, подібна угорській. Це Запорізький алюмінієвий комбінат і одне з найбільших у Європі підприємств кольорової металургії – Миколаївський глиноземний завод (МГЗ). На першому розташовується заморожене шламосховище об'ємом 5-6 млн. кубометрів. Друге підприємство займається постійною переробкою глинозему і складає відходи переробки в двох сховищах загальним об'ємом більше 20 млн. кубометрів.

Шламосховища обладнують таким чином, щоб луги, що містяться у відходах не проникали в ґрунтові води. Для цього будуються величезні ставки з бетонним дном і міцними стінами дамби, в які заливається червоний шлам, після висихання шламу зверху укладається шар глини, піску і родючого ґрунту. Потім висаджуються рекреаційні ліса.

В роботі відмічається, що сховища на українських комбінатах мають більшу загрозу екології, ніж угорські. Справа в тому, що на угорському підприємстві 20% відходів зберігалось у рідкому вигляді, а 80% – у сухому. На Миколаївському глиноземному заводі це співвідношення становить 50 на 50. Склад шламів на глиноземному заводі Миколаєва більш рідкий, і у випадку аварії ці отруйні відходи попадуть в навколишнє середовище.

Крім того, Миколаївське підприємство викликає побоювання також із-за великих обсягів складованих відходів. На функціонуючому вже понад 30 років сховищі № 1 накопичилося до 20 млн. кубометрів червоного шламу, який при найменшій будь-якій аварії попаде спочатку у Бугський лиман, а вже з нього до Чорного моря.

Відомо, що до трагедії в Угорщині призвело шламосховище, де було накопичено 1 млн. тон червоного шламу. На 1 січня 2016 року у МГЗ зберігалось понад 40 млн. тон шламу. Починаючи з 2013 року на шламосховищах МГЗ мали місце викиди червоного пилу. Наслідки цих викидів в навколишнє середовище: по-перше, це негативний вплив на здоров'я людей і тварин, по-друге – навколо заводу знаходяться сільськогосподарські угіддя. Відбувається забруднення родючих полів, довколишніх сіл, дач. Червоний шлам знищує однорічні та багаторічні рослини на період до 10 років. По-третє – різко погіршуються санітарно-гігієнічні показники місцевості, і по-четверте – навколо розміщуються бази відпочинку, Дніпро-Бугський лиман, що завжди славиться своєю рибопродуктивністю, тоді як луги шламу пошкоджують зовнішні покриви риб, молюсків, ракоподібних, призводять їх до загибелі або хвороб (в залежності від кількості шламу, що потрапляє до річки). При цьому, важки метали осідають на дно, а для самоочищення водоймища потрібно більше ста років, впродовж цього часу риба буде непридатна до їжі. Всі околиці поблизу заводу отримують характерний

червоний колір і тривале запилення. В даний час кількість накопичених (із-за відсутності переробки шламу) відходів складає сотні мільйонів тонн. Щорічний приріст відходів тільки по МГЗ становить до 800 тисяч тонн. У разі прориву шламових дамб отруйна рідина потрапить в лиман і забруднить акваторію Очакова, Коблева і Кінбурнської коси.

Червоний шлам відноситься до 4-ї групи відходів за шкалою токсичності. У порівнянні: гексахлорбензол має 1-й клас небезпеки, а пестициди – 2-й клас. У Миколаївській області сьогодні накопичено понад 40 млн. тонн відходів. Їх основу складають відходи 4-го класу небезпеки. Питома вага червоного шламу в цій групі становить 78%.

Через 2 тижня після впливу солей важких металів, що є складовими червоного шламу відмічається деяке потовщення капсули наднирників щурів-самців, розпушення її сполучнотканинної основи. Кровоносні судини в більшості спостережень спазмовані, з периваскулярною інфільтрацією. У складі інфільтрату визначається незначна кількість еозинофільних гранулоцитів.

Капіляри кори розширені і повнокровні в усіх зонах. Однак, максимально гіперемія виражена в сітчастій зоні, особливо на межі з мозковою речовиною. Ендотеліальні клітини набряклі, ядра – гіперхромні. При цьому, зональна будова кори наднирників збережена. В клубочковій зоні зростає ступінь вакуолізації цитоплазми клітин. Частіше, ніж в контролі, зустрічаються фігури мітозів. У зовнішніх відділах пучкової зони відмічається поява великої кількості так званих «темних» клітин з слабобазофільною цитоплазмою. В «світлих» клітинах збільшується ступінь вакуолізації, а деякі з них приймають перснеподібну форму. У внутрішніх відділах пучкової зони також спостерігається вакуолізація цитоплазми, однак менш інтенсивна, ніж в зовнішніх відділах кори.

Клітини сітчастої зони помірно вакуолізовані, а в частині їх міститься пігмент. В пучковій і сітчастій зонах досить часто зустрічаються клітини, які знаходяться на різних стадіях мітотичного поділу.

Дані авторів свідчать, що через 1 місяць після впливу солей важких металів при мікроскопічному дослідженні можна говорити про деяке зменшення товщини сітчастої зони. Капсула наднирників набрякла, інтенсивно інфільтрована лейкоцитами різного ступеня зрілості, лімфоцитами, лімфобластами, зустрічаються плазматичні клітини. Помітно змінюється цитологічна картина кори наднирників. Клітини клубочкової зони розміщуються більш компактно, ядра гіперхромні, цитоплазма містить малу кількість органел, базофільна. В окремих групах клітин пучкової зони відмічаються ознаки дистрофічних змін: нерівномірне забарвлення цитоплазми, поява еозинофільних крапель і брилок.

Через 4 місяця після дії солей важких металів спостерігається різке повнокров'я сітчастої зони, місцями з ділянками крововиливів. Відмічається різко окреслений судинний рисунок в пучковій зоні. Стінки капілярів (синусоїди) потовщені, а ядра ендотеліальних клітин збільшені. Тоді як, зовнішні відділи пучкової зони за характером кровонаповнення не відрізняються від контролю. Зональна будова кори наднирників зберігається, однак звертають на себе окремі ділянки проліферації клубочкової зони, в яких порушується типове розміщення клітин, утворюються вузлики, які мають іденоматозну будову. В окремих групах клітин пучкової зони спостерігаються дистрофічні зміни, що подібні у тварин після 1-місячної дії солей важких металів.

У наднирниках тварин, які знаходились в умовах експерименту впродовж 6 місяців, при вивченні оглядових препаратів відмічається виражене потовщення капсули надниркових залоз. Капсула залози

виявляється масивною, від якої в глибину відходять відростки. Гіпомедулярна зона варіює за шириною за рахунок аденоматозних розростань, як правило, розташованих поблизу з ділянками склерозу. Петлі більшості клубочків округлені. Кіркова речовина різко звужена за рахунок пучкової зони, а в деяких ділянках виявляються місця склерозу. На окремих ділянках пучкова зона представлена вузькою смужкою. Сітчаста найменш змінена склеротичними процесами.

Встановлено, що у кірковій і мозковій речовинах наднирників виявляються розкидані аденоми з клітин кори. Деякі з них складаються з клітин, які характерні для всіх зон кіркової речовини, але зони ці розміщуються у зворотному порядку – внутрішньою виявляється клубочкова зона.

Таким чином тривалий вплив солей важких металів викликає зміни надниркових залоз, приводить до виражених дистрофічних змін кори. При цьому, маса залоз знижується. Об'єми клітин зменшуються. Атрофія кори відбувається за рахунок пучкової зони, визначаються виражені склеротичні процеси на території кіркової речовини, чітке розмежування зон її дозволяє зробити висновок про видозміну кори за типом «регресивної трансформації».

30-добова свинцева інтоксикація приводить до вираженої набрякості стромально-судинного та паренхіматозного компонентів наднирників. У корі наднирників на 54,4% збільшується площа поперечного розрізу капілярів. Загальна площа кори надниркових залоз звужується переважно за рахунок клубочкової (на 20,1%) і пучкової (на 21,9%) зон. Кількість світлих кортикоцитів зростає у клубочковій – на 26,7%, у пучковій – на 25,6% і у сітчастій – на 11,9%. Темні клітини розміщуються не групами, а окремо, надаючи «мозаїчний вигляд» будові корі. Аренокортикоцити пучкової зони втрачають властиве їм радикальне розташування, утворюючи місцями скупчення клітин

неправильної форми. Переважно в світлих адренкортикоцитах формуються величезні електроннопрозорі вакуолі, які обмежені мембранами мітохондрій, цистернами гладенької ендоплазматичної сітки, містять уривки органел і мієліноподібні структури. Значна кількість світлих кортикоцитів підлягає дистрофії і некрозу. Для темних кортикоциків характерно кращий стан ультраструктури, однак в них також формуються вакуолі і мієліноподібні структури.

Встановила, що введення ацетату свинцю мишам-самцям другого покоління лінії BALB/c призводить до взаємозв'язаних і взаємообумовлених змін паренхіматозного і стромально-судинного компонентів надниркової залози, ступінь вираженості яких залежить від тривалості надходження сполук свинцю до організму.

На 30 добу введення ацетату свинцю у експериментальних тварин зменшується ширина кори на 18,4 % – переважно за рахунок клубочкової (на 20,1 %) і пучкової (на 21,9%,) зон. Зовнішня сполучнотканинна капсула потовщується, під нею утворюються скупчення активних фібробластів і клітин з початковими ознаками диференціювання кортикоцитів. У клітинах паренхіми наднирників набувають розвитку виражені дистрофічні і некротичні зміни, які стосуються мітохондрій, агранулярної ендоплазматичної сітки, ліпосом та хромафіних гранул.

У цитоплазмі кортикоцитів на 30 добу свинцевої інтоксикації значно знижується загальна кількість мітохондрій (на 24,5%) із збереженою структурою. В багатьох мітохондріях зруйновані не тільки кристи, але й внутрішня та зовнішня мембрани. Максимальна ступінь ушкодження мітохондрій, на думку авторів пов'язана з переважанням розподілу важких металів саме в мітохондріальній фракції клітин.

Порушення функції мітохондрій в кінцевому підсумку проявляється не тільки в зниженні продукції макроергічних сполук, але й в порушенні процесу стероїдогенезу. Утворені в результаті розширення цистерн гранулярної ендоплазматичної сітки вакуолі в ряді випадків зливаються, розриваються і займають значну частину цитоплазми, в них часто виявляються мієліноподібні структури.

Зменшення кількості і розмірів ліпосом в кортикоцитах у вказаний період, за даними авторів, може свідчити про збільшене споживання холестерину в результаті попередньої активації стероїдогенезу.

Відомо, що внаслідок пролонгованого підвищення функції, різко прогресують морфологічні ознаки виснажування клітин, а виснаження ультраструктур обумовлює зменшення кількості рибонуклеїнової кислоти і, відповідно, зниження білкового синтезу.

Таким чином, тривале функціональне навантаження призводить до передчасного вичерпання ресурсів пластичного обміну, лімітуючих процес білкового оновлення клітин. В даному випадку логічно припустити включення механізмів внутрішньоклітинної регенерації, яка, є універсальною і забезпечує збільшення кількості органел та синтез білків-ферментів, що необхідні для стероїдогенезу.

Зменшення показників площі поперечного розрізу ядерець світлих адренкортикоцитів клубочкової зони на 11,0%, пучкової зони на 10,5% може свідчити про пригнічення внутрішньоклітинної регенерації. У той же час, значне зниження процентного співвідношення площі ядерець до ядра в світлих кортикоцитах клубочкової зони на 26,2%, пучкової зони на 22,9%, сітчастої зони на 13,5%, очевидно, зумовлено зниженням площі поперечного розрізу як самого ядерець, так і збільшенням площі поперечного розрізу ядра в результаті його набухання.

Тотальні дистрофічні зміни паренхіми наднирників, які виявлені на 30 добу введення ацетату свинцю, опосередковано вказують на підвищення функціональної активності органу. Той факт, що вказані процеси виявлені у значної маси адренкортикоцитів пучкової зони, свідчать про найбільш значне функціональне навантаження саме на ці типи клітин, що узгоджується з даними літератури щодо ролі глюкокортикоїдів в реалізації адаптаційно-компенсаторних реакцій при стресі.

Відомо, що підсилення функції органу може відбуватися як за рахунок внутрішньоклітинної регенерації (збільшення числа ультраструктур), так і за рахунок клітинної регенерації. Тому, виявлені авторами на 30 добу морфологічні зміни по-перше, можуть свідчити про вичерпання внутрішньоклітинної регенерації з наступною активацією синтезу ДНК. По-друге, це може бути пов'язано з тим, що інтенсифікація загибелі диференційованих клітин стимулює розмноження стовбурових і напівстовбурових клітин з подальшим їх диференціюванням.

На 60 добу свинцевої інтоксикації в паренхімі наднирників активуються репаративні процеси, які поєднуються з помірними дистрофічними змінами ендокриноцитів. В клубочковій зоні формуються нові клубочки, які складаються з молодих кортикоцитів із збереженою ультраструктурою. В деяких невеликих ділянках пучкової зони виявляється порушення морфогенезу, де тяжі адренкортикоцитів втрачають правильний хід і розташовуються суцільним пластом, щільно прилягаючи один до одного. В адренкортикоцитах, порівняно з попереднім терміном впливу свинцю, збільшується кількість полісом і ліпосом.

На електроннограмах адренкортикоцитів визначається збільшена кількість ядерних пор і значне розширений перинуклеарного простору.

Сукупність виявлених ознак: збільшення кількості ядерних пор, площі поперечного розрізу ядер, ядерців та їх процентного співвідношення в ядрах, рибосом, ліпосом, значне розширення перинуклеарного простору вказує на активацію процесів внутрішньоклітинної репаративної регенерації в адренокортикоцитах. Це підтверджують дані морфометрії (збільшення сумарної площі мітохондрій, порівняно з попереднім терміном впливу свинцю на 10,7%; серед мітохондрій виявляється значна популяція молодих органел із збереженою структурою.

На 90 добу введення ацетату свинцю адренокортикоцити всіх зон кори мають виражені тотальні гідропічні зміни, які більш значні в світлих клітинах паренхіми. В нижній третині пучкової зони з'являються некритично змінені адренокортикоцити, які утворюють чітко відмежовані фібробластами скупчення. Порівняно з попередніми термінами експерименту, спостерігається максимальне зменшення кількості мітохондрій (на 27,5%) та їх деструкція, різко знижується кількість і величина ліпосом, багато з яких визначаються порожніми, а їх оточуюча мембрана зруйнованою. Цистерни агранулярної ендоплазматичної сітки розширені, утворюють вакуолі різних розмірів з електронно-прозорим вмістом, а в деяких клітинах розвивається балонна дистрофія. Очевидно, ці зміни обумовлені зниженням процесів внутрішньоклітинної і клітинної регенерації, або підвищеною витратою ліпідів в результаті значної активації стероїдогенезу. При цих двох станах клітин морфологічна картина часто ідентична.

Одержані результати морфометрії підтверджують дані інших авторів [8, 13], які на 3-й місяць введення сполук важких металів спостерігали зменшення ширини кіркової речовини, діаметру адренокортикоцитів та їх ядер. В даний період експерименту, активна

проліферація клітин внутрішньої капсули призводить до її потовщення і заміщенню частини паренхіми сітчастої зони.

Таким чином на 90 добу хронічної свинцевої інтоксикації в паренхімі наднирників спостерігаються суттєві дистрофічні і некротичні зміни, що відображають неповноцінність процесів як внутрішньоклітинної, так і клітинної регенерації та розвиток стадії виснаження за типом субституції. Хронічна кумуляція сполук свинцю в організмі супроводжується і змінами у гемомікроциркуляторному руслі, які разом з ендокринною паренхімою становлять єдиний морфофункціональний комплекс.

Ці дані дещо узгоджуються також з результатами інших досліджень [6], що свідчать: на 30 добу впливу ацетату свинцю різко збільшується площа розрізу капілярів кори наднирників на 54,4%, спостерігаються стази і сладжі еритроцитів. Аналогічні зміни в судинах кори наднирників спостерігаються при впливі інших полютантів та екотоксикантів [13]. Очевидно, що порушення гемодинаміки у корі наднирників призводить до погіршення трофіки органу, виникненню вторинних альтеративних змін і гіпоксії, яка є одним з пускових механізмів активації фібрилогенезу.

На 60 добу експерименту поряд зі зменшенням дистрофічних змін спостерігаються і репаративні: ядра ендотеліоцитів набувають неправильної форми, містять великі ядерця, а в цитоплазмі цих клітин збільшується кількість мітохондрій, рибосом, цистерн гранулярної ендоплазматичної сітки, зменшуються явища стазу і сладжу. Поряд з цим, активується синтетична функція фібробластів, яка веде до формування стовщених прошарків сполучної тканини навколо судин, що зумовлює подальше прогресивне зменшення площі розрізу і периметру судинного русла.

На 90 добу експерименту навколо капілярів формуються ще більш щільні пучки колагенових волокон, що супроводжується значним зменшенням площі розрізу судинного русла кори на 11,9 %. В ендотеліоцитах відмічаються виражені дистрофічні зміни. Очевидно, що погіршення стану структур гемомікроциркуляторного русла призводить до значних змін в паренхіматозному компоненті залози.

Таким чином, розвиток стадії виснаження компенсаторно-приспосувальних процесів на 90 добу експерименту може бути зумовлено рядом чинників: 1) накопиченням сполук свинцю у корі наднирників та його безпосередньо альтераційно-токсичною дією на клітини; 2) гіпофізопосередкованим впливом металів на надниркові залози, що супроводжується зменшенням продукції адренкортикотропного гормону, з наступним пригніченням активності пучкової і сітчастої зон; 3) виявленими порушеннями гемодинаміки.

Отже, приведені дані показують, що тривалий вплив речовин (червоного шламу), що можуть провокувати структурно-функціональні зміни у корі надниркових залоз спроможні викликати суттєві перебудови різних ділянок кори наднирників. При цьому, сучасні публікації недостатньо повно відображають структурні і функціональні зміни в корі надниркових залоз при синергічному впливі складових червоного шламу.

Структурно-функціональна організація аденогіпофіза в нормі та при дії складових червоного шламу. Загальновизнано, що гіпофіз (*hypophysis cerebri*) являє собою залозу внутрішньої секреції, яка продукує низку гормонів, що регулюють функції периферійних ендокринних залоз (щитоподібної, статевих і кори наднирників) та деякі види обміну речовин.

Відомо, що гіпофіз складається з двох частин: адено- та нейрогіпофіза. До складу аденогіпофіза входять передня (дистальна),

проміжна та туберальна частки. Четвертою часткою гіпофіза є нейрогіпофіз, який за походженням є нейрогліальним.

Синусоїдні гемокапіляри аденогіпофіза мають тонку стінку, яка утворена ендотеліоцитами зі світлою цитоплазмою і витягнутими ядрами. Положення ендотеліальних клітин нещільне, визначається рельєфна базальна мембрана. В капілярах містяться дископодібні еритроцити, розташування яких внаслідок широкого просвіту судин, нагадує ланцюжки або монетні стовпики.

При вивченні трабекулярної частини аденогіпофіза щурів виявили ряд вікових, статевих і репродуктивних закономірностей будови. Дослідження цих авторів показали, що у незрілих тварин аденоцити утворюють фолікулярні структури, які групуються навколо фолікулярно-зірчастих клітин. У зрілих щурів переважає будова залози у вигляді тяжів.

Вивчення гістоархітекtonіки передньої частки гіпофіза свідчить, що в центрі трабекул переважають хромофобні клітини, а на периферії – гранульовані (хромофільні) аденоцити. Зірчасті клітини проникають до поверхні гемокапілярів лише своїми відростками. У незрілих щурів переважають хромофільні клітини; хромофоби домінують у самців 90 діб, а у молодих самок, які не народжували – в 180 діб. При спарюванні щурів це співвідношення виявляється зворотнім у щурів обох статей: в 180 діб домінують хромофіли, але у самок ці зміни більш виражені, порівняно з самцями. При відсутності спарювання у віці 270 діб кількість хромофільних клітин залишається високим.

Таким чином, як вважають автори високе фізіологічне навантаження супроводжується відносним приростом кількості хромофільних клітин (в період інтенсивного росту, дозрівання, розквіту репродукції при реалізації статевої функції).

Серед хромофілів аденогіпофіза домінуючою клітинною популяцією у щурів будь-якого віку є ацидофіли, максимальна їх кількість (як і загальна кількість хромофілів) зафіксована у 60-добовому віці у самців і в період лактації у самок. Базофільні аденоцити значно поступаються ацидофілам в кількісному співвідношенні. В період 90-180 днів у самців виявляється значне збільшення наявності базофільних клітин, а до 270 доби життя їх відносна кількість зменшується. Відсоткове співвідношення базофільних аденоцитів у самок більш стабільне у віковому аспекті, але залежить від репродуктивного статусу – у 6-місячних самок, які народжували цей показник вище, порівняно з самками, які не народжували.

Хромофобні клітини в аденогіпофізі неоднорідні. До них належать камбіальні, підтримуючі, дегранульовані аденоцити і фолікулярно-зірчасті клітини. Оскільки лактотропи у нелактуючих тварин не зустрічаються, то по кількості ацидофільних клітин можна говорити про кількість соматотропів; лише в групі лактуючих самок значний ріст кількості ацидофілів дають лактотропи. Кількість базофільних клітин дає лише сумарне уявлення про всі типи даної групи.

Використовуючи монохромне забарвлення виявила чітке зображення гемомікроциркуляторного русла аденогіпофіза, хромофільні і хромофобні клітини, фолікулярно-зірчасті клітини та псевдофолікули. Серед внутрішньоклітинних структур аденоцитів добре диференціюються ядра і ядерця, а в цитоплазмі вакуолярні утворення.

Автором визначено два типи ядер: 1) світлі ядра округлої форми з ядерцями і невеликими скупченнями гетерохроматину по периферії; 2) темні ядра неправильної форми з переважанням гетерохроматину

по периферії і недиференційованими ядерцями. Темні ядра одиничні і, очевидно, належать клітинам з низькою функціональною активністю.

Хромофобні аденоцити в аденогіпофізі інтактних тварин періоду статевого дозрівання мають неправильну форму, містять великі, округлі ядра, в центрі яких локалізуються невеликі ядерця, гетерохроматин утворює скупчення уздовж каріолеми. У цитоплазмі розміщується гранулярна ендоплазматична сітка (ГЕПС), яка утворена нечисленними цистернами, слабо розвинутий комплекс Гольджі (КГ), незначна кількість вільних рибосом, мітохондрій та одиничних лизосом. Секреторні гранули в цитоплазмі цих клітин відсутні.

В хромофобних клітинах щурів-самців репродуктивного періоду (порівняно з більш молодими тваринами) збільшується кількість і площа ядерць (на 18,2%). В цитоплазмі на 10,2% зростає площа, яку займають мітохондрії, наростає кількість елементів гранулярної ендоплазматичної сітки, зв'язаних і вільних рибосом, що свідчить про підвищення функціональної активності цих клітин.

У тварин періоду виражених старечих змін площа ядерць і мітохондрій в цитоплазмі хромофобів зменшується відповідно на 9,0% і 7,7%, порівняно з щурами репродуктивного періоду.

Автор відмічає, що клітинна популяція ацидофільних клітин в аденогіпофізі представлена переважно соматотропними клітинами. У щурів періоду статевого дозрівання ці клітини мають типову округлу або неправильну форму і містять великі ядра. Гетерохроматин в соматотропах розміщується великими брилками уздовж каріолеми. ГЕПС, ступінь розвитку якої в різних клітинах варіює, локалізується в цитоплазмі навколо ядра. КГ добре розвинутий, складається з цистерн і сплосчених мішечків. Скупчення мітохондрій знаходяться переважно поблизу цистерн ГЕПС і КГ. Відмінною рисою соматотропних клітин є наявність в їх цитоплазмі великих секреторних гранул, які мають

сферичну форму, високу електронну щільність і рівномірно розташовуються по всій цитоплазмі.

Серед соматотропів переважають світлі – функціонально активні клітини; темні клітини з компактним розташуванням органел і малим просвітом каналців ендоплазматичної сітки одиничні. Для соматотропів характерні великі розміри, округла форма; округле ядро з переважанням еухроматину і переважно периферичним розміщенням гетерохроматину; наявність в цитоплазмі чисельних органел і округлих великих гранул високої електронної щільності, які сконцентровані переважно на судинному полюсі клітини. У тварин, які ростуть соматотропи високо активні, про що свідчить інвагінація ядер, переважання еухроматину, мала кількість маргінального гетерохроматину. Ядерця контактують з каріолемою, яка має численні пори. Відмічається набряк мітохондрій, розширення ендоплазматичної сітки, утворення вакуолей в цитоплазмі, внутрішньоцистернальних гранул. Кількість гранул цитоплазми значно варіює в залежності від етапу клітинної секреції.

В ядрах соматотропів тварин репродуктивного періоду на 14,5% зростає площа, яку займають ядерця, порівняно з більш молодими тваринами. Площа мітохондрій, секреторних гранул та індекс активності гранул також підвищується (відповідно на 13,5%, 12,2% і 7,6%), що вказує на диференційовку клітин і активацію процесу утворення гормонів. Зниження вказаних показників у щурів періоду виражених старечих змін пояснюється, очевидно, припиненням соматичного росту тварин.

Відомо, що соматотропні клітини виробляють соматотропний гормон (СТГ), або гормон росту, який стимулює синтез білків в органах і тканинах, а також соматичний ріст. Крім того, СТГ приймає участь у регуляції відновлювальних процесів у печінці.

Як вже відмічалось, пролактинові аденоцити в аденогіпофізі щурів-самців зустрічаються досить рідко. У самок вони продукують лактотропний гормон (ЛТГ). ЛТГ стимулює розвиток специфічної тканини молочних залоз і лактацію. У молочних залозах ЛТГ впливає безпосередньо на процеси утворення молока, а не на його виділення. Лактотропний гормон активує синтез білків, жирів і вуглеводів, а також розвиток жовтого тіла під час вагітності, регулює водно-сольовий обмін, посилює ефекти альдостерону та вазопресину, стимулює еритропоез, ріст внутрішніх органів та є антагоністом гонадотропіну. ЛТГ є також додатковим фактором росту сім'яних пухирців і передміхурової залози.

Відомо, що базofilні ендокриноцити в аденогіпофізі представлені трьома типами клітин (тиротропними, гонадотропними і кортикотропними).

Тиротропні клітини у тварин періоду статевого дозрівання мають великі розміри і полігональну або виросткову форму, з більш світлою цитоплазмою, порівняно з іншими типами секреторних клітин аденогіпофіза. В ядрах цих клітин переважає еухроматин, гетерохроматин розміщується уздовж ядерної мембрани. Електроннощільні ядерця часто контактують з ядерною мембраною. ГЕПС в цитоплазмі знаходиться поблизу одного з полюсів ядра і розвинута відносно слабо, що очевидно визначає світлість цитоплазми. КГ утворений невеликими вакуолями і пухирчиками. Мітохондрії локалізуються поблизу ядра і КГ. Цитоплазма містить дрібні секреторні гранули, які переважно виявляються уздовж плазмолем.

Як відмічає автор, у тварин репродуктивного періоду в тиротропних клітинах не визначається суттєвих змін вмісту органел в цитоплазмі, порівняно з щурами періоду статевого дозрівання. Спостерігається тенденція до збільшення площі ядерця і мітохондрій. Площа секреторних гранул, а також індекс їх активності зростає

відповідно на 4,0% і 6,8%. Гранули локалізуються поблизу цитолемі, а також на деякій відстані від неї, утворюючи декілька рядів. У щурів періоду виражених старечих змін площа, яку займають секреторні гранули, продовжує збільшуватись, індекс активності гранул виражено не відрізняється від показника більш молодих щурів.

Тиротропні клітини виробляють тиротропний гормон (ТТГ). Фізіологічний ефект ТТГ полягає у підвищенні розпаду тироглобуліну в щитовидній залозі, що спричиняє посилення виведення тироксину і трийодтироніну в кров'яне русло. Тиротропний гормон сприяє накопиченню йоду в щитовидній залозі, крім того, посилює активність її секреторних клітин та збільшує їх кількість.

Характерною рисою гонадотропних клітин щурів періоду статевого дозрівання є їх подовжена форма, що нагадує трикутник. Ці клітини мають великі, неправильної форми ядра, які містять 1-3 ядерця і скупчення брилок гетерохроматину на периферії каріоплазми. В цитоплазмі спостерігається добре розвинуті органели білкового синтезу – ГЕПС, КГ, а також численні мітохондрії. Секреторні гранули рівномірно розподілені по всій цитоплазмі у вигляді скупчень, їх розміри варіюють від дрібних до великих.

Зі збільшенням віку тварин в ядрах гонадотропів спостерігається збільшення площі ядерця (на 28,4%), розширення перинуклеарного простору і взаємодія ядерця з ядерними порами. Площа цитоплазми, яку займають мітохондрії і секреторні гранули, також збільшується (відповідно на 21,0% і 31,7%). Підвищується індекс активності гранул (на 19,0%).

Відомо, що гонадотропи – досить розповсюджена популяція клітин, які мають ряд характерних рис: великі розміри і неправильну форму, ексцентрично розташоване ядро округлої форми, невелика кількість органел в цитоплазмі, наявність чисельних гранул різного

розміру і електронної щільності. У зрілих щурів зустрічаються гонадотропи різної активності. Про помірну активність свідчить округле ядро, наявність гетерохроматину, мала кількість ядерних пор, вузький перинуклеарний простір, дрібні мітохондрії з темним матриксом. Для високої активності характерне світле ядро з інвагінаціями, розвинута ендоплазматична сітка, велика кількість рибосом на її цистернах, розширені диктіосоми комплексу Гольджі, вакуолі, набряклі мітохондрії.

Розділити фолікулостимулюючі і лютеїнізуючі клітини неможливо, що, очевидно, пов'язано з динамікою їх ультраструктури в процесі репродуктивного циклу і схожістю будови та походження.

Для щурів періоду виражених старечих змін характерна тенденція до зниження площі ядерця, мітохондрій і секреторних гранул, індекс активності гранул визначається також нижчим, порівняно з попереднім віковим періодом (на 50,0%).

Гонадотропні гормон діють в основному на статеві залози, що виявляється не тільки у збільшенні продукції гормонів статевих залоз, але й в збільшенні функції яєчників та сім'яників. Фолітропін, діючи на жіночі статеві залози, стимулює утворення естрогенів та розвиток фолікулів, а на чоловічі – сприяє активації росту яєчок і сперматогенезу. Лютропін викликає овуляцію і ріст жовтого тіла яєчників, активує клітини Лейдига в сім'яниках, забезпечуючи сперматогенез. Лютропін є ключовим гормоном стимуляції утворення та секреції статевих гормонів. У жінок вміст ФСГ більш високий, ніж ЛГ, у чоловіків – навпаки.

У щурів періоду статевого дозрівання кортикотропні клітини мають неправильну форму, містять великі, центрально розташовані ядра. ГЕПС представлена паралельно розташованими цистернами, на мембранах яких виявляються численні рибосоми. Помірно розвинуті

КГ і мітохондрії, які розміщуються навколо ядра. Секреторні гранули дрібні, сферичної форми, рівномірно розподілені по всій цитоплазмі, їх електронна щільність варіює. Зустрічаються гранули, що мають будову пухирчиків, оточених мембраною, яка містить щільну центральну частину.

По досягненню щурами періоду виражених старечих змін площа ядерця, мітохондрії і секреторні гранули в кортикотропних клітинах виражено не змінюються, в той час, як індекс активності гранул знижується на 12,6%, порівняно з молодими тваринами.

Відомо, що кортикотропні клітини людини і тварин синтезують адренкортикотропний гормон (АКТГ), який діє на надниркові залози посилюючи синтез глюкокортикоїдів та статевих гормонів, що сприяє підвищенню опірності організму до несприятливих факторів. АКТГ має ліполітичну дію на жирову тканину, підвищує секрецію інсуліну і соматотропіну та стимулює відкладення меланіну. АКТГ є активним фактором регуляції шлункової і підшлункової секреції. Підвищення вмісту АКТГ в крові викликає посилення потенціалу дії та амплітуди м'язового скорочення і зниження швидкості м'язової втоменості.

Отже, токсична дія кадмію і свинцю підвищує функціональну активність лактотропів.

Таким чином, гіпофіз, володіючи самостійним спектром дії і тісно взаємодіючи з гіпоталамусом, бере участь в об'єднанні всієї ендокринної системи і регуляції процесів підтримки постійності внутрішнього середовища організму на всіх рівнях його життєдіяльності – від метаболічного до поведінкового. За умов дії на організм тварин складових червоного шламу (свинцю, кадмію), значне пошкодження ультраструктури кортикотропів та інших аденоцитів, очевидно, обумовлено тим, що дана інтоксикація є різновидом стресу для організму і приводить до тривалого підвищення функціональної активності

і перенапруженню діяльності органів ендокринної системи. При цьому, кортикотропи підлягають не тільки найбільш значним дистрофічним змінам з майже повним руйнуванням органел, але й некротичним перебудовами з розривом і деструкцією клітин цього типу. Вказані зміни обумовлені як безпосередньою мембранотоксичною дією інтоксиканта, так і тим, що кортикотропи є компонентом головної ланки стресореалізуючої системи організму, яка включає гіпоталамус (кортиколіберин) – гіпофіз (кортикотропін) – наднирники (глюкокортикоїди). Ця система забезпечує високий рівень синтезу адаптивних гормонів організму (глюкокортикоїдів) і тому найбільш суттєво пошкоджуються всі органи вказаної системи.

Таким чином, розвиток алюмінієвого виробництва, недосконалість технологій утилізації та надмірний викид червоного шламу у навколишнє середовище може привести до екологічної катастрофи та збільшує небезпечність виникнення у людей і тварин отруєнь, негативно впливаючи на їх здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Абатнина Ю. В., Балашова Е. Д., Теплый Д. Л. Апоптоз нейросекреторных клеток гипоталамуса при стрессе у мышей на разных этапах онтогенеза. *Морфология*. 2005. №3. Т. 127. С. 27–29.
2. Абрамов В. Я., Николаев И. В., Стельмакова Г. Д. Физико-химические основы комплексной переработки алюминиевого сырья (щелочные способы). Москва: Металлургия, 1985. 288 с.
3. Атагимов М. З., Хасаев А. Н. Гистофизиологические особенности гонадотропоцитов передней доли гипофиза и интерстициальных эндокриноцитов семенника в дефинитивном периоде овец дагестанской горной породы. *Известия Оренбургского государственного аграрного университета*. 2011. №1 (29). С. 77–79.

4. Баранова Т. Ю. Функциональная морфология гипоталамо-гипофизарно-надпочечниковой системы при остром инфаркте миокарда: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 03.00.25, 14.00.15. Москва. 2008. 22 с.

5. Бобришева І. В. Ультраструктурна характеристика аденогіпофіза білих щурів на різних етапах постнатального онтогенезу. *Морфологія*. 2013. № 3. Т. VII. С. 27–32.

6. Большакова О. В. Ультраструктура кортикотропоцитов при интоксикации свинцом. *Таврический медико-биологический вестник*. 2013. № 1. Т. 16. С.37–39.

7. Большакова О. В. Ультраструктура соматотропоцитов при интоксикации свинцом. *Актуальні питання медичної науки та практики*. 2015. Вип. 82. Т. 2. С. 249–252.

8. Ермакова О.В. Эколого-морфологический анализ эндокринных желез мелких млекопитающих из районов с повышенным естественным радиоактивным фоном. *Таврический медико-биологический вестник*. 2013. Том. 16. № 1. Ч. 1 (61). С. 86–92.

9. Кузнецов С. Л., Капитонова М. Ю. Стресс и нейроэндокринная система: современные морфо-функциональные аспекты. *Вестник ВолГМУ*. 2014. Вып. 2. № 26. С. 10–15.

10. Редька О. Г. Морфофункціональні зміни в системі аденогіпофіз-щитоподібна залоза за умов тривалого впливу пестицидної інтоксикації. *Наукові праці V Національного Конгресу геронтологів і геронтології АМН України*. 2010. С. 152.

11. Яглова Н. В., Березов Т. Т. Регуляторная роль липополисахарида в функциональной активности щитовидной железы и гипофиза. *Биомедицинская химия*. 2010. Вып. 2. Т. 56. С. 179–186.

12. Aguilera G., Kiss A., Liu Y. Negative regulation of corticotropin releasing factor expression and limitation of stress response. *Stress*. 2007. №2. Vol. 10. P. 153–161.

13. Akmaev I. G., Kalimullina L. B., Sharipova L. A. The central nucleus of the amygdaloid body of the brain: cytoarchitectonics, neuronal organization, connections. *Neurosci. Behav. Physiol.* 2004. №6. Vol.34. P. 603–610.

14. Simakhova A., Dluhopolskyi O., Kozlovskyi S., Butenko V., Saienko V. Healthcare sector in European countries: Assessment of economic capacity under the COVID-19 pandemic. *Problems and Perspectives in Management*. 2022. Vol. 20(2). P. 22–32.

3.2. Peculiarities of toxic action of red sludge and its impact on human's physical development and health and on animals

Особливості токсичної дії червоного шламу та його вплив на фізичний розвиток і здоров'я людини та тварин

Червоний шлам шкідливий для здоров'я людини та всього живого. Сильні луги, що діють синергідно з іншими речовинами шламу на організм людини і тварин, можуть викликати опіки шкіри, слизових оболонок. У дітей при тривалій дії червоного шламу відмічається зниження інтелектуального рівня і зростання агресивності, у дорослих – підвищення артеріального тиску, оніміння кінцівок, м'язові болі, головний біль, болі в животі, зниження пам'яті, імунітету, погіршення потенції, недокрів'я, ураження печінки і нирок. Миш'як, що входить до складу шламу токсичний і має здібність накопичуватися в живих організмах. У людини він може викликати нервові порушення.

У зв'язку з недостатністю інформації про вплив червоного шламу на здоров'я і фізичний розвиток людини та тварин у доступних

джерелах літератури ми провели аналіз окремих речовин, що входять до його складу.

Відомо, що в складі червоного шламу є важки метали, які здібні провокувати розвиток ракових пухлин. Ртуть проникає в харчову ланку і, накопичуючись, здібна, як і миш'як, викликати нервові розлади, зокрема, хворобу «Мінамату», що може приводити до паралічу і летального результату.

Ртуть має токсичну дію на ендокринні залози. За умов тривалої дії ртуті на організм людини і тварин спостерігається зміна регуляторної функції гіпоталамо-гіпофізарної ланки, пов'язаної з недостатньою стимуляцією кіркової речовини наднирників [1, 2].

Ртуть також може акумулюватися у наднирниках і таким чином порушувати їх функцію. Два головних нутрієнти наднирників – це пантотенова кислот (вітамін B5) і вітамін С. Дефіцит пантотенової кислоти може приводити до виснаження наднирників і навіть до їх руйнування. Дефіцит пантотенової кислоти також викликає падіння рівня похідних гормонів, які продукуються в наднирниках. В наднирниках знаходиться великий запас вітаміну С. Найбільша кількість цього вітаміну є тільки в гіпофізі. Фізичний і ментальний стрес збільшує виділення гіпофізом адренкортикотропного гормону (АКТГ). Посилена активність наднирників, в свою чергу, використовує вітамін С і пантотенову кислоту до повного виснаження.

Людський організм не може синтезувати вітамін С. Тому, потреба наднирників у вітаміні С поповнюється за рахунок запасів його в інших тканинах організму. Якщо загальний рівень аскорбатів в організмі низький це може приводити до недостатності імунної функції. Ртуть може накопичуватись також в гіпофізі і таким чином, зменшувати в наднирниках запаси вітаміну С і пантотенової кислоти. Стрес і ртуть негативно впливають на продукцію наднирниками необхідних стероїдів.

Відомо, що стероїдогенез відбувається при безпосередній участі ферменту цитохром P450. При реакції цитохрому P450 з холестеролом утворюється прегненолон, який потім конвертується в прогестерон. Цитохром P450 потім може перетворити прогестерон в деоокортикостерон, що конвертується далі в кортикостерон або альдостерон іншими ферментами наднирників. Ці функції також руйнуються іонами ртуті.

Ключовим ферментом в біосинтезі кортизолу і альдостерону є фермент 21-гідроксилаза. Ртуть, що входить до складу червоного шламу пошкоджує біосинтез надниркових стероїдів, пригнічуючи активність 21-гідроксилази. Наслідки цього пригнічення включають зниження в плазмі рівня кортикостерону і підвищення концентрації прогестерону і дигідроепіандростерону (ДГЕА). ДГЕА – чоловічий гормон, який виробляється в наднирниках. Оскільки пацієнти з дефіцитом 21-гідроксилази не можуть синтезувати кортизол з нормальною ефективністю, відбувається компенсаторне збільшення АКТГ, приводячи до гіперплазії наднирників і надлишкового виділення 17-гідроксипрогестерону, який без 21-гідроксилази не може бути конвертований в кортизол.

Пригнічення системи 21-гідроксилази лежить в основі надниркової гіперплазії, що викликається ртуттю. Надниркова гіперплазія збільшує стрес в результаті прискорення синтезу стероїдів до такого рівня, що виробництво починає зменшуватися і наднирники атрофуються. Результатом цього є недостатнє утворення кортикостероїдів. Змінам під впливом ртуті в клітинах кори наднирників підлягають мембрани ендоплазматичного ретикулуму. В початкові терміни дії малих доз ртуті може мати місце значного викиду гормонів наднирників і активізація їх синтезу. Відмічаються фазові зміни вмісту катехоламінів в наднирниках.

Ртуть і свинець, що входять до складу червоного шламу можуть форсувати зміни в ланках гіпоталамус-гіпофіз-наднирники і гонади. Це може суттєво порушити репродуктивну функцію. Зміни, що відмічаються у чоловіків, при дії ртуті з навколишнього середовища, є результатом, очевидно, загальнотоксичної, а не специфічної дії ртуті на чоловічі статеві залози. При вивченні здоров'я жінок, які контактували тривалий час з парами ртуті в невеликих концентраціях, встановлені порушення вагітності і післяродового періоду.

Автори вказують, що за умов дії ртуті, порушення функції щитоподібної залози розвивається переважно в бік гіперфункції, що відіграє важливу роль у формуванні патологічного процесу. Ртуть блокує групи, що необхідні для нормального синтезу інсуліну та його біологічної дії.

Ступінь токсичності ртуті досить висока. Токсичний ефект – це паралічі, судороги, тератологічні ефекти, психічні розлади. Ртуть здібна проникати в організм людини не тільки через травний тракт, але й через дихальні шляхи і просто через шкіру, проникаючи через стінки клітин. Час активності цієї сполуки в живій клітині до 70 діб, у зв'язку з чим відбувається тривала токсична дія.

Тривала дія ртуті на організм викликає поразку судин очей, зорового нерву, зміни запального і дегенеративного характеру, помутніння рогівки і кришталика, деструктивні зміни в склистому тілі, звуження периферичних границь поля зору. Зниження гостроти зору, світлової чутливості та інше [3].

При вивченні дії ртуті на організм людини і тварин встановив, що в серцево-судинній системі ртуть викликає коронарні порушення, дистрофічні зміни міокарду. При будь-якому впливі шкідливих екологічних факторів виникає безпосередній контакт з клітинами

кровотворної та імунної систем і формування цілісної реакції на фактори впливу. Контакт зі сполуками ртуті викликає пригнічення кровотворної та імунної систем. При дії ртуті на організм людини спостерігається порушення коагуляційного і тромбоцитарно-судинної ланки гомеостазу. Порушення кровотворної та імунної систем: анемія, лейкоцитоз, лейкопенія, лімфоцитом, моноцитоз, гемоліз. За ступенем впливу на живий організм ртуть має широкий спектр дії і велике різноманіття виникаючих форм клінічних проявів даної інтоксикації.

Органічні і неорганічні похідні ртуті здібні проникати через клітинну мембрану і накопичуватися в живих організмах. Основною причиною токсичності ртуті є наявність в них ліпофільних (тобто гідрофобних) органічних груп, що забезпечує їх проникність через клітинні мембрани за рахунок дифузії [4].

В основі механізму дії ртуті лежить блокування біологічно активних груп білкової молекули (сульфгідрильних, амінних, карбоксильних і др.) і низькомолекулярних сполук з утворенням зворотних комплексів, що характеризуються нуклеофільними лігандами.

Досліджуючи реакцію печінки і нирок на дію ртуті автори встановили включення ртуті в молекулу транспортної РНК, яка відіграє центральну роль в біосинтезі білків. При цьому, спостерігалась зростання моноаміноксидазної активності мітохондріальної фракції печінки. Біохімічні зрушення полягали також в порушенні окислювального фосфорилування в мітохондріях цих органів.

Ртуть проявляє нейротоксичність, пригнічує діяльність вищих відділів центральної нервової системи. Спочатку збудливість кори великих півкуль підвищується, потім виникає інертність кіркових процесів, а далі розвивається виражене гальмування.

На початкових етапах інтоксикації відмічається зворотність процесів порушень в умовних рефlekсах, біохімічних, функціональних та імунологічних системах організму.

На більш пізніх етапах зміни носять глибокий морфологічний характер і завершуються дегенеративними явищами. На характер отруєння основний відбиток накладає діюча концентрація токсичної форми елемента, що приводить до гострого або хронічного отруєння. Виразність і швидкість розвитку клінічної картини захворювання визначаються інтенсивністю ртутного впливу та індивідуальними особливостями організму. Високі концентрації ртуті, що діють на організм, приводять до гострого отруєння і можуть завершитися смертю [4].

Пари ртуті в концентраціях 0,01–0,03 мг/м³ при тривалій дії обумовлюють [5] мікромеркуріалізм – хворобу, перша стадія якої характеризується наступними симптомами: зниження м'язової працездатності людини, швидка втомленість і підвищена збудливість (іноді має місце набряк слизової оболонки носу).

На другій стадії дані симптоми виявляються яскравіше, а крім того, спостерігаються головні болі, послаблення пам'яті, невпевненість в собі (паралельно виявляються катаральні явища в ділянці верхніх дихальних шляхів, запалення слизової оболонки порожнини рота, кровотеча ясені).

На третій стадії спостерігається зміна серцевої діяльності, порушення секреторної функції шлунку, гіперфункція щитоподібної залози, захворювання периферичної нервової системи. У дітей відмічається відставання у фізичному розвитку. У багатьох дітей виявляються порушення в опорно-руховому апараті.

Якщо ртуть, що знаходиться в червоному шламі діє миттєво, викликаючи спазм легень, то свинець накопичується в організмі поступово, приводячи до розвитку ракових пухлин. Вивести цей метал

майже неможливо. Ступінь токсичності свинцю досить висока. Токсичний ефект даної речовини – анемія, ниркова недостатність, захворювання мозку. Свинець може впливати на динаміку накопичення кальцію в кістках [6].

Свинець у крові накопичується ефективніше і повільніше виводиться з неї, порівняно з кадмієм і ртуттю, що підтверджує відомий факт про те, що визначення рівня вмісту свинцю в крові є надійним індикатором свинцевої інтоксикації.

Однак, виявлені різниці у накопиченні важких металів в печінці свідчать про більшу акумуляцію вмісту кадмію у печінці експериментальних тварин, порівняно з накопиченням свинцю і ртуті, що свідчить про гепатобіліарну поразку печінки кадмієм.

Динаміка накопичення важких металів в нирках характеризується односпрямованістю зміни рівнів їх вмісту в органі у залежності від введеної дози, що свідчить про велику нефротоксичність досліджуваних металів. При цьому, виявлені високі рівні вмісту свинцю і ртуті в нирках, порівняно з рівнем металів в печінці, свідчать про те, що цей шлях виведення є основним, незважаючи на різниці в рівнях введених цих металів.

Таким чином свинець, кадмій і ртуть мають високу нефротоксичність, тоді як свинець характеризується вираженим канцерогенним впливом на видільну систему.

Оксид заліза, що складає, як відомо, основну масу шламу корисний в малих дозах, тоді як його надлишок може приносити шкоду. Залізо стимулює виробку вільних радикалів і може привести до сильних пошкоджень тканин організму при серцевих нападах, таких як інсульт. Надлишок заліза в організмі може бути причиною виникнення ракових захворювань та може приводити до діабету, пороку серця, гіпотроїдизму, що є руйнуючими факторами для нормальної роботи

всього організму. Люди з генетичним захворюванням на гемохроматоз (накопичення заліза в печінці) частіше інших хворіють раком печінки [7].

Через 2 тижня після впливу солей важких металів, що є складовими червоного шламу відмічається деяке потовщення капсули наднирників щурів-самців, розпушення її сполучнотканинної основи. Кровоносні судини в більшості спостережень спазмовані, з периваскулярною інфільтрацією. У складі інфільтрату визначається незначна кількість еозинофільних гранулоцитів.

Капіляри кори розширені і повнокровні в усіх зонах. Однак, максимально гіперемія виражена в сітчастій зоні, особливо на межі з мозковою речовиною. Ендотеліальні клітини набрякли, ядра – гіперхромні. При цьому, зональна будова кори наднирників збережена. В клубочковій зоні зростає ступінь вакуолізації цитоплазми клітин. Частіше, ніж в контролі, зустрічаються фігури мітозів. В зовнішніх відділах пучкової зони відмічається поява великої кількості так званих «темних» клітин з слабобазофільною цитоплазмою. В «світлих» клітинах збільшується ступінь вакуолізації, а деякі з них приймають перснеподібну форму. У внутрішніх відділах пучкової зони також спостерігається вакуолізація цитоплазми, однак менш інтенсивна, ніж в зовнішніх відділах кори.

Клітини сітчастої зони помірно вакуолізовані, а в частині їх міститься пігмент. В пучковій і сітчастій зонах досить часто зустрічаються клітини, які знаходяться на різних стадіях мітотичного поділу.

Дані авторів свідчать, що через 1 місяць після впливу солей важких металів при мікроскопічному дослідженні можна говорити про деяке зменшення товщини сітчастої зони. Капсула наднирників набрякла, інтенсивно інфільтрована лейкоцитами різного ступеня зрілості,

лімфоцитами, лімфобластами, зустрічаються плазматичні клітини. Помітно змінюється цитологічна картина кори наднирників. Клітини клубочкової зони розміщуються більш компактно, ядра гіперхромні, цитоплазма містить малу кількість органел, базофільна. В окремих групах клітин пучкової зони відмічаються ознаки дистрофічних змін: нерівномірне забарвлення цитоплазми, поява еозинофільних крапель і брилок.

Через 4 місяця після дії солей важких металів спостерігається різке повнокров'я сітчастої зони, місцями з ділянками крововиливів. Відмічається різко окреслений судинний рисунок в пучковій зоні. Стінки капілярів (синусоїди) потовщені, а ядра ендотеліальних клітин збільшені. Тоді як, зовнішні відділи пучкової зони за характером кровонаповнення не відрізняються від контролю. Зональна будова кори наднирників зберігається, однак звертають на себе окремі ділянки проліферації клубочкової зони, в яких порушується типове розміщення клітин, утворюються вузлики, які мають іденоматозну будову. В окремих групах клітин пучкової зони спостерігаються дистрофічні зміни, що подібні у тварин після 1-місячної дії солей важких металів.

У наднирниках тварин, які знаходились в умовах експерименту впродовж 6 місяців, при вивченні оглядових препаратів відмічається виражене потовщення капсули надниркових залоз. Капсула залози виявляється масивною, від якої в глибину відходять відростки. Гіпомедулярна зона варіює за шириною за рахунок аденоматозних розростань, як правило, розташованих поблизу з ділянками склерозу. Петлі більшості клубочків округлені. Кіркова речовина різко звужена за рахунок пучкової зони, а в деяких ділянках виявляються місця склерозу. На окремих ділянках пучкова зона представлена вузькою смужкою. Сітчаста найменш змінена склеротичними процесами.

Встановлено, що у кірковій і мозковій речовинах наднирників виявляються розкидані аденоми з клітин кори. Деякі з них складаються з клітин, які характерні для всіх зон кіркової речовини, але зони ці розміщуються у зворотному порядку – внутрішньою виявляється клубочкова зона.

Тривалий вплив солей важких металів викликає зміни надниркових залоз, приводить до виражених дистрофічних змін кори. При цьому, маса залоз знижується. Об'єми клітин зменшуються. Атрофія кори відбувається за рахунок пучкової зони, визначаються виражені склеротичні процеси на території кіркової речовини, чітке розмежування зон її дозволяє зробити висновок про видозміну кори за типом «регресивної трансформації».

Дані Н. К. Кашириної, Н. Ю. Андибури [9] показують, що 30-добова свинцева інтоксикація приводить до вираженої набрякості стромально-судинного та паренхіматозного компонентів наднирників. У корі наднирників на 54,4% збільшується площа поперечного розрізу капілярів. Загальна площа кори надниркових залоз звужується переважно за рахунок клубочкової (на 20,1%) і пучкової (на 21,9%) зон. Кількість світлих кортикоцитів зростає в клубочковій – на 26,7%, в пучковій – на 25,6% і в сітчастій – на 11,9%. Темні клітини розміщуються не групами, а окремо, надаючи «мозаїчний вигляд» будові кори. Аренокортикоцити пучкової зони втрачають властиве їм радикальне розташування, утворюючи місцями скупчення клітин неправильної форми. Переважно в світлих адренкортикоцитах формуються величезні електроннопрозорі вакуолі, які обмежені мембранами мітохондрій, цистернами гладенької ендоплазматичної сітки, містять уривки органел і мієліноподібні структури. Значна кількість світлих кортикоцитів підлягає дистрофії і некрозу. Для темних

кортикоцитів характерно кращий стан ультраструктури, однак в них також формуються вакуолі і мієліноподібні структури.

Введення ацетату свинцю мишам-самцям другого покоління лінії BALB/c призводить до взаємозв'язаних і взаємообумовлених змін паренхіматозного іstromально-судинного компонентів надниркової залози, ступінь прояву яких залежить від тривалості надходження сполук свинцю до організму.

Авторами встановлено, що на 30 добу введення ацетату свинцю у експериментальних тварин зменшується ширина кори на 18,4 % – переважно за рахунок клубочкової (на 20,1 %) і пучкової (на 21,9%,) зон. Зовнішня сполучнотканинна капсула потовщується, під нею утворюються скупчення активних фібробластів і клітин з початковими ознаками диференціювання кортикоцитів. У клітинах паренхіми наднирників набувають розвитку виражені дистрофічні і некротичні зміни, які стосуються мітохондрій, агранулярної ендоплазматичної сітки, ліпосом та хромафіних гранул.

У цитоплазмі кортикоцитів на 30 добу свинцевої інтоксикації значно знижується загальна кількість мітохондрій (на 24,5%) із збереженою структурою. В багатьох мітохондріях зруйновані не тільки кристи, але й внутрішня та зовнішня мембрани. Максимальна ступінь ушкодження мітохондрій, на думку авторів [10] пов'язана з переважанням розподілу важких металів саме в мітохондріальній фракції клітин.

Порушення функції мітохондрій в кінцевому підсумку проявляється не тільки в зниженні продукції макроергічних сполук, але й в порушенні процесу стероїдогенезу. Утворені в результаті розширення цистерн гранулярної ендоплазматичної сітки вакуолі у ряді випадків зливаються, розриваються і займають значну частину цитоплазми, в них часто виявляються мієліноподібні структури.

Зменшення кількості і розмірів ліпосом в кортикоцитах у вказаний період, за даними авторів, може свідчити про збільшене споживання холестерину в результаті попередньої активації стероїдогенезу.

Відомо, що внаслідок пролонгованого підвищення функції, різко прогресують морфологічні ознаки виснажування клітин, а виснаження ультраструктур обумовлює зменшення кількості рибонуклеїнової кислоти і, відповідно, зниження білкового синтезу.

Таким чином, тривале функціональне навантаження призводить до передчасного вичерпання ресурсів пластичного обміну, лімітуючих процес білкового оновлення клітин. В даному випадку логічно припустити включення механізмів внутрішньоклітинної регенерації, яка, є універсальною і забезпечує збільшення кількості органел та синтез білків-ферментів, що необхідні для стероїдогенезу.

Зменшення показників площі поперечного розрізу ядерця світлик адренкортикоцитів клубочкової зони на 11,0%, пучкової зони на 10,5% може свідчити про пригнічення внутрішньоклітинної регенерації. В той же час, значне зниження процентного співвідношення площі ядерця до ядра в світлик кортикоцитах клубочкової зони на 26,2%, пучкової зони на 22,9%, сітчастої зони на 13,5%, очевидно, зумовлено зниженням площі поперечного розрізу як самого ядерця, так і збільшенням площі поперечного розрізу ядра в результаті його набухання.

Тотальні дистрофічні зміни паренхіми наднирників, які виявлені на 30 добу введення ацетату свинцю, опосередковано вказують на підвищення функціональної активності органу. Той факт, що вказані процеси виявлені у значної маси адренкортикоцитів пучкової зони, свідчать про найбільш значне функціональне навантаження саме на ці типи клітин, що узгоджується з даними літератури щодо ролі

глюкокортикоїдів в реалізації адаптаційно-компенсаторних реакцій при стресі.

Відомо, що підсилення функції органу може відбуватися як за рахунок внутрішньоклітинної регенерації (збільшення числа ультраструктур), так і за рахунок клітинної регенерації. Тому, виявлені авторами на 30 добу морфологічні зміни по-перше, можуть свідчити про вичерпання внутрішньоклітинної регенерації з наступною активацією синтезу ДНК. По-друге, це може бути пов'язано з тим, що інтенсифікація загибелі диференційованих клітин стимулює розмноження стовбурових і напівстовбурових клітин з подальшим їх диференціюванням.

На 60 добу свинцевої інтоксикації в паренхімі наднирників активуються репаративні процеси, які поєднуються з помірними дистрофічними змінами ендокриноцитів. У клубочковій зоні формуються нові клубочки, які складаються з молодих кортикоцитів із збереженою ультраструктурою. У деяких невеликих ділянках пучкової зони виявляється порушення морфогенезу, де тяжі адренкортикоцитів втрачають правильний хід і розташовуються суцільним пластом, щільно прилягаючи один до одного. В адренкортикоцитах, порівняно з попереднім терміном впливу свинцю, збільшується кількість полісом і ліпосом. На електронोगрамах адренкортикоцитів визначається збільшена кількість ядерних пор і значне розширений перинуклеарного простору.

Сукупність виявлених ознак: збільшення кількості ядерних пор, площі поперечного розрізу ядер, ядерців та їх процентного співвідношення в ядрах, рибосом, ліпосом, значне розширення перинуклеарного простору вказує на активацію процесів внутрішньоклітинної репаративної регенерації в адренкортикоцитах. Це підтверджують дані морфометрії (збільшення сумарної площі мітохондрій, порівняно з попереднім терміном впливу свинцю на 10,7%;

серед мітохондрій виявляється значна популяція молодих органел із збереженою структурою.

Як показують подальші дослідження, продовження введення ацетату свинцю тваринам призводить до прогресуючого зменшення ширини кори (за рахунок клітин пучкової зони) і збільшенню кількості світлих клітин.

На 90 добу введення ацетату свинцю адренкортикоцити всіх зон кори мають виражені тотальні гідропічні зміни, які більш значні в світлих клітинах паренхіми. В нижній третині пучкової зони з'являються некротично змінені адренкортикоцити, які утворюють чітко відмежовані фібробластами скупчення. Порівняно з попередніми термінами експерименту, спостерігається максимальне зменшення кількості мітохондрій (на 27,5 %) та їх деструкція, різко знижується кількість і величина ліпосом, багато з яких визначаються порожніми, а їх оточуюча мембрана зруйнованою. Цистерни агранулярної ендоплазматичної сітки розширені, утворюють вакуолі різних розмірів з електронно-прозорим вмістом, а в деяких клітинах розвивається балонна дистрофія. Очевидно, ці зміни обумовлені зниженням процесів внутрішньоклітинної і клітинної регенерації, або підвищеною витратою ліпідів в результаті значної активації стероїдогенезу. При цих двох станах клітин морфологічна картина часто ідентична.

Однак, встановлене авторами зменшення ширини кори на 7,9% при зниженні більшості морфометричних показників вказують на розвиток стадії виснаження, що супроводжується пригніченням процесів внутрішньоклітинної і клітинної регенерації.

Морфометрії підтверджують дані інших авторів [11, 12], які на 3-й місяць введення сполук важких металів спостерігали зменшення ширини кіркової речовини, діаметру адренкортикоцитів та їх ядер. У даний період експерименту, активна проліферація клітин внутрішньої

капсули призводить до її потовщення і заміщенню частини паренхіми сітчастої зони.

Таким чином, за даними на 90 добу хронічної свинцевої інтоксикації в паренхімі наднирників спостерігаються суттєві дистрофічні і некротичні зміни, що відображають неповноцінність процесів як внутрішньоклітинної, так і клітинної регенерації та розвиток стадії виснаження за типом субституції. Хронічна кумуляція сполук свинцю в організмі супроводжується і змінами в гемомікроциркуляторному руслі, які разом з ендокринною паренхімою становлять єдиний морфофункціональний комплекс.

Ці дані дещо узгоджуються також з результатами інших досліджень [13, 14], що свідчать: на 30 добу впливу ацетату свинцю різко збільшується площа розрізу капілярів кори наднирників на 54,4%, спостерігаються стази і сладжі еритроцитів. Аналогічні зміни в судинах кори наднирників спостерігаються при впливі інших полютантів та екотоксикантів. Очевидно, що порушення гемодинаміки у корі наднирників призводить до погіршення трофіки органу, виникненню вторинних альтеративних змін і гіпоксії, яка є одним з пускових механізмів активації фібрилогенезу.

На 60 добу експерименту поряд зі зменшенням дистрофічних змін спостерігаються і репаративні: ядра ендотеліоцитів набувають неправильної форми, містять великі ядерця, а в цитоплазмі цих клітин збільшується кількість мітохондрій, рибосом, цистерн гранулярної ендоплазматичної сітки, зменшуються явища стазу і сладжу. Поряд з цим, активується синтетична функція фібробластів, яка веде до формування стовщених прошарків сполучної тканини навколо судин, що зумовлює подальше прогресивне зменшення площі розрізу і периметру судинного русла.

На 90 добу експерименту навколо капілярів формуються ще більш щільні пучки колагенових волокон, що супроводжується значним зменшенням площі розрізу судинного русла кори на 11,9 %. У ендотеліоцитах відмічаються виражені дистрофічні зміни. Очевидно, що погіршення стану структур гемомікроциркуляторного русла призводить до значних змін в паренхіматозному компоненті залози.

Таким чином, розвиток стадії виснаження компенсаторно-приспосувальних процесів на 90 добу експерименту може бути зумовлено рядом чинників: 1) накопиченням сполук свинцю у корі наднирників та його безпосередньо альтераційно-токсичною дією на клітини; 2) гіпофізопосередкованим впливом металів на надниркові залози, що супроводжується зменшенням продукції адренкортикотропного гормону, з наступним пригніченням активності пучкової і сітчастої зон; 3) виявленими порушеннями гемодинаміки.

Отже, дані літератури доводять, що під синергідним впливом речовин, що входять до складу червоного шламу відбувається формування нового середовища, до якого організм не має успадкованих стереотипних адаптаційних механізмів і з метою збереження гомеостазу змушений вмикати компенсаторно-приспосувальні процеси, розвиток яких, як відомо, забезпечують ендокринні органи, а саме гіпоталамо-гіпофізарно-надниркова система.

Дослідження показали, що у 14-добових інтактних тварин маса гіпофіза становила $3,9 \pm 0,02$ мг. До 180 доби розвитку цей показник зростав в 4,0 рази і складав $15,6 \pm 0,09$ мг. Співвідношення маси залози до маси тіла зменшувалось на 66,7%, що можливо пов'язано з переважанням з віком збільшення маси тіла над масою гіпофіза. Вивчення динаміки розмірів гіпофіза у процесі індивідуального розвитку тварин свідчило, що за досліджуваний період поперечна величина органу зростала на 53,2%, сагітальна – на 26,7%, вертикальна

– на 34,9%. Таким чином, ріст гіпофіза в гіпофізній ямці турецького сідла клиноподібної кістки основи черепа в цей період онтогенезу відбувався у більшості своєму за рахунок його поперечної величини. Гіпофіз складався з двох частин: адено- та нейрогіпофіза. До складу аденогіпофіза входила передня (дистальна), проміжна та туберальна частки. Четвертою часткою гіпофіза був нейрогіпофіз. Передня частка аденогіпофіза інтактних щурів була представлена епітеліальними тяжами трабекул, які формували густу сітку. Строма залози у інтактних щурів мала тонкі сполучнотканинні септи і кровоносні судини, які у віці 14 діб були помірно повнокровні, тоді як з віком ступінь кровонаповнення підвищувалась, що можливо пов'язане з посиленням функціонального напруження в даному органі. Підтвердженням цьому було збільшення індексу васкуляризації судинної системи паренхіми залози за період з 14 до 180 доби життя в 2,5 рази. Гемокапіляри аденогіпофіза містили тонку стінку, яка була утворена ендотеліоцитами зі світлою цитоплазмою і витягнутими ядрами. Положення ендотеліальних клітин виявлялось нещільне, визначалась рельєфна базальна мембрана. В капілярах містились дископодібні еритроцити, розташування яких внаслідок широкого просвіту судин, нагадувало ланцюжки.

Вивчення гістоархітектоніки передньої частки аденогіпофіза свідчило, що в центрі трабекул переважали хромофобні клітини, а на периферії – хромофільні аденоцити. В паренхімі передньої частки гіпофіза виявлялись всі типи аденоцитів: хромофобні, ацидофільні і базофільні. При цьому, у 14-добових тварин аденоцити утворювали фолікулярні структури в аденогіпофізі, тоді як у дорослих щурів (на 180 добу життя) будова паренхіми залози мала вигляд тяжів, що співпадає з дослідженнями В. С. Пикалюка та співавторів.

Серед аденоцитів залози середня кількість кортикотропних клітин у 180-добових тварин становила $3,5 \pm 0,04$ і зростала на 75,0%, порівняно з інтактними щурами віком 14 діб ($2,0 \pm 0,02$). Збільшення кількості кортикотропів, очевидно відбувалось за рахунок їх диференціювання з хромофорних клітин, що погоджується з іншими дослідженнями.

Зміни структурної організації кортикотропних клітин показали, що функціональна активність цих клітин підвищувалась до 180 доби життя, про це свідчило збільшення об'ємів кортикотропів в 2,7 рази, ядер в 3,1 рази і ядерець в 3,4 рази, порівняно з 14-добовими щурятами. Відмічалось зменшення ядерно-цитоплазматичного (на 11,1%) і ядерцево-ядерного (на 10,7%) співвідношень, що було суттєвим показником підвищення їх функціональної активності і ступеня зрілості. В кортикотропних клітинах з віком відмічались також ультраструктурні ознаки посилення функціональної активності, що супроводжувалося збільшенням кількості та розмірів гранулярної ендоплазматичної сітки, комплексу Гольджі, вільних і зв'язаних рибосом, мітохондрій (на 38,8%), а також секреторних гранул (на 81,3%). Індекс співвідношення активних гранул до неактивних підвищувався на 53,3%. В ядрі зростала площа хроматину на 74,2%. Як результат цього, вміст АКТГ в периферійній крові інтактних 180-добових тварин зростав майже на 100%, порівняно з 14-добовими щурами.

Отже, результати морфологічних перебудов та функціональних змін в кортикотропних клітинах, отриманих при дослідженні інтактних тварин є беззаперечним свідченням вікової динаміки зростання активності кортикотропної функції передньої частки аденогіпофіза.

Дослідження надниркових залоз інтактних тварин показали, що з віком маса наднирників збільшувалась, порівняно з більш молодими тваринами, тоді як співвідношення маси залоз до маси тіла тварин не змінювалось і становила $0,0002 : 1$, що очевидно було

свідченням гармонійного розвитку тварин у постнатальному періоді онтогенезу.

У інтактних щурів-самців надниркова залоза ззовні була покрита тонкою дрібноволокнуистою сполучнотканинною капсулою (у 14-добових тварин товщиною $28,6 \pm 7,0$ мкм, а у 180-добових – $108,9 \pm 11,5$ мкм) з дрібними кровоносними судинами. Сполучнотканинна капсула залози мала нерівний рельєф, що характерно для інтактних щурів. Трабекули, які відходили від капсули, в більш глибоких шарах паренхіми наднирника створювали сполучнотканинний остов органу. Судини паренхіми кори були помірно повнокровні, а в сітчастій зоні утворювали широкі лакуни, які не містили формених елементів крові. Індекс васкуляризації паренхіми залози у 180-добових тварин підвищувався на 66,7% відносно 14-добових щурят.

Кора складалась з трьох зон (клубочкової, пучкової і сітчастої). Кожна зона була утворена скупченнями адренокортикоцитів, які мали характерні гістологічні і фізіологічні властивості. За дослідний період ширина кори зростала в 2,7% рази за рахунок розширення клубочкової (в 2,6 рази), пучкової (в 2,8 рази) і сітчастої (в 2,6 рази) зон.

Аналіз змін гістоструктури адренокортикоцитів клубочкової зони у 180-добових інтактних щурів свідчив про збільшення середніх об'ємів клітин (на 95,4%), їх ядер (в 2,1 рази) і ядерець (в 2,5 рази), порівняно з тваринами віком 14 діб. При цьому, середнє ЯЦС у цих клітинах зменшувалось на 31,2%, також як і показник ЯЯС (на 12,6%), що було характерною ознакою підвищення рівня функціональної активності. Це підтверджувалось зростанням індексу функціональної активності цих клітин в 8,7 разів.

У пучковій зоні наднирників 180-добових інтактних тварин середні об'єми клітин, їх ядер і ядерець зростали відповідно на 80,4%, в 2,6 рази і 3,3 рази, порівнюючи з найменшими за віком тваринами.

ЯЦС і ЯСС клітинах зменшувалось відповідно на 29,7% і 22,4%. Ультраструктура цитоплазми і ядра адренкортикоцитів пучкової зони свідчила про активні процеси синтезу і секреції глюкокортикоїдних гормонів. Отримані морфометричні дані стану внутрішньоклітинних органел і ліпідних включень свідчили про збільшення площі хроматину (в 3,0 рази), мітохондрій (на 71,5%) і ліпідних включень (в 2,6 рази). Вміст кортизолу в периферійній крові зростав на 89,8%. ІФА підвищувався в 7,2 рази. В адренкортикоцитах сітчастої зони також визначались морфологічні ознаки посилення функціональної активності. У 180-добових інтактних щурів збільшувались об'єми клітин (на 34,7%), ядер (в 2,4 рази) і ядерцець (в 3,0 рази). Зменшувалось ядерно-цитоплазматичне і ядерцево-ядерне співвідношення у цих адренкортикоцитах відповідно на 44,4% і 19,8%. У цитоплазмі клітин відмічались структурні ознаки активних процесів утворення і секреції гормонів. ІФА в кортикоцитах сітчастої зони зростав 6,3 рази.

Порівняльний аналіз органо-морфометричних даних наднирників та структурно-функціонального стану адренкортикоцитів різних зон кори інтактних щурів в різні вікові періоди, а саме у віці 14, 45 і 180 діб, дав підставу вважати, що функціональне становлення та структурний розвиток залоз відбувався протягом всього дослідного періоду, а інтенсивність синтетичних і секреторних процесів зростала з віком тварин. В клітинах всіх зон, за даними структури цитоплазми і ядра, відбувались активні процеси утворення і виведення гормонів у судинне русло. Однак, за результатами вивчення індексу функціональної активності клітин різних зон кори встановлено, що найвища синтетична і секреторна активність була притаманна адренкортикоцитам пучкової зони наднирників, що підтверджувалось також високим вмістом кортизолу у крові.

Відомо, що інтенсивність вивільнення АКТГ з передньої частки аденогіпофіза регулюється гіпоталамусом за допомогою кортикотропін-рилізінг-гормону, або кортиколіберину, синтез якого з віком зростає. Як свідчать дані механізм дії кортиколіберину включає його взаємодію зі специфічними мембранними рецепторами клітин передньої частки гіпофіза, які відповідальні за секрецію АКТГ. Кількість рецепторів до кортиколіберину та їх здатність до взаємодії модулюється циркулюючим рівнем кортикостероїдних гормонів. При цьому, кортикостероїди безпосередньо можуть впливати на активність кортикосинтетази, і тоді синтез кортиколіберину здійснюється за принципом негативного зворотного зв'язку, тобто посилення кортикотропної функції гіпофіза з віком тварин сприяє підвищенню функції надниркових залоз.

Отже, результати структурних перебудов та функціональних змін кортикотропів аденогіпофіза та адренкортикоцитів кори надниркових залоз, що були отримані при дослідженні інтактних тварин є свідченням вікової динаміки зростання функціональної активності у системі аденогіпофіз-кора наднирників.

Відповідно до мети роботи було проведено вивчення дії червоного шламу на структурно-функціональний стан системи аденогіпофіз-кора наднирників. Дослідження показали, що у 14-добових щурів за умов дії шламу (група тварин Д1) маса гіпофіза збільшувалась на 12,8%, порівняно з тваринами контрольної групи, що очевидно було пов'язано з підвищенням кровонаповнення органу. Про що свідчило збільшення індексу васкуляризації судинної системи аденогіпофіза на 50,0%.

Опрацювання гістологічних зрізів гіпофіза свідчило, що в передній частці аденогіпофіза відбувалось розширення капілярної мережі. У гемокапілярах спостерігався набряк ендотеліоцитів, різке вип'ячування їх в просвіт судин, вакуолізація цитоплазми, деструкція

органел, часткове злуцвання клітин. Базальна мембрана розпушувалась, що співпадає з дослідженнями О. В. Рогозіної [14].

Очевидно, що ці зміни були пов'язані з розвитком тканинної гіпоксії, оскільки речовини (свинець, ртуть), що входять до складу червоного шламу, як свідчать дані О.Г. Редьки, є гіпоксичними отрутами. Вони призводять до порушення здатності клітин засвоювати кисень, затримки утворення макроергічних зв'язків, падіння активності окислювальних ферментів та розвитку оксидативного стресу.

Маса гіпофіза зростала на 22,2%. Органометричні показники свідчили про зростання сагітального розміру гіпофіза на 17,5%, а вертикального – на 4,0%, відносно контролю.

Кількість кортикотропних клітин в аденогіпофізі 14-добових піддослідних тварин зростала на 40,0%. Кортикотропін клітини виявлялись різко набряклими і просвітленими. Однак, структурні зміни цих клітин свідчили про підвищення функціональної активності, що супроводжувалось збільшенням їх об'ємів на 6,8%, ядер на 22,5% і ядерець на 39,8%. Показники ядерно-цитоплазматичного і ядерцево-ядерного співвідношень в цих аденоцитах зменшувались відповідно на 14,3% і 12,6%, що також підтверджувало посилення функціональної активності.

Про нарощування функції кортикотропів за умов дії червоного шламу свідчили зміни ультраструктурної організації. Середня площа хроматину в ядрах клітин зростала на 18,1%, мітохондрій – на 16,6% і секреторних гранул – на 21,2%. Індекс активності секреторних гранул підвищувався на 24,4%, порівняно з контролем. Проте в окремих кортикотропних клітинах відмічались ознаки дистрофічних змін та деструктивних перебудов у структурах ядра (гіперхромність, зморщенність та набряк ядер) та в мембранних структурах цитоплазми (вакуолізація ендоплазматичної сітки з частковим руйнуванням

її мембран та утворенням порожнин, ущільнення матриксу мітохондрій). Це, як вважає О. В. Рогозіна [14], обумовлене як безпосередньою мембранотоксичною дією речовин, що входять до складу шламу, так і великим функціональним навантаженням на цей тип клітин у зв'язку з реалізацією загального адаптаційного синдрому. Морфологічні ознаки посилення функції кортикотропів супроводжувались підвищенням вмісту адренкортикотропного гормону у периферійній крові на 34,6%, рівень якого становив $0,15 \pm 0,07$ mME/L.

При цьому посилена функціональна активність спостерігалась і в корі надниркових залоз, функціональна активність яких, як відомо, контролюється АКТГ кортикотропних клітин передньої частки аденогіпофіза.

Дія червоного шламу призводила до взаємозв'язаних і взаємообумовлених змін паренхіматозного і стромально-судинного компонентів надниркової залози, ступінь виразності яких залежав як від тривалості надходження шламу до організму піддослідних тварин, так і від їхнього віку.

Як показали наші дослідження у 14-добових щурів після дії червоного шламу маса надниркових залоз зростала на 23,2% (порівняно з контрольними тваринами), тоді як співвідношення маси залоз до маси тіла підвищувалось на 50,0%, що очевидно було пов'язано з більш вираженим збільшенням маси залоз. Зовнішня сполучнотканинна капсула наднирників потовщувалась на 15,0% з утворенням під нею скупчень активних фібробластів і клітин з початковими ознаками диференціювання кортикоцитів, що співпадає з результатами досліджень Н. Ю. Андибури [12-15]. При цьому, виявлялась гіпертрофія кори наднирників на 12,3% (в основному за рахунок потовщення сітчастої зони). Серед зон кори: клубочкова зона розширювалась

на 7,7%, пучкова на 10,8% і сітчаста на 23,6%. Капіляри кори були розширені і повнокровні в усіх зонах. Однак, максимальна гіперемія визначалась в сітчастій зоні, особливо на межі з мозковою речовиною. Індекс васкуляризації паренхіми залози підвищувався на 83,3%.

Середні об'єми клітин у клубочковій зоні суттєво не змінювались, тоді як каріометричні дані зростали на 11,9%, порівняно з контролем, також як і ядерець (на 12,8%). Показник ЯЦС у клітинах клубочкової зони знижувався на 2,1%, що свідчило про морфологічні ознаки посилення їх функції. ІФА в кортикоцитах підвищувався на 20,5% і становив $130,4 \pm 12,1$. У цитоплазмі адренкортикоцитів відмічалось зменшення кількості ліпідних включень.

У пучковій зоні збільшувалась кількість клітин із світлою ущільненою цитоплазмою, що є, як відомо одним з показників підвищення їх функції. Об'єми клітин пучкової зони, їх ядер і ядерець вірогідно збільшувались відповідно на 12,1%, 23,2% і 22,0%, тоді як ЯЦС у клітинах зменшувалось на 8,1%, порівняно з контролем. У цитоплазмі адренкортикоцитів відмічалось зростання кількості порожніх і заповнених ліпідами ліпосом, деяке набрякання мітохондрій, накопичення вільних рибосом, що показувало про нерізде функціональне напруження клітин, в яких тривав біосинтез і дещо було підвищене виведення гормонів. На підвищення рівня продукції глюкокортикоїдів вказувала також висока насиченість мітохондрій кристами-везикулами. Морфометричні дані ультраструктури клітин свідчили про збільшення площі хроматину в ядрах на 25,7%, мітохондрій на 17,7% і ліпідних включень на 78,8%. При цьому, визначалось збільшення вмісту кортизолу в периферійній крові на 21,2%. Індекс функціональної активності у кортикоцитах пучкової зони підвищувався на 36,5%.

Структурні ознаки посилення функції відмічались і в клітинах сітчастої зони. Об'єми цих клітин, їх ядер і ядерець у 14-добових піддослідних тварин зростали відповідно на 7,0%, 28,2% і 36,2%, порівняно з контролем. Показник ЯЦС у клітинах знижувався на 17,8%, що свідчило також про підвищення їх функції. ІФА в клітинах сітчастої зони підвищувався на 36,9%.

Таким чином, на підставі отриманих даних ми можемо зробити висновок про те, що у піддослідних щурів 14-добового віку за умов дії червоного шламу спостерігались не різко виражені ознаки розвитку стресорної реакції, що виявлялось у збільшенні кількості кортикотропів у передній частці гіпофіза, посиленні їх функції і функціональному напруженні адренокортикоцитів пучкової зони кори надниркових залоз. Часто при стрес-реакції співдружно реагують посиленням функції і клітини сітчастої зони, що спостерігалось і в нашому дослідженні. Що стосується реакції клубочкової зони, в клітинах якої визначались структурні ознаки також посилення функції, то клітини цієї зони, як відомо, знаходяться поза регуляційним впливом адренокортикотропного гормону і проява їх гіперфункції, можливо, була обумовлена прямою токсичною дією червоного шламу на біосинтетичні процеси мінералокортикоїдів.

Таким чином свинець, кадмій і ртуть мають високу нефротоксичність, тоді як свинець характеризується вираженим канцерогенним впливом на видільну систему.

Тривале функціональне навантаження призводить до передчасного вичерпання ресурсів пластичного обміну, лімітуючих процес білкового оновлення клітин. В даному випадку логічно припустити включення механізмів внутрішньоклітинної регенерації, яка, є універсальною і забезпечує збільшення кількості органел та синтез білків-ферментів, що необхідні для стероїдогенезу.

Список використаних джерел:

1. Смирнов В. М. Надпочечники и их физиологическая функция. *Физиология человека*. 2001. № 4. С.8–9.
2. Сокуренок Л. М. Морфологическое исследование нервной системы крыс для изучения коррекции нейротоксического действия ртути. *Environment & Health*. 2010. № 1. С. 14–16.
3. Стельникова И. Г. Особенности реакции эндокриноцитов надпочечников собак при длительном ограничении двигательной активности. *Морфология*. 2008. № 4. Т. 133. С. 95.
4. Судаков К. В. Эволюция концепции стресса. *Вестник РАМН*. 2008. № 11. С. 59–66.
5. Сулайманова Р. Т. Изменения эндокринных желез в ответ на удаление левого надпочечника у крыс. *Морфология*. 2008. № 2. Т.133. С. 131.
6. Тимофеева Е. В. Закономерные особенности топографии и строения экстра- и интраорганного кровеносного русла надпочечников: автореф. дис. ... д-ра мед. наук: 14.03.01. Новосибирск, 2001. 22 с.
7. Токар С. Л. , Коваль Л. М., Яворська О. М., Лукьянець О. О. Ультроструктурные характеристики липидных капель в клетках коры надпочечников крыс пучково-сетчатой зоны. *Физиологический журнал*. 2004. № 6. Т. 50. С. 107–113.
8. Трахтенберг И. М., Тычинин В. А., Сова Р. Е. Основные показатели физиологической нормы у человека: руководство для токсикологов. Киев: ИД «Авиценна», 2001. 372 с.
9. Трахтенберг І. М. Книга про отрути і отруєння. Тернопіль: ТДМУ, 2008. 364 с.

10. Тыртышная Г. В., Парахонский А. П. Взаимосвязь нарушений иммунной и эндокринной систем при аутоиммунной патологии. *Современные наукоемкие технологии*. 2007. № 2. С. 80–81.

11. Фомина К. А., Сикора В. В. Структурная организация гипофиза крыс на разных этапах постнатального онтогенеза. *Вісник СумДУ*. 2012. № 2. С. 29–35.

12. Хасаев А. Н., Атагимов М. З. Морфология аденогипофиза и интерстициальных эндокриноцитов семенника в препубертатный период овец дагестанской горной породы. *Научные труды Уральской государственной академии ветеринарной медицины*. 2009. Т. XV. С. 67–70.

13. Хлебников В. В. Возрастная модуляция фенотипической пластичности гипоталамо-гипофизарно-надпочечниковой системы при хроническом действии стрессоров: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 03.03.04. Волгоград, 2010. 23 с.

14. Armario A., Escorihuela R. M., Nadal R. Long-term neuroendocrine and behavioural effects of a single exposure to stress in adult animals. *Neurosci. Behav. Rev.* 2008. Vol.32. P.1121–1135.

15. Ashwell J.D., M Lu F.W., Vacchio M.S. Glucocorticoids in T-cell development and function. *Ann. Rev. Immunol.* 2000. Vol.18. P. 309–345.

3.3. Structural and functional organization of the adenogypophysis-adrenal system in the normal and under action of red sludge components

Структурно-функціональна організація системи аденогіпофіз-надниркові залози у нормі та при дії складових червоного шламу

Загально визнано, що гіпофіз (*hypophysis cerebri*) являє собою залозу внутрішньої секреції, яка продукує низку гормонів, що регулюють функції периферійних ендокринних залоз (щитоподібної, статевих і кори наднирників) та деякі види обміну речовин.

Відомо, що гіпофіз складається з двох частин: адено- та нейрогіпофіза. До складу аденогіпофіза входять передня (дистальна), проміжна та туберальна частки. Четвертою часткою гіпофіза є нейрогіпофіз, який за походженням є нейрогліальним.

Дослідження І. В. Бобришевої [2], показують, що аденогіпофіз інтактних щурів представлений епітеліальними тяжами трабекул, які формують густу сітку. Між трабекулами у сполучнотканинних септах строми розташовані кровоносні судини різного ступеню кровонаповнення.

Синусоїдні гемокапіляри аденогіпофіза мають тонку стінку, яка утворена ендотеліоцитами зі світлою цитоплазмою і витягнутими ядрами. Положення ендотеліальних клітин нещільне, визначається рельєфна базальна мембрана. В капілярах містяться дископодібні еритроцити, розташування яких внаслідок широкого просвіту судин, нагадує ланцюжки або монетні стовпик.

При вивченні трабекулярної частини аденогіпофіза щурів виявили ряд вікових, статевих і репродуктивних закономірностей будови. Дослідження цих авторів показали, що у незрілих тварин аденоцити утворюють фолікулярні структури, які групуються навколо фолікулярно-зірчастих клітин. У зрілих щурів переважає будова залози у вигляді тяжів.

Вивчення гістоархітекτονіки передньої частки гіпофіза свідчить, що в центрі трабекул переважають хромофобні клітини, а на периферії – гранульовані (хромофільні) аденоцити. Зірчасті клітини проникають до поверхні гемокапілярів лише своїми відростками. У незрілих щурів переважають хромофільні клітини; хромофоби домінують у самців 90 діб, а у молодих самок, які не народжували – у 180 діб. При спарюванні щурів це співвідношення виявляється зворотнім у щурів обох статей: в 180 діб домінують хромофіли, але у самок ці зміни

більш виражені, порівняно з самцями. При відсутності спарювання у віці 270 діб кількість хромофільних клітин залишається високим [3].

Таким чином, як вважають автори високе фізіологічне навантаження супроводжується відносним приростом кількості хромофільних клітин (в період інтенсивного росту, дозрівання, розквіту репродукції при реалізації статевої функції).

Серед хромофілів аденогіпофіза домінуючою клітинною популяцією у щурів будь-якого віку є ацидофіли, максимальна їх кількість (як і загальна кількість хромофілів) зафіксована у 60-добовому віці у самців і в період лактації у самок. Базофільні аденоцити значно поступаються ацидофілам в кількісному співвідношенні. У період 90-180 діб у самців виявляється значне збільшення наявності базофільних клітин, а до 270 доби життя їх відносна кількість зменшується. Відсоткове співвідношення базофільних аденоцитів у самок більш стабільне у віковому аспекті, але залежить від репродуктивного статусу – у 6-місячних самок, які народжували цей показник вище, порівняно з самками, які не народжували.

Хромофобні клітини в аденогіпофізі неоднорідні. До них належать камбіальні, підтримуючі, дегранульовані аденоцити і фолікулярно-зірчасті клітини. Оскільки лактотропи у нелактуючих тварин не зустрічаються, то по кількості ацидофільних клітин можна говорити про кількість соматотропів; лише в групі лактуючих самок значний ріст кількості ацидофілів дають лактотропи. Кількість базофільних клітин дає лише сумарне уявлення про всі типи даної групи.

Використовуючи монохромне забарвлення І. В. Бобришева [4, 5, 6], виявила чітке зображення гемомікроциркуляторного русла аденогіпофіза, хромофільні і хромофобні клітини, фолікулярно-зірчасті клітини та псевдо фолікули. Серед внутрішньоклітинних структур

аденоцитів добре диференціюються ядра і ядерця, а в цитоплазмі вакуолярні утворення.

Автор визначила два типа ядер: 1) світлі ядра округлої форми з ядерцями і невеликими скупченнями гетерохроматину по периферії; 2) темні ядра неправильної форми з переважанням гетерохроматину по периферії і недиференційованими ядерцями. Темні ядра одиничні і, очевидно, належать клітинам з низькою функціональною активністю.

Хромофобні аденоцити в аденогіпофізі інтактних тварин періоду статевого дозрівання мають неправильну форму, містять великі, округлі ядра, в центрі яких локалізуються невеликі ядерця, гетерохроматин утворює скупчення уздовж каріолеми. В цитоплазмі розміщується гранулярна ендоплазматична сітка (ГЕПС), яка утворена нечисленними цистернами, слабо розвинутий комплекс Гольджі (КГ), незначна кількість вільних рибосом, мітохондрій та одиничних лизосом. Секреторні гранули в цитоплазмі цих клітин відсутні.

В хромофорних клітинах щурів-самців репродуктивного періоду (порівняно з більш молодими тваринами) збільшується кількість і площа ядерця (на 18,2%). В цитоплазмі на 10,2% зростає площа, яку займають мітохондрії, наростає кількість елементів гранулярної ендоплазматичної сітки, зв'язаних і вільних рибосом, що свідчить про підвищення функціональної активності цих клітин [7, 8].

У тварин періоду виражених старечих змін площа ядерця і мітохондрій в цитоплазмі хромофобів зменшується відповідно на 9,0% і 7,7%, порівняно з щурами репродуктивного періоду.

Автор відмічає, що клітинна популяція ацидофільних клітин в аденогіпофізі представлена переважно соматотропними клітинами. У щурів періоду статевого дозрівання ці клітини мають типову округлу або неправильну форму і містять великі ядра. Гетерохроматин в соматотропах розміщується великими брилками уздовж каріолеми.

ГЕПС, ступінь розвитку якої в різних клітинах варіює, локалізується в цитоплазмі навколо ядра. КГ добре розвинутий, складається з цистерн і сплосчених мішечків. Скупчення мітохондрій знаходяться переважно поблизу цистерн ГЕПС і КГ. Відмінною рисою соматотропних клітин є наявність в їх цитоплазмі великих секреторних гранул, які мають сферичну форму, високу електронну щільність і рівномірно розташовуються по всій цитоплазмі.

Серед соматотропів переважають світлі – функціонально активні клітини; темні клітини з компактним розташуванням органел і малим просвітом канальців ендоплазматичної сітки одиничні. Для соматотропів характерні великі розміри, округла форма; округле ядро з переважанням еухроматину і переважно периферичним розміщенням гетерохроматину; наявність в цитоплазмі чисельних органел і округлих великих гранул високої електронної щільності, які сконцентровані переважно на судинному полюсі клітини. У тварин, які ростуть соматотропи високо активні, про що свідчить інвагінація ядер, переважання еухроматину, мала кількість маргінального гетерохроматину. Ядерця контактують з каріолемою, яка має численні пори. Відмічається набряк мітохондрій, розширення ендоплазматичної сітки, утворення вакуолей в цитоплазмі, внутрішньоцистернальних гранул. Кількість гранул цитоплазми значно варіює в залежності від етапу клітинної секреції.

В ядрах соматотропів тварин репродуктивного періоду на 14,5% зростає площа, яку займають ядерця, порівняно з більш молодими тваринами. Площа мітохондрій, секреторних гранул та індекс активності гранул також підвищується (відповідно на 13,5%, 12,2% і 7,6%), що вказує на диференційовку клітин і активацію процесу утворення гормонів. Зниження вказаних показників у щурів періоду виражених

старечих змін пояснюється, очевидно, припиненням соматичного росту тварин.

Відомо, що соматотропні клітини виробляють соматотропний гормон (СТГ), або гормон росту, який стимулює синтез білків в органах і тканинах, а також соматичний ріст. Крім того, СТГ приймає участь у регуляції відновлювальних процесів у печінці.

Як вже відмічалась, пролактинові аденоцити в аденогіпофізі щурів-самців зустрічаються досить рідко. У самок вони продукують лактотропний гормон (ЛТГ). ЛТГ стимулює розвиток специфічної тканини молочних залоз і лактацію. У молочних залозах ЛТГ впливає безпосередньо на процеси утворення молока, а не на його виділення. Лактотропний гормон активує синтез білків, жирів і вуглеводів, а також розвиток жовтого тіла під час вагітності, регулює водно-сольовий обмін, посилює ефекти альдостерону та вазопресину, стимулює еритропоез, ріст внутрішніх органів та є антагоністом гонадотропіну. ЛТГ є також додатковим фактором росту сім'яних пухирців і передміхурової залози.

Відомо, що базофільні ендокриноцити в аденогіпофізі представлені трьома типами клітин (тиротропними, гонадотропними і кортикотропними).

Тиротропні клітини у тварин періоду статевого дозрівання мають великі розміри і полігональну або виросткову форму, з більш світлою цитоплазмою, порівняно з іншими типами секреторних клітин аденогіпофіза. В ядрах цих клітин переважає еухроматин, гетерохроматин розміщується уздовж ядерної мембрани. Електроннощільні ядерця часто контактують з ядерною мембраною. ГЕПС в цитоплазмі знаходиться поблизу одного з полюсів ядра і розвинута відносно слабо, що очевидно визначає світлість цитоплазми. КГ утворений невеликими вакуолями і пухирчиками. Мітохондрії

локалізуються поблизу ядра і КГ. Цитоплазма містить дрібні секреторні гранули, які переважно виявляються уздовж плазмолем [9].

У тварин репродуктивного періоду в тиротропних клітинах не визначається суттєвих змін вмісту органел в цитоплазмі, порівняно з щурами періоду статевого дозрівання. Спостерігається тенденція до збільшення площі ядерця і мітохондрій. Площа секреторних гранул, а також індекс їх активності зростає відповідно на 4,0% і 6,8%. Гранули локалізуються поблизу цитолем, а також на деякій відстані від неї, утворюючи декілька рядів. У щурів періоду виражених старечих змін площа, яку займають секреторні гранули, продовжує збільшуватись, індекс активності гранул виражено не відрізняється від показника більш молодих щурів.

Тиротропні клітини виробляють тиротропний гормон (ТТГ). Фізіологічний ефект ТТГ полягає у підвищенні розпаду тироглобуліну у щитовидній залозі, що спричиняє посилення виведення тироксину і трийодтироніну в кров'яне русло. Тиротропний гормон сприяє накопиченню йоду в щитовидній залозі, крім того, посилює активність її секреторних клітин та збільшує їх кількість.

Характерною рисою гонадотропних клітин щурів періоду статевого дозрівання є їх подовжена форма, що нагадує трикутник. Ці клітини мають великі, неправильної форми ядра, які містять 1-3 ядерця і скупчення брилок гетерохроматину на периферії каріоплазми. В цитоплазмі спостерігається добре розвинуті органили білкового синтезу – ГЕПС, КГ, а також численні мітохондрії. Секреторні гранули рівномірно розподілені по всій цитоплазмі у вигляді скупчень, їх розміри варіюють від дрібних до великих.

Зі збільшенням віку тварин в ядрах гонадотропів спостерігається збільшення площі ядерця (на 28,4%), розширення перинуклеарного простору і взаємодія ядерця з ядерними порами. Площа цитоплазми,

яку займають мітохондрії і секреторні гранули, також збільшується (відповідно на 21,0% і 31,7%). Підвищується індекс активності гранул (на 19,0%).

Відомо, що гонадотропи – досить розповсюджена популяція клітин, які мають ряд характерних рис: великі розміри і неправильну форму, ексцентрично розташоване ядро округлої форми, невелика кількість органел в цитоплазмі, наявність чисельних гранул різного розміру і електронної щільності. У зрілих щурів зустрічаються гонадотропи різної активності. Про помірну активність свідчить округле ядро, наявність гетерохроматину, мала кількість ядерних пор, вузький перинуклеарний простір, дрібні мітохондрії з темним матриксом. Для високої активності характерне світле ядро з інвагінаціями, розвинута ендоплазматична сітка, велика кількість рибосом на її цистернах, розширені диктіосоми комплексу Гольджі, вакуолі, набряклі мітохондрії.

Розділити фолікулостимулюючі і лютеїнізуючі клітини неможливо, що, очевидно, пов'язано з динамікою їх ультраструктури в процесі репродуктивного циклу і схожістю будови та походження.

Для щурів періоду виражених старечих змін характерна тенденція до зниження площі ядерця, мітохондрій і секреторних гранул, індекс активності гранул визначається також нижчим, порівняно з попереднім віковим періодом (на 50,0%). Як відмічається це, очевидно, обумовлено завершенням розвитку статевої системи.

Гонадотропні гормон діють в основному на статеві залози, що виявляється не тільки у збільшенні продукції гормонів статевих залоз, але й в збільшенні функції яєчників та сім'яників. Фолітропін, діючи на жіночі статеві залози, стимулює утворення естрогенів та розвиток фолікулів, а на чоловічі – сприяє активації росту яєчок і сперматогенезу. Лютропін викликає овуляцію і ріст жовтого тіла

яєчників, активує клітини Лейдига в сім'яниках, забезпечуючи сперматогенез. Лютропін є ключовим гормоном стимуляції утворення та секреції статевих гормонів. У жінок вміст ФСГ більш високий, ніж ЛГ, у чоловіків – навпаки [12].

У щурів періоду статевого дозрівання кортикотропні клітини мають неправильну форму, містять великі, центрально розташовані ядра. ГЕПС представлена паралельно розташованими цистернами, на мембранах яких виявляються численні рибосоми. Помірно розвинуті КГ і мітохондрії, які розміщуються навколо ядра. Секреторні гранули дрібні, сферичної форми, рівномірно розподілені по всій цитоплазмі, їх електронна щільність варіює. Зустрічаються гранули, що мають будову пухирчиків, оточених мембраною, яка містить щільну центральну частину.

У тварин репродуктивного періоду в кортикотропних клітинах спостерігається збільшення площі ядерця, мітохондрій, а також показників, що характеризують секреторні гранули.

В аденогіпофізі інтактних тварин з віком збільшуються середні об'єми кортикотропних аденоцитів, а також їх ядер і ядерця. Відмічається зменшення ядерно-цитоплазматичного співвідношення в цих клітинах, що є суттєвим показником підвищення їх функціональної активності і ступеня зрілості. У цитоплазмі кортикотропів з віком відмічаються ультраструктурні ознаки посилення функціональної активності (збільшення кількості і розмірів гранулярної ендоплазматичної сітки, мітохондрій, комплексу Гольджі, вільних і зв'язаних рибосом та секреторних гранул). Збільшується вміст АКТГ в периферійній крові у 60-добових інтактних тварин на 7,1% (порівняно з 45-добовими щурами), а у 180-добових тварин на 13,3% (порівняно з 60-добовими щурами).

По досягненню щурами періоду виражених старечих змін площа ядерця, мітохондрії і секреторні гранули в кортикотропних клітинах виражено не змінюються, в той час, як індекс активності гранул знижується на 12,6%, порівняно з молодими тваринами.

Відомо, що кортикотропні клітини людини і тварин синтезують адренкортикотропний гормон (АКТГ), який діє на надниркові залози посилюючи синтез глюкокортикоїдів та статевих гормонів, що сприяє підвищенню опірності організму до несприятливих факторів. АКТГ має ліполітичну дію на жирову тканину, підвищує секрецію інсуліну і соматотропіну та стимулює відкладення меланіну. АКТГ є активним фактором регуляції шлункової і підшлункової секреції. Підвищення вмісту АКТГ в крові викликає посилення потенціалу дії та амплітуди м'язового скорочення і зниження швидкості м'язової втомленості.

На 30-добова дія свинцю, що, як відомо входить до складу червоного шламу приводить до вираженої набрякості стромально-судинного та паренхіматозного компонентів аденогіпофізу мишей. У гемокапілярах спостерігається набряк ендотеліоцитів, різке вип'ячування їх в просвіт судин, вакуолізація цитоплазми, деструкція органел, часткове злущування клітин. Базальна мембрана розпушується. В судинах виявляються стази і складжі еритроцитів. У результаті вираженої вазодилатації показник свинцевої інтоксикації знижується на 35,6%, порівняно з контролем. Кортикотропи аденогіпофізу мишей підлягають найбільш вираженим дистрофічним змінам, порівняно з іншими типами аденоцитів. Це, як вважає автор, обумовлене як безпосередньою мембранотоксичною дією сполук свинцю, так і великим функціональним навантаженням на цей тип клітин у зв'язку з реалізацією загального адаптаційного синдрому. Кортикотропні клітини та їх ядра визначаються різко набряклими

і просвітленими. В ядрах майже не визначається гетерохроматин, ядерця різко зменшені за кількістю і розмірами. Перинуклеарний простір в деяких ділянках продовжується у вакуолі цитоплазми. Зовнішня ядерна мембрана містить мало рибосом. В цитоплазмі виявляються залишки органел: окремі невеликі мітохондрії з темним матриксом і частково руйнованими кристами займає 4,4% площі цитоплазми, основна їх частина набрякає і розривається, приймаючи участь в утворенні вакуолей цитоплазми. Загальна площа мітохондрій знижується на 2,0%, порівняно з контролем. Гранули, які містять гормони поодинокі розподілені по цитоплазмі, їх загальна площа знижується в 4,8 разів. У деяких гранулах зберігається типова будова – зі світлим ободком між ядром гранули і обмежуючою мембраною. Крім клітин з дистрофічними змінами з майже повним руйнуванням органел, зустрічаються кортикотропи з ознаками некрозу з розривом і деструкцією клітин цього типу.

Результати цих досліджень корелюють із даними інших авторів. свідчать також, що на 30-добу введення сполук свинцю в аденогіпофізі щурів відмічаються різкі набряклі зміни стромально-судинного і паренхіматозного компонентів. Кортикотропні клітини різко набрякають і просвітляються. Виявляються окремі кортикотропи із значною вакуолізацією цитоплазми і меншим ступенем збереженості всіх органел, в ядрах яких гетерохроматин півмісяцевими брилками розміщується уздовж внутрішньої мембрани каріолеми. Як вважає автор, подібні морфологічні зміни відображають розвиток некрозу у кортикотропах.

На 60 добу свинцевої інтоксикації, кортикотропи мишей підлягають помірним гідропічним змінам. Їх ядра просвітляються, кількість і площа ядерць зменшується в 1,8 разів, порівняно з контролем. Площа гетерохроматину також знижується (в 1,6 разів)

і складає $6,82 \pm 1,31\%$, від загальної площі ядра. Перинуклеарний простір визначається нерівномірно розширеним, а в деяких ділянках продовжується у невеликі розширені цистерни гранулярної ендоплазматичної сітки або дрібні вакуолі цитоплазми. В цитоплазмі виявляються помірно набряклі мітохондрії, одиничні з них розриваються, а більша частина містить значну кількість крист та електроннощільний матрикс. Загальна площа мітохондрій достовірно зменшується в 1,4 рази. Вміст рибосом, полірибосом, цистерн гранулярної ендоплазматичної сітки знижується. Секреторні гранули розміщуються по всій цитоплазмі, зовнішня обмежувальна мембрана дещо розмита, а площа, яка зайнята гранулами зменшується а 2,9 разів.

На 90 добу дії свинцевої інтоксикації кортикотропи аденогіпофізу мишей підлягають гідропічним змінам з розвитком дрібно- і середньовакуолярної дистрофії. Ядра клітин округлі, просвітлені, набряклі, мають рівні контури і містять, як правило, одне невелике ядрце, яке розташовується поблизу каріолеми. В них переважає еухроматин, гетерохроматин представлений дрібними каріосомами і невеликими фрагментами уздовж каріолеми загальною площею $4,3 \pm 1,06\%$. Перинуклеарний простір вузький, місцями нерівномірно розширений і продовжується у вакуолі цитоплазми. Зовнішня мембрана каріолеми містить мало рибосом. В цитоплазмі виявляються нечисленні полірибосоми, рибосоми, одиничні пухирцеподібні мітохондрії, які практично не містять крист. Мембрани гранулярної ендоплазматичної сітки мають нечіткі контури, містять одиничні рибосоми, цистерни різко розширені і продовжуються у вакуолі, загальна площа яких зростає в 9,0 разів, порівняно з контролем. Секреторні гранули нечисленні, а в деяких клітинах одиничні. Їх загальна площа знижена в 5,0 разів, порівняно з контролем і в 1,6 разів, порівняно з попереднім терміном дослідження.

Деякі гранули зберігають типову будову «haloed», а 70,9% з них напівпорожні.

Автором висловлена точка зору, що ключовим механізмом означених вище порушень є дефіцит необхідної кількості адаптивних гормонів, які виробляються органами-мішенями, що активізує функцію аденоцитів і приводить до виражених дистрофічних змін.

В ході проведених експериментів досліджено токсичний вплив кадмію і свинцю на аденогіпофіз щурів. За даними автора, на гістологічних препаратах аденогіпофіза спостерігається значне збільшення кількості фолікулярно-зірчатих клітин, скупчення яких утворює псевдофолікули, які знаходяться як у розширеному, так і звуженому стані та мають округлу або видовжену форму. Серед аденоцитів привертають увагу тиротропи, які мають розширені цистерни ендоплазматичної сітки, тобто клітини схожі на клітини тироїдектомії. В розширених вакуолях цих клітин спостерігаються великі електроннощільні гранули, які не мають обмежувальної мембрани і розміщуються поблизу плазматичної мембрани. Автор відмічає цікаву закономірність, що не дивлячись на підвищений вміст йодовмісних гормонів, рівень тиротропного гормону залишається в межах контрольних цифр, тобто виникає дисбаланс в роботі регуляційної системи.

З іншого боку встановлений факт зростання активності функціонування лактотропів та збільшення їх кількості. Як показує автор, на фоні явних ознак дегрануляції ендоплазматичний ретикулум трубчастої форми добре розвинутий, має велику кількість вільних рибосом, або зв'язаних в рибосомальні комплекси. Ядро великих розмірів, виявляється заповнене як еухроматином, так і гетерохроматином у вигляді скупчень по всій каріоплазмі. Ядерні обмежуючі мембрани нечіткі, але чітко визнаються розширенні

пори, крізь які до цитоплазми проникають сформовані в ядерцях рибосоми.

Отже, за думкою авторів, токсична дія кадмію і свинцю підвищує функціональну активність лактотропів.

Таким чином, гіпофіз, володіючи самостійним спектром дії і тісно взаємодіючи з гіпоталамусом, бере участь в об'єднанні всієї ендокринної системи і регуляції процесів підтримки постійності внутрішнього середовища організму на всіх рівнях його життєдіяльності – від метаболічного до поведінкового. За умов дії на організм тварин складових червоного шламу (свинцю, кадмію), значне пошкодження ультраструктури кортикотропів та інших аденоцитів, очевидно, обумовлено тим, що дана інтоксикація є різновидом стресу для організму і приводить до тривалого підвищення функціональної активності і перенапруженню діяльності органів ендокринної системи. При цьому, кортикотропи підлягають не тільки найбільш значним дистрофічним змінам з майже повним руйнуванням органел, але й некротичним перебудовам з розривом і деструкцією клітин цього типу. Вказані зміни обумовлені як безпосередньою мембранотоксичною дією інтоксиканта, так і тим, що кортикотропи є компонентом головної ланки стрес-реалізуючої системи організму, яка включає гіпоталамус (кортиколіберин) – гіпофіз (кортикотропін) – наднирники (глюкокортикоїди). Ця система забезпечує високий рівень синтезу адаптивних гормонів організму (глюкокортикоїдів) і тому найбільш суттєво пошкоджуються всі органи вказаної системи.

Структурно-функціональна організація кори надниркових залоз в нормі та при дії складових червоного шламу. Загальновідомо, що надниркові залози (*glandula suprarenalis*) – парні органи, які є поєднанням двох самостійних залоз різного походження і фізіологічного значення – кори і мозкової речовини.

У інтактних щурів надниркова залоза ззовні покрита дрібноволоконистою сполучнотканинною капсулою з дрібними кровоносними судинами і одиничними мезенхімальними клітинними елементами. Сполучнотканинна капсула надниркової залози в нормі має нерівний рельєф, витончена, місцями значно колагенізована. Капсула лівого наднирника в 1,4 рази товще, ніж правого. Трабекули, які відходять від капсули, в більш глибоких шарах паренхіми наднирника створюють сполучнотканинний остов органу. Судини кори помірно повнокровні, добре простежується ендотеліальна вистілка; в сітчастій зоні утворюються широкі лакуни, які не містять формених елементів крові. В капсулі залози виявляються артерії і вени, а в трабекулах і між тяжами епітеліальних клітин в клубочках – судини гемомікроциркуляторного русла: артеріоли, прекапіляри, капіляри, посткапіляри, збиральні і м'язові венули. Під капсулою зустрічаються одиничні малодиференційовані субкапсулярні клітини.

Загальновідомо, що кора наднирників (складає до 80% від маси залози) розділяється на три зони: клубочкову, пучкову і сітчасту. Співвідношення товщини зон кори відповідно дорівнює 1:9:3. Всі зони кори побудовані з епітеліальних тяжів, що розділені тонкими прошарками пухкої неоформленої сполучної тканини, в яких проходять нервові волокна і кровоносні капіляри, що оплітають тяжі.

Як показують дослідження клубочкова (зовнішня) зона кори утворена залозистими клітинами (адренкортикоцитами) подовженої форми, які нашаровуються одна на одну, утворюючи округлі скупчення, чим і обумовлено найменування даної зони. Аренкортикоцити, які складають цю зону, більш дрібні, ніж в інших зонах, і забарвлюються темніше на гістологічних препаратах. В деяких клітинах зустрічаються ліпідні включення (ліпосоми).

Ендоплазматична сітка агранулярного типу в адренкортикоцитах клубочкової зони представлена численними дрібними пухирчиками. Рибосоми лежать вільно між цими пухирчиками, іноді збираються в розетки. В клітинах клубочкової зони відмічається великий вміст рибонуклеопротейдів і висока активність ферментів, що приймають участь в стероїдогенезі. Мітохондрії в адренкортикоцитах клубочкової зони мають овальну або подовжену форму. В них переважають пластинчасті кристи, що розміщуються іноді перпендикулярно, а іноді уздовж осі мітохондрії. В деяких клітинах клубочкової зони виявляються мітохондрії з кристами трубчастої форми. Комплекс Гольджі розвинений добре і утворений паралельними пластинками і пухирцями.

Відомо, що клубочкова зона виробляє гормон – альдостерон (мінералокортикоїдний гормон). Механізм дії альдостерону, як і всіх стероїдних гормонів, полягає в прямому впливі на генетичний апарат ядра клітини зі стимуляцією синтезу певної РНК, активації синтезу транспортуючих катіонів білків і ферментів, а також у підвищенні проникності мембрани для амінокислот.

Мінералокортикоїдні гормони беруть участь в регуляції електролітного обміну й опосередковано – в регуляції водного обміну. Альдостерон посилює реабсорбцію іонів натрію в нирках, слинних залозах і кишково-шлунковому тракті, тобто затримує іони натрію в організмі. Альдостерон змінює проникність клітинних мембран для іонів натрію і калію, посилює запальні процеси й утворення колагену.

Середню частину кори займає найширша пучкова зона. Адренкортикоцити цієї зони відрізняються великими розмірами і кубічною або призматичною формою. Їх вісь орієнтується уздовж епітеліального тяжа. Поверхня гладенька, міжклітинні щілини вузькі. Мікрворсинки спостерігаються на стороні адренкортикоцита, що повернута до перикапілярного простору. Цитоплазма містить багато ліпосом –

крапель ліпідів і нейтральних жирів, тому вона добре забарвлюється суданом і називається суданофільною. Розміри цих крапель варіюють.

Порівняно з клітинами клубочкової зони адренкортикоцити пучкової зони мають більші за розмірами мітохондрії, що відрізняються округлою або овальною формою і кристами у вигляді везикул (везикулярні кристи). Ендоплазматична сітка в адренкортикоцитах пучкової зони розвинена краще, ніж в клітинах клубочкової зони, і представлена вакуолями і невеликими лакунами, мембрани яких вільні від рибосом. Рибосоми, як і в клітинах клубочкової зони, лежать в цитоплазмі вільно.

В епітеліальних тяжках пучкової зони поряд зі світлими адренкортикоцитами зустрічаються також темні клітини, які відрізняються більш щільною цитоплазмою і містять мало ліпідних включень, але велику кількість рибонуклопротеїдів. Ендоплазматична сітка в темних клітинах краще розвинена, ніж в світлих; поряд з агранулярними лакунами виявляються ділянки гранулярної ендоплазматичної сітки, а також багато вільних рибосом і великих мітохондрій. Світлі і темні клітини представляють собою різні функціональні стани одних і тих же залозистих клітин кори наднирників. Вважають, що адренкортикоцит у період, коли в ньому починається фаза біосинтезу секрету, має вигляд темної клітини. В цей час відбувається синтез специфічного ферменту, чим створюються умови для наступного утворення кортикостероїдів. В мірі посилення цього стероїдогенезу і зростання накопичення ліпідних включень адренкортикоцити приймають вигляд світлих клітин, які виводять готовий секреторний продукт.

Автори засвідчують, що між пучковою і клубочковою зонами розташований вузький шар дрібних епітеліальних клітин, які практично не містять ліпідних крапель. Для них характерні мітохондрії з трубчасто-

везикулярними кристами. Цей шар називається суданофобним або проміжним. Розмноження клітин цього шару забезпечує поповнення і регенерацію пучкової і сітчастої зон.

Пучкова зона кори наднирників виробляє глюкокортикоїдні гормони – кортикостерон, кортизол (гідрокортизон) і кортизон. Ці гормони впливають на обмін вуглеводів, білків і ліпідів, посилюючи процеси фосфорилування і сприяють утворенню речовин, що акумулюють і вивільнюють енергію в клітинах і тканинах організму. Глюкокортикоїди сприяють глюконеогенезу (тобто утворенню глюкози за рахунок білків), відкладенню глікогену в печінці і міокарді, мобілізації тканинних білків. Глюкокортикоїдні гормони підвищують опірність організму до дії різноманітних ушкоджуючих агентів середовища, наприклад важких травм, отруєнь отруйними речовинами та інтоксикаціями бактеріальними токсинами, а також в інших екстремальних станах, мобілізуючи і посилюючи захисні і компенсаторні реакції організму.

В той же час, глюкокортикоїдні гормони посилюють гибель лімфоцитів та еозинофілів, приводячи до лімфоцитопенії та еозинопенії крові, і послаблюють як запальні процеси, так і імунногенез (утворення антитіл). Крім цього, вони підвищують сенсорну чутливість і збудливість нервової системи.

Глюкокортикоїди вибірково гальмують утворення основної речовини сполучної тканини і проліферацію фібробластів, зменшують кількість тканинних базофілів, блокують дію ферменту гіалуронідази і тим самим зменшують проникність капілярів. Стрес-фактори викликають збільшення секреції глюкокортикоїдів навіть до повного «виснаження» ендокриноцитів кори надниркових залоз.

Внутрішня – сітчаста зона утворена епітеліальними тяжами, що втрачають правильне розташування і, розгалужуючись утворюють

пучку сітку, у зв'язку з чим дана зона кори отримала свою назву. Адrenокортикоцити цієї зони зменшуються в об'ємі і мають різноманітну форму (кубічну, округлу або багатокутну). Зростає кількість темних клітин. Вміст ліпідних включень в клітинах сітчастої зони незначне, а будова мітохондрій в них варіює. В клітинах, які знаходяться поблизу пучкової зони, переважають мітохондрії з везикулярними кристами, а в інших ділянках зони – мітохондрії з тубулярними кристами.

Ендоплазматична сітка в адrenокортикоцитах сітчастої зони, також як і в клітинах пучкової зони, переважно вакуолярна з помірною кількістю рибосом на мембранах. В цитоплазмі багато вільних рибосом. Комплекс Гольджі добре розвинутий. З ним контактують пухирці ендоплазматичної сітки і мітохондрії, яких менше, ніж в клітинах пучкової зони.

Відомо, що в сітчастій зоні виробляється андрогенний гормон (андростендіон, дегідроепіандростерон і у малій кількості бетагідроксиандростендіон) – чоловічий статевий гормон, що близький за хімічною природою і фізіологічними властивостями до тестостерону сім'яника. Тому пухлини кори наднирників у жінок часто є причиною розвитку вторинних статевих ознак чоловічої статі, наприклад вусів і бороди. Дослідження показують, що найбільша кількість цього гормону відмічається о 6-й годині ранку, а найменша о 19-й годині. Статеві гормони наднирників відіграють важливу роль в розвитку статевих органів у дитячому віці. Після досягнення статевої зрілості їх роль невелика, однак в старості вони є єдиним джерелом секреції статевих гормонів. Крім того, в сітчастій зоні утворюються і жіночі статеві гормони (естроген і прогестерон), але в невеликих кількостях.

Іноді в сітчастій зоні на межі з мозковою речовиною наднирників виявляються залишки фетальної кори. Клітини її відрізняються

порівняно великими розмірами і ацидофільністю цитоплазми. Дані утворення, які як правило, називають Х-зоною. Вона постійно є в наднирниках самок деяких ссавців, а у самців відмічається тільки після кастрації.

Структурно-функціональна організація кори надниркових залоз в нормі та при дії складових червоного шламу. Загальновідомо, що надниркові залози (*glandula suprarenalis*) – парні органи, які є поєднанням двох самостійних залоз різного походження і фізіологічного значення – кори і мозкової речовини.

У інтактних щурів надниркова залоза ззовні покрита дрібноволокнуистою сполучнотканинною капсулою з дрібними кровоносними судинами і одиничними мезенхімальними клітинними елементами. Сполучнотканинна капсула надниркової залози в нормі має нерівний рельєф, витончена, місцями значно колагенізована. Капсула лівого наднирника в 1,4 рази товще, ніж правого. Трабекули, які відходять від капсули, в більш глибоких шарах паренхіми наднирника створюють сполучнотканинний остов органу. Судини кори помірно повнокровні, добре простежується ендотеліальна вистілка; в сітчастій зоні утворюються широкі лакуни, які не містять формених елементів крові. В капсулі залози виявляються артерії і вени, а в трабекулах і між тяжами епітеліальних клітин в клубочках – судини гемомікроциркуляторного русла: артеріоли, прекапіляри, капіляри, посткапіляри, збиральні і м'язові венули. Під капсулою зустрічаються одиничні малодиференційовані субкапсулярні клітини.

Загальновідомо, що кора наднирників (складає до 80% від маси залози) розділяється на три зони: клубочкову, пучкову і сітчасту. Співвідношення товщини зон кори відповідно дорівнює 1:9:3. Всі зони кори побудовані з епітеліальних тяжів, що розділені тонкими

прошарками пухкої неоформленої сполучної тканини, в яких проходять нервові волокна і кровоносні капіляри, що оплітають тяжі.

Як показують дослідження клубочкова (зовнішня) зона кори утворена залозистими клітинами (адренкортикоцитами) подовженої форми, які нашаровуються одна на одну, утворюючи округлі скупчення, чим і обумовлено найменування даної зони. Адренкортикоцити, які складають цю зону, більш дрібні, ніж в інших зонах, і забарвлюються темніше на гістологічних препаратах. В деяких клітинах зустрічаються ліпідні включення (ліпосоми).

Ендоплазматична сітка агранулярного типу в адренкортикоцитах клубочкової зони представлена численними дрібними пухирчиками. Рибосоми лежать вільно між цими пухирчиками, іноді збираються в розетки. В клітинах клубочкової зони відмічається великий вміст рибонуклеопроїдів і висока активність ферментів, що приймають участь в стероїдогенезі. Мітохондрії в адренкортикоцитах клубочкової зони мають овальну або подовжену форму. В них переважають пластинчасті кристи, що розміщуються іноді перпендикулярно, а іноді уздовж осі мітохондрії. В деяких клітинах клубочкової зони виявляються мітохондрії з кристами трубчастої форми. Комплекс Гольджі розвинений добре і утворений паралельними пластинками і пухирцями.

Відомо, що клубочкова зона виробляє гормон – альдостерон (мінералокортикоїдний гормон). Механізм дії альдостерону, як і всіх стероїдних гормонів, полягає в прямому впливі на генетичний апарат ядра клітини зі стимуляцією синтезу певної РНК, активації синтезу транспортуючих катіонів білків і ферментів, а також у підвищенні проникності мембрани для амінокислот.

Мінералокортикоїдні гормони беруть участь в регуляції електролітного обміну й опосередковано – в регуляції водного обміну. Альдостерон посилює реабсорбцію іонів натрію в нирках, слинних

залозах і кишково-шлунковому тракту, тобто затримує іони натрію в організмі. Альдостерон змінює проникність клітинних мембран для іонів натрію і калію, посилює запальні процеси й утворення колагену.

За даними авторів, середню частину кори займає найширша пучкова зона. Адренкортикоцити цієї зони відрізняються великими розмірами і кубічною або призматичною формою. Їх вісь орієнтується уздовж епітеліального тяжа. Поверхня гладенька, міжклітинні щілини вузькі. Мікрворсинки спостерігаються на стороні адренкортикоцита, що повернута до перикапілярного простору. Цитоплазма містить багато ліпосом – крапель ліпідів і нейтральних жирів, тому вона добре забарвлюється суданом і називається суданофільною. Розміри цих крапель варіюють.

Порівняно з клітинами клубочкової зони адренкортикоцити пучкової зони мають більші за розмірами мітохондрії, що відрізняються округлою або овальною формою і кристами у вигляді везикул (везикулярні кристи). Ендоплазматична сітка в адренкортикоцитах пучкової зони розвинена краще, ніж в клітинах клубочкової зони, і представлена вакуолями і невеликими лакунами, мембрани яких вільні від рибосом. Рибосоми, як і в клітинах клубочкової зони, лежать в цитоплазмі вільно.

В епітеліальних тяжах пучкової зони поряд зі світлими адренкортикоцитами зустрічаються також темні клітини, які відрізняються більш щільною цитоплазмою і містять мало ліпідних включень, але велику кількість рибонуклопротеїдів. Ендоплазматична сітка в темних клітинах краще розвинена, ніж в світлих; поряд з агранулярними лакунами виявляються ділянки гранулярної ендоплазматичної сітки, а також багато вільних рибосом і великих мітохондрій. Світлі і темні клітини представляють собою різні

функціональні стани одних і тих же залозистих клітин кори наднирників. Вважають, що адренкортикоцит у період, коли в ньому починається фаза біосинтезу секрету, має вигляд темної клітини. В цей час відбувається синтез специфічного ферменту, чим створюються умови для наступного утворення кортикостероїдів. В мірі посилення цього стероїдогенезу і зростання накопичення ліпідних включень адренкортикоцити приймають вигляд світлих клітин, які виводять готовий секреторний продукт.

Автори засвідчують, що між пучковою і клубочковою зонами розташований вузький шар дрібних епітеліальних клітин, які практично не містять ліпідних крапель. Для них характерні мітохондрії з трубчасто-везикулярними кристами. Цей шар називається суданофобним або проміжним. Розмноження клітин цього шару забезпечує поповнення і регенерацію пучкової і сітчастої зон.

Пучкова зона кори наднирників виробляє глюкокортикоїдні гормони – кортикостерон, кортизол (гідрокортизон) і кортизон. Ці гормони впливають на обмін вуглеводів, білків і ліпідів, посилюючи процеси фосфорилування і сприяють утворенню речовин, що акумулюють і вивільнюють енергію в клітинах і тканинах організму. Глюкокортикоїди сприяють глюконеогенезу (тобто утворенню глюкози за рахунок білків), відкладенню глікогену в печінці і міокарді, мобілізації тканинних білків. Глюкокортикоїдні гормони підвищують опірність організму до дії різноманітних ушкоджуючих агентів середовища, наприклад важких травм, отруєнь отруйними речовинами та інтоксикаціями бактеріальними токсинами, а також в інших екстремальних станах, мобілізуючи і посилюючи захисні і компенсаторні реакції організму.

У той же час, глюкокортикоїдні гормони посилюють гибель лімфоцитів та еозинофілів, приводячи до лімфоцитопенії та еозинопенії

крові, і послаблюють як запальні процеси, так і імунногенез (утворення антитіл). Крім цього, вони підвищують сенсорну чутливість і збудливість нервової системи.

Глюкокортикоїди вибірково гальмують утворення основної речовини сполучної тканини і проліферацію фібробластів, зменшують кількість тканинних базофілів, блокують дію ферменту гіалуронідази і тим самим зменшують проникність капілярів. Стрес-фактори викликають збільшення секреції глюкокортикоїдів навіть до повного «виснаження» ендокриноцитів кори надниркових залоз.

Внутрішня – сітчаста зона утворена епітеліальними тяжами, що втрачають правильне розташування і, розгалужуючись утворюють пухку сітку, у зв'язку з чим дана зона кори отримала свою назву. Адренкортикоцити цієї зони зменшуються в об'ємі і мають різноманітну форму (кубічну, округлу або багатокутну). Зростає кількість темних клітин. Вміст ліпідних включень в клітинах сітчастої зони незначне, а будова мітохондрій в них варіює. В клітинах, які знаходяться поблизу пучкової зони, переважають мітохондрії з везикулярними кристами, а в інших ділянках зони – мітохондрії з тубулярними кристами.

Ендоплазматична сітка у адренкортикоцитах сітчастої зони, також як і в клітинах пучкової зони, переважно вакуолярна з помірною кількістю рибосом на мембранах. У цитоплазмі багато вільних рибосом. Комплекс Гольджі добре розвинутий. З ним контактують пухирці ендоплазматичної сітки і мітохондрії, яких менше, ніж у клітинах пучкової зони.

Відомо, що в сітчастій зоні виробляється андрогенний гормон (андростендіон, дегідроепіандростерон і у малій кількості бета-гідроксиандростендіон) – чоловічий статевий гормон, що близький за хімічною природою і фізіологічним властивостям до тестостерону

сім'яника. Тому пухлини кори наднирників у жінок часто є причиною розвитку вторинних статевих ознак чоловічої статі, наприклад вусів і бороди. Дослідження показують, що найбільша кількість цього гормону відмічається о 6-й годині ранку, а найменша о 19-й годині. Статеві гормони наднирників відіграють важливу роль в розвитку статевих органів у дитячому віці. Після досягнення статевої зрілості їх роль невелика, однак в старості вони є єдиним джерелом секреції статевих гормонів. Крім того, в сітчастій зоні утворюються і жіночі статеві гормони (естроген і прогестерон), але в невеликих кількостях.

Іноді в сітчастій зоні на межі з мозковою речовиною наднирників виявляються залишки фетальної кори. Клітини її відрізняються порівняно великими розмірами і ацидофільністю цитоплазми. Дані утворення, які як правило, називають Х-зоною. Вона постійно є в наднирниках самок деяких ссавців, а у самців відмічається тільки після кастрації.

Отже, приведені дані показують, що тривалий вплив речовин (червоного шламу), що можуть провокувати структурно-функціональні зміни в корі надниркових залозах спроможні викликати суттєві перебудови різних ділянок кори наднирників. При цьому, сучасні публікації недостатньо повно відображають структурні і функціональні зміни у корі надниркових залоз при синергічному впливі складових червоного шламу.

Список використаних джерел:

1. Ребрик И. И., Утков В. А., Сизяков В. М. Критерии возможности переработки красных шламов как техногенного сырья. *Экология и промышленность России*. 2008. С. 26–28.

2. Редька О. Г. Морфофункціональні зміни в системі аденогіпофіз-щитоподібна залоза при тривалій дії пестициду 2,4Д та засоби їх корекції: автореф. дис. ... канд. біол. наук: 14.03.01. Луганськ, 2014. 20 с.

3. Редька О. Г. Морфофункціональні зміни в системі аденогіпофіз-щитоподібна залоза за умов тривалого впливу пестицидної інтоксикації. *Наукові праці V Національного Конгресу геронтологів і геронтології АМН України*. 2010. С. 152.

4. Редька О. Г. Морфологічні аспекти реакції тиреотрофів аденогіпофіза, як наслідок хронічної інтоксикації малими дозами пестициду 2,4 Д. *Таврический медико-биологический вестник Крымского медицинского университета им. С. И. Георгиевского*. 2010. № 1(49). Т. 13. С. 161–165.

5. Редька О.Г., Рожков І. М. Особливості ультраструктурних змін тиреотрофів аденогіпофіза в умовах тривалої дії пестициду 2,4Д. *Південноукраїнський медичний науковий журнал*. 2013. № 4. С. 23–28.

6. Резніков О. Г. Загальні принципи експериментів на тваринах. *Ендокринологія*. 2001. № 1. Т. 8. С. 142–145.

7. Рогозина О. В. Морфология аденогипофиза при хронической свинцовой интоксикации. *Проблемы, достижения и перспективы развития медико-биологических наук и практического здравоохранения*. 2005. Т. 141. Ч. VI. С. 123.

8. Рогозина О. В., Озерова Н. Ю., Каширина Н. К. Морфология аденогипофиза и надпочечников под воздействием свинцовой интоксикации та ее корекции. *Світ медицини та біології*. 2009. №3. С. 136–140.

9. Рогозина О. В., Большаков С. А., Каширина Н. К. Ультраструктурные изменения тиротропоцитов при интоксикации свинцом. *Вестник морфологии*. 2010. № 1. Вып. 16. С. 73–76.

10. Рожков І. М., Гордієнко В. М. Структурні зміни аденогіпофіза за умов дії нітратів та одночасного фізичного тренування. *Фізіологічний журнал*. 2004. № 5. Т. 50. С. 38–43.

11. Рожков І. М. Структурно-функціональні зміни в системі аденогіпофіз-периферійні ендокринні залози в умовах тривалої дії нітратів та її корекції: автореф. дис. ... д-ра біол. наук: 03.00.11. Київ, 2006. 38 с.

12. Mapes S., Tarantal A. F., Parker C. R. Adrenocortical cytochrome b5 expression during fetal development of the rhesus macaque. *Endocrinology*. 2002. Vol. 143 (4). P. 1451–1458.

13. Marin M. T., Cruz F. C., Planeta C. . Chronic restraint or variable stresses differently affect the behavior, corticosterone secretion and body weight in rats. *Physiol Behav*. 2007. № 1. Vol. 90. P. 29–35.

14. Marquerz C., Nadal R., Armario A. The hypothalamic-pituitary-adrenal and glucose responses to daily repeated immobilization stress in rats: individual differences. *Neuroscience*. 2004. № 3. Vol. 123. P. 601–612.

15. Martin C. L. Corticotropic and serotonergic responses to acute stress with/without prior exercise training in different rat strains. *Acta Physiol Scand*. 2000. № 3. Vol. 168. P. 421–430.

ANNOTATION

АНОТАЦІЇ

PART 1

DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF THE REGION IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

1.1. Strategic concept of sustainable development of the regional tourist sphere. The article is devoted to the study and substantiation of the basic provisions of the organizational and conceptual platform for sustainable development of the tourism sector in the region. The main types of sustainability of the region's tourism sector have been identified. The conceptual provisions of the Strategic Model of Innovation of the Black Sea Tourism Region in Sustainable Development, based on smart (special) – specialization, as a concept of improving the existing principles of stimulating the development of tourism and recreation and resorts by increasing competition and innovation.

1.1. Стратегічний концепт сталого розвитку туристичної сфери регіону. Стаття присвячена дослідженню та обґрунтуванню базисних положень організаційно-концептуальної платформи сталого розвитку туристичної сфери в регіоні. При цьому встановлено основні типи сталості розвитку туристичної сфери регіону. Визначено концептуальні положення Стратегічної моделі інноваційності туристичної сфери Причорноморського регіону в умовах сталого розвитку, в основі якої є розумна («смайт») – спеціалізація, як концепція вдосконалення наявних засад стимулювання розвитку туристично-рекреаційної сфери та курортів шляхом зростання конкуренції та активізації інноваційного підприємництва тощо.

1.2. Technological innovations as a way to improve the competitiveness of the food industry. The role and place of the food industry in the national economy, as well as the innovative orientation of this field are studied. Innovative possibilities of ways of formation of competitive development of the enterprises of food branch are considered. Innovative processes that affect the competitiveness of the enterprise are traced. It is determined that the implementation of innovations should involve changes not only in a particular production technology or a particular type of product, but to cover the full range of components of the food business. Prospects of innovative formation of competitive development

of food industry enterprises are revealed. The main factors of influence of technological innovations on the competitiveness of food enterprises are determined. The ways of introduction of technological innovations in various branches of the food industry are outlined.

1.2. Технологічні інновації як шлях вдосконалення конкурентоспроможності харчової промисловості. Досліджено роль та місце харчової промисловості у національній економіці, а також інноваційна спрямованість даної сфери. Розглянуто інноваційні можливості шляхи формування конкурентоспроможного розвитку підприємств харчової галузі. Простежено інноваційні процеси, що мають вплив на конкурентоспроможність підприємства. Визначено, що реалізація інновацій має передбачати зміни не лише в окремій технології виробництва або окремому виді продукції, а охоплювати весь комплекс складових діяльності харчового підприємства. Розкрито перспективи інноваційного формування конкурентоспроможного розвитку підприємств харчової галузі. Визначено основні факторів впливу технологічних інновацій на конкурентоспроможність харчових підприємств. Окреслено шляхи впровадження технологічних інновацій за різними галузями харчової промисловості.

1.3. The impact of non-profit financial institutions on the development of the regional economics. The article offers theoretical and practical recommendations on improving the functioning of credit unions in Ukraine. It is determined that to increase the competitiveness of credit unions need to: change their organizational structure and risk management in accordance with the conditions of the rural economy; Participate in regional and national initiatives that can grow into cooperative organizations, implement at the state and regional levels of stabilization and financial recovery of credit unions, create a system of insurance and guarantee of deposits from financial risks, initiate the creation of credit bureaus to form a single database of borrowers, which will reduce the share of overdue and non-performing loans.

1.3. Вплив неприбуткових фінансових установ на розвиток економіки регіону. В статті запропоновано теоретичні та практичні рекомендації щодо удосконалення функціонування кредитних спілок в Україні. Визначено, що для підвищення конкурентоспроможності кредитним спілкам потрібно: змінити свою організаційну структуру і управління ризиками відповідно до умов економіки сільських територій; брати участь у регіональних і національних ініціативах, що можуть перерости в кооперативні організації, впровадити на державному та регіональному рівнях системи стабілізації та фінансового оздоровлення кредитних спілок, створити систему страхування та гарантування вкладів від фінансових ризиків, ініціювати

створення бюро кредитних історій для формування єдиної бази позичальників, що дасть можливість знизити частку прострочених та неповернених позик.

1.4. Improvement of the innovative policy of a company. The article is sanctified to determination of theoretical and methodological foundations of forming of innovative politics of enterprise. The stages of forming of innovative politics of enterprise are considered and certain. Potential directions of innovative development and improvement of innovations of bank establishment are formed.

1.4. Вдосконалення інноваційної політики підприємства. Стаття присвячена визначенню теоретико-методологічних основ формування інноваційної політики підприємства. Розглянуто та визначено етапи формування інноваційної політики підприємства. Сформовано потенційні напрямки інноваційного розвитку та удосконалення інновацій банківської установи.

1.5. Theoretical and methodological aspects of formation of the operating and financial budgets of a company. The subject of the article is the method of compiling operational and financial budgets of the production enterprise. Attention is paid to estimates: direct costs, administrative costs and marketing costs, contributions to the corporate pension fund, production costs, cash plan, forecasting the financial statements of the enterprise.

1.5. Теоретико-методичні аспекти формування операційного та фінансового бюджетів підприємства. Предметом дослідження статті є методика складання операційного та фінансового бюджетів виробничого підприємства. Приділена увага кошторисам: прямих витрат, адміністративних витрат та витрат на збут, відрахувань до корпоративного пенсійного фонду, собівартості продукції, касовому плану, прогнозуванню фінансової звітності підприємства.

1.6. Mathematical modeling of the microeconomics' production object on the example of private institution of higher education. The article is devoted to the development of a mathematical model of a microeconomic object - a private institution of higher education. Methodological principles of construction of economic models are considered. Static and dynamic models of private university development as a production structure are given. The problem of process optimization in the presence of internal and external constraints is formulated.

1.6. Математичне моделювання виробничого об'єкту мікроекономіки на прикладі приватного закладу вищої освіти. Стаття присвячена розробці математичної моделі мікроекономічного об'єкту – приватного закладу вищої освіти. Розглянуто методологічні

принципи побудови економічних моделей. Наведено статичні та динамічні моделі розвитку приватного університету як виробничої структури. Сформульовано завдання оптимізації процесу за наявності внутрішніх та зовнішніх обмежень.

PART 2

REALITIES AND PROSPECTS OF PERSONALITY DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF MODERN SOCIETY

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Peculiarities of personality development of higher education students with special educational needs. The article is devoted to the peculiarities of the development of the personality of higher education seekers with special educational needs. New opportunities have been identified that enable higher education for all categories of students. Professions that can be acquired in higher education institutions offer much more opportunities: work online, use technical applications and devices. This enables financial stability and competition in the labor market. The concept of «inclusive culture» as an integral part of inclusive education and society as a whole is highlighted. Its main criteria characterizing the level of inclusion of society, ie the admission of people with special needs and the creation of equal living conditions for them.

2.1. Особливості розвитку особистості здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами. Статтю присвячено особливостям розвитку особистості здобувача вищої освіти з особливими освітніми потребами. Визначено нові можливості, що уможливорює вища освіта для всіх категорій студентів. Професії, котрі можна здобути у закладах вищої освіти, дають набагато більше можливостей: працювати онлайн, використовувати технічні додатки та пристрої. Це уможливорює фінансову стабільність та витримку конкуренції на ринку праці. Виокремлено поняття «інклюзивна культура» як складова частина інклюзивної освіти та суспільства в цілому. Зазначено основні її критерії, що характеризують рівень інклюзії суспільства, тобто прийняття осіб з особливими потребами та створення для них рівноправних умов життя.

2.2. Formation of civic competencies of higher education students in the conditions of sustainable development of Ukraine. The material reveals the current state of the problem of professional training of future specialists of higher education institutions. The author focuses on the need to form civic competencies in applicants for higher education

as an integrative pedagogical phenomenon. The paper presents an example of the content of the discipline «Ukraine in the context of world development» for first-year students of the educational level «Bachelor» and methodological features of its teaching. Emphasis is placed on the formation of specific general abilities of civic orientation, which are determined by standards and educational programs for bachelors.

2.2. Формування громадських компетентностей здобувачів вищої освіти в умовах сталого розвитку України. Матеріал розкриває сучасний стан проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців закладів вищої освіти. Автор зорієнтовує на необхідність формування у здобувачів вищої освіти громадянських компетентностей як інтегративного педагогічного явища. У роботі наведений приклад змісту дисципліни «Україна в контексті світового розвитку» для студентів першого курсу освітнього рівня «бакалавр» та методичних особливостей його викладання. Акцентується увага на формуванні конкретних загальних здатностей громадянсько-спрямованості, які визначаються стандартами та освітніми програмами підготовки бакалаврів.

2.3. Modern dominants of training of special education teachers in the context of establishing of inclusive education in Ukraine. The article is devoted to the definition of modern dominants of training special teachers in the context of establishing inclusive education in Ukraine. The key competencies and the main factors that contribute to the implementation of these competencies in the field of inclusive education in the training of higher education in the specialty 016 «Special Education» are analyzed.

2.3. Сучасні доміанти підготовки спеціальних педагогів у контексті усталення інклюзивної освіти в Україні. Стаття присвячена визначенню сучасних доміант підготовки спеціальних педагогів у контексті усталення інклюзивної освіти в Україні. Аналізуються ключові компетентності та основні чинники, які сприяють реалізації названих компетентностей у сфері інклюзивної освіти у підготовці здобувачів вищої освіти за спеціальністю 016 «Спеціальна освіта».

2.4. Diagnosis and correction of psychophysiological conditions of persons with special educational needs in higher education institutions. The article reveals the methods that are successfully implemented in the correction of psychophysical development disorders of people with special educational needs. Neuropsychological methods of correction are based on the theory of systemic dynamic localization of human higher mental functions, the harmonious development of which contributes to the success of integration and inclusion of students with special

educational needs. Also the article identifies the prospects for the use of neuropsychological methods of psychophysical development correction of persons with special educational needs during the activities to improve the skills of teachers of educational institutions.

2.4. Діагностика та корекція психофізіологічних станів осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти. У статті розкриті методи, які успішно реалізується у корекції порушень психофізичного розвитку осіб з особливими освітніми потребами. Нейропсихологічні методи корекції ґрунтуються на теорії системної динамічної локалізації вищих психічних функцій людини, гармонійний розвиток яких сприяє підвищенню успішності інтеграції та інклюзії студента з особливими освітніми потребами. Визначено перспективи використання нейропсихологічних методів корекції психофізичного розвитку осіб з особливими освітніми потребами під час проведення заходів щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти.

2.5. Socio-psychological adaptation and coping-strategies of the individual in different conditions of socialization. This article is dedicated to the study and analysis of adaptation and coping behavior phenomena. Different theoretical and methodological approaches to defining the concept of socialization of the individual and the stages of this process are compared as well. Also particular attention was paid to basic scientific concepts of social-psychological adaptation and coping behavior strategies. In conclusion it was demonstrated the results of empirical studies of coping behavior of the individual in different conditions of social activity and interaction.

2.5. Соціально-психологічна адаптація і копінг-стратегії особистості в різних умовах соціалізації. Статтю присвячено вивченню та аналізу феноменів адаптації та «долаючої» поведінки особистості. Порівнюються різні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття соціалізації особистості, етапів цього процесу. Досліджуються базові наукові концепції соціально-психологічної адаптації, стратегії копінг-поведінки. Також наводяться результати емпіричних досліджень копінг-поведінки особистості в різних умовах соціальної активності та взаємодії.

2.6. Ensuring the rights, freedoms and responsibilities of Ukrainian citizens in the conditions of democratic reforms. The article is devoted to the study of the essence, purpose and content of ensuring the rights, freedoms and responsibilities of the citizens of Ukraine in the context of democratic reforms. The influence of democratic reforms is analyzed. The author considers and studies the positions of the authors on this issue, and draws conclusions. The article notes the most common approaches

to the need for local government reforms as the future of a democratic Ukraine. Our own conclusions on the expediency of ensuring the rights, freedoms and responsibilities of the citizens of Ukraine in the context of democratic reform. The formation of a democratic state governed by the rule of law is impossible without recourse to the achievements of world culture and law, in particular. Legal culture is seen as a system of legal values that correspond to the level achieved in society and at the same time reflect in legal form the rights and freedoms of man and citizen, and other universal values. World experience shows that law is one of the main cultural values and is one of the forms of culture. The Ukrainian state is taking steps step by step to build a truly democratic society. Provisions of Art. 1 of the Constitution of Ukraine that Ukraine is a «rule of law» reflects our desire to live in a civil society where the protection of fundamental human and civil rights and freedoms must be effectively ensured by legal means.

The main feature of the rule of law is the rule of law, but no less important is the recognition of the priority of human and civil rights and freedoms. With the adoption of the Constitution of Ukraine (Chapter 2), the state proclaimed a number of rights and freedoms, and since the process of formation and development is long and protracted, it is necessary to create a concrete mechanism for exercising these rights. states. The real realization and protection of human rights can be ensured through the creation of democratic political institutions and organizations in society; and by providing legal and judicial guarantees and developing protection mechanisms. It is important that the citizens of Ukraine are guaranteed to go to court to protect their rights and freedoms.

2.6. Забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичних реформ. Стаття присвячена дослідженні сутності, мети та змісту забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичних реформ. Проаналізований вплив демократичних реформ. Автором розглянуто та вивчено позиції авторів щодо цього питання, та зроблено висновки. В статті зазначаються найбільш розповсюджені підходи щодо необхідності реформ місцевого самоврядування як майбутнього демократичної України. Наведені власні висновки щодо доцільності забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян України в умовах демократичного реформування. Формування демократично-правової держави неможливе без звернень до здобутків світової культури і правової, зокрема. Правова культура розглядається як система правових цінностей, які відповідають рівню досягнутого в суспільстві і разом з тим відбивають у правовій формі права і свободи людини і громадянина, та інші загальнолюдські цінності. Світовий досвід показує, що право є основною з основних культурних цінностей і виступає однією з форм культури. Українська держава робить крок за кроком, аби побудувати справді демократичне суспільство.

Положення ст. 1 Конституції України про те, що Україна є «правова держава», віддзеркалює наше бажання жити в громадянському суспільстві, де юридичними засобами має бути реально забезпечено захист основних прав і свобод людини і громадянина.

Основна ознака правової держави - панування верховенства права, та не менш основною є визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина. З прийняттям Конституції України (розділ 2) держава проголосила цілий ряд прав та свобод, а так як процес становлення і розвитку тривалий та затяжний, то необхідно створити конкретні механізми реалізації цих прав, оскільки забезпечення, гарантування та реалізація прав людини є однією з найважливіших ознак правової держави. Справжнє здійснення і захист прав людини можливо забезпечити завдяки створенню демократичних політичних інституцій та організацій у суспільстві; а також шляхом надання правових та судових гарантій та вироблення механізмів здійснення захисту. Важливим є те, що громадянам України гарантується звернення до суду для захисту своїх прав і свобод.

PART 3

RED SLUDGE: A MODERN THREAT TO NATURE AND SOCIETY

РОЗДІЛ 3

ЧЕРВОНІЙ ШЛАМ: СУЧАСНА ЗАГРОЗА ПРИРОДИ ТА СУСПІЛЬСТВА

3.1. Red sludge as a medical and environmental problem of modern society. The article is devoted to the study of red slime as a medical and environmental problem of modern society. The peculiarities of aluminum production, and the imperfection of recycling technology and excessive release of red sludge into the environment, which can lead to environmental catastrophe and increase the risk of poisoning in humans and animals, adversely affecting them.

3.1. Червоний шлам, як медико-екологічна проблема сучасного суспільства. Стаття присвячена дослідженню червоного шламу, як медико-екологічної проблеми сучасного суспільства. Розглянуто особливості алюмінієвого виробництва, та недосконалість технології утилізації та надмірний викид червоного шламу в навколишнє середовище, що може привести до екологічної катастрофи та збільшує небезпечність виникнення у людей і тварин отруєнь, негативно впливаючи на їх здоров'я.

3.2. Peculiarities of toxic action of red sludge and its impact on human's physical development and health and on animals. The article is devoted to the study of the peculiarities of the action of red sludge and its impact on the physical development and health of humans

and animals. The influence of red slime on structural and functional changes of the pituitary-adrenal system as a component of the stress link in the neurosecretory regulation of homeostasis has been studied.

3.2. Особливості токсичної дії червоного шламу та його вплив на фізичний розвиток і здоров'я людини та тварин. Стаття присвячена дослідженню особливості дії червоного шламу та його вплив на фізичний розвиток і здоров'я людини та тварини. Досліджено вплив червоного шламу на структурно-функціональні зміни гіпофізарно-надниркової системи, як складової стресерної ланки у нейросекреторній регуляції гомеостазу організму.

3.3. Structural and functional organization of the adenohypophysis-adrenal system in the normal and under action of red sludge components. The article is devoted to the study of the structural and functional organization of the adenohypophysis-adrenal glands in normal and under the action of components of red slime. The direct dependence on the duration of xenobiotics and the degree of destructive-degenerative changes in the humoral system is proved.

3.3. Структурно-функціональна організація системи аденогіпофіз-надниркові залози у нормі та при дії складових червоного шламу. Стаття присвячена дослідженню структурно-функціональної організації системи аденогіпофіз-надниркові залози у нормі та при дії складових червоного шламу. Доведена пряма залежність від тривалості надходження ксенобітиків та ступенем деструктивно-дегенеративних змін в гуморальній системі.

AUTHORS

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Alla Polovchenia, Candidate of Sciences in Law, Associate Professor at the Department of Law; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: apolovchenya@ukr.net; orcid.org/0000-0001-8512-3488

Половченя Алла Борисівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: apolovchenya@ukr.net; orcid.org/0000-0001-8512-3488

Andrii Zavhorodnii, Doctor of Sciences in Economics, Candidate of Sciences in Physics and Mathematics, Professor, Deputy Director for Research; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: andrew-mdu@ukr.net; orcid.org/0000-0002-2598-2106

Завгородній Андрій Володимирович, доктор економічних наук, кандидат фізико-математичних наук, професор, заступник директора з наукової діяльності; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: andrew-mdu@ukr.net; orcid.org/0000-0002-2598-2106

Anna Nikora, Candidate of Sciences in Pedagogics, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Special Education and Human Health; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: anna_nikora@ukr.net; orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-9299-8450

Нікора Анна Олександрівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: anna_nikora@ukr.net; orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-9299-8450

Anna Samoilenko, Master Student in Finance, Banking and Insurance; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine, e-mail: dominika.anna2000@gmail.com

Самойленко Анна Сергіївна, магістрантка спеціальності «Фінанси, банківська справа та страхування»; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: dominika.anna2000@gmail.com

Anna Starieva, Candidate of Sciences in Pedagogics, Associate Professor, Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»;

Mykolaiv, Ukraine; e-mail: starann61@ukr.net; orcid.org/0000-0002-3859-2633

Старєва Анна Михайлівна, кандидат педагогічних наук, доцент, директор Миколаївського інституту розвитку людини Університету «Україна»; Миколаїв, Україна; e-mail: starann61@ukr.net; orcid.org/0000-0002-3859-2633

Daniel Palimaka, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Dariusz Rogowicz, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Filip Pokusa, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Gennady Vlasov, Associate Professor at the Department of Psychology, Special Education and Human Health Mykolayiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolayiv, Ukraine; e-mail: gennady_vlasov@hotmail.com; orcid.org/0000-0002-1433-5704

Власов Геннадій Володимирович, доцент кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: gennady_vlasov@hotmail.com; orcid.org/0000-0002-1433-5704

Iwona Mstowska, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Józef Kaczmarek jr, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Kacper Pokusa, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Katarzyna Syrytczyk, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Kazimierz Łukawiecki, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Liudmyla Dombrovska, Candidate of Sciences in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Education; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: dik43@ukr.net; orcid.org/0000-0001-5089-950X

Домбровська Людмила Вікторівна, кандидат економічних, доцент, керівник департаменту освітньої діяльності; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: dik43@ukr.net; orcid.org/0000-0001-5089-950X

Marek Janicki, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Maria Kapinus, Master student in Law; Mykolayiv Institute of Human Development, University of Ukraine; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: kapi_masha00@ukr.net.

Капінус Марія Андріївна, здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальність 081 «Право», Миколаївський інститут розвитку людини Університет «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: kapi_masha00@ukr.net.

Mariola Macala, The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland

Mirucki Bartosz, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Oleh Oliinyk, Candidate of Sciences in Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Law; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: kaf.pravo.ukr@ukr.net; orcid.org/0000-0002-2325-4439

Олійник Олег Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент; доцент кафедри права; Миколаївський інститут розвитку людини Університет «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: kaf.pravo.ukr@ukr.net; orcid.org/0000-0002-2325-4439

Oleksandr Chumachenko, Candidate of Sciences in Biology, Associate Professor at the Department of Psychology, Special Education and Human Health, Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: youngmykolayiv@gmail.com ; orcid.org/0000-0001-8061-7964

Чумаченко Олександр Юрійович, кандидат біологічних наук, доцент кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини, Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: youngmykolayiv@gmail.com; orcid.org/0000-0001-8061-7964

Oleksandr Melnyk, Candidate of Sciences in Technology, Head of the Department of Economics and Information Technologies; Mykolaiv Institute

of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: melnikaleksandr908@gmail.com; orcid.org/0000-0002-9778-4109

Мельник Олександр Вікторович, кандидат технічних наук, завідувач кафедри економіки та інформаційних технологій; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: melnikaleksandr908@gmail.com; orcid.org/0000-0002-9778-4109

Ruslan Skupskyi, Doctor of Sciences in Economics, Professor, Head of the Department of Entrepreneurship, Management and Administration; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: skuruslan@gmail.com; orcid.org/0000-0003-1522-6101

Скупський Руслан Миколайович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри підприємництва, управління та адміністрування; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: skuruslan@gmail.com; orcid.org/0000-0003-1522-6101

Ruslan Zubkov, Doctor of Sciences in Economics, Professor at the Department of Entrepreneurship, Management and Administration; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: nauka82@gmail.com; orcid.org/0000-0002-8894-5724

Зубков Руслан Сергійович, доктор економічних наук, професор кафедри підприємництва, управління та адміністрування; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: nauka82@gmail.com; orcid.org/0000-0002-8894-5724

Saienko Volodymyr, Doctor of Science in Organization and Management, Professor of the Department of Innovation Management; Academy of Management and Administration; Opole, Poland; e-mail: saienko22@gmail.com; ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2736-0017>

Tadeusz Pokusa, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Tolchieva Hanna, PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Department of General Pedagogy and Educational Research; Academy of Management and Administration; Opole, Poland; e-mail: asergeeva29@gmail.com; ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7023-8194>

Valentyna Mazur, Candidate of Sciences in Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Psychology, Special Education

and Human Health, Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: vmazur53@gmail.com; orcid.org/0000-0001-8236-3507

Мазур Валентина Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини, Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: vmazur53@gmail.com; orcid.org/0000-0001-8236-3507

Valeriy Pozdeev, Doctor of Scinces in Physics and Mathematics, Professor, Professor at the Department of Computer Science, Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: pozdeev1405@gmail.com; orcid.org/0000-0003-1224-7329

Поздєєв Валерій Олександрович, доктор фізико-математичних наук, професор, професор кафедри комп'ютерних наук; Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського; м. Миколаїв, Україна; e-mail: pozdeev1405@gmail.com; orcid.org/0000-0003-1224-7329

Viktor Lyashenko, Associate Professor at the Department of Entrepreneurship, Management and Administration; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: LyashVV@i.ua ; orcid.org/0000-0002-3845-8792

Ляшенко Віктор Володимирович, доцент кафедри підприємництва, управління та адміністрування; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: LyashVV@i.ua; orcid.org/0000-0002-3845-8792

Vladyslav Kyrychuk, Postgraduate student, specialty 051 «Economics»; Higher Education Institution «Open International University of Human Development «Ukraine»; Kyiv, Ukraine; e-mail: vladkirichuk@gmail.com; orcid.org/0000-0002-9925-809X

Киричук Владислав Геннадійович, аспірант, спеціальність 051 «Економіка»; ЗВО Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»; м. Київ, Україна; e-mail: vladkirichuk@gmail.com; orcid.org/0000-0002-9925-809X

Volodymyr Vlasov, Candidate of Sciences in Politics, Associate Professor at the Department of Psychology, Special Education and Human Health; Mykolayiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolayiv, Ukraine; e-mail: vladimir_vlasov@hotmail.com; orcid.org/0000-0001-8657-2840

Власов Володимир Геннадійович, доктор філософії з політичних наук, доцент кафедри психології, спеціальної освіти і здоров'я людини; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»,

м. Миколаїв, Україна; e-mail: vladimir_vlasov@hotmail.com; orcid.org/0000-0001-8657-2840

Wojciech Duczmal, The Academy of Management and Administration in Opole, Poland

Yevheniia Hnatenko, Associate Professor, Candidate of Sciences in Economics, Associate Professor, Mykolayiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine e-mail: janie555@ukr.net; orcid.org/0000-0001-6201-6268

Гнатенко Євгенія Петрівна, доцент, кандидат економічних наук, доцент кафедри підприємництва, управління та адміністрування; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: janie555@ukr.net; orcid.org/0000-0001-6201-6268

**SYSTEMY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE REGIONU
W WARUNKACH ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU:
REALIZACJE I PERSPEKTYWY**

**SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS OF THE REGION
IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT: REALITIES AND PROSPECTS**

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ РЕГІОНУ
В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: РЕАЛІЇ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ**

Monograph

ISBN 978-83-66567-42-9

Формат 70 * 100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 17.5 , тираж 100 пр.

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu 45-085 Polska, Opole,
ul. Niedziałkowskiego 18 tel. 77 402-19-00/01